Kazay Sámuel
és a Debreceni Kollégium

A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai

Sorozatszerkesztő
Bálint Ágnes
Gáborjáni Szabó Botond

Gáborjáni Szabó Botond

Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium

Egy könyvgyűjtő patikus élete
és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria
magyarországi történetéből

Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények
Debrecen, 2014

A kötet a Debreceni Református Kollégium alapításának
475. évfordulója tiszteletére készült

A kötet megírását a Nemzeti Kulturális Alapprogram 2013-ban
alkotói ösztöndíjjal támogatta

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta

A kötetet lektorálta:
Dr. Bényei Miklós és Dr. Monok István

Kazay Sámuel könyvtárának katalógusát lektorálta Dr. Gesztelyi Tamás,
szerkesztette Dr. Gáborjáni Szabó Botond,
sajtó alá rendezte Vargáné Katona Ildikó.

Borítóterv:
Mikáczó Kamilla

ISSN 2064-6909
ISBN 978-963-08-9552-1

Szöveg © Gáborjáni Szabó Botond
Illusztrációk © Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára

A kötetben megjelenő illusztrációk a Tiszántúli Református Egyházkerület
Nagykönyvtárában őrzött Kazay-gyűjteményből származnak.
A katalógus és a kötetben nem publikált Kazay-rajzok,
illetve a könyvtár jeles köteteiből digitalizált oldalak megtekinthetők
a http://kazay.silver.drk.hu oldalon.

Tartalomjegyzék

Bevezetés 7

Debrecen a 18. században 10

Amit Kazay Sámuel életútjáról tudunk 19
Debreceni diákévek 30
Tanulmányai és kapcsolatai 1748–49-ben 36

Kazay Sámuel mint gyógyszerész 44
Anyagi helyzetének rendeződése 45
A Patika Ház és berendezése 50
Kazay „múzeuma” és a patika festett bútorzata 54
A patika készlete és a provizor tevékenysége 60
A gyűjtemény sorsát befolyásoló konfliktusok és a patikus személyisége 63
A feszültségek egyházpolitikai vonatkozásai 69
Megalkuvás, óvatosság vagy békítő gesztusok? 76

„Látván mire légyen hajlandóságom” – egy gyűjtő és kapcsolatai 85
Pannóniai kezdetek 85
Respublica litteraria Debrecenben – könyvek és historia litteraria a Kollégium szellemi környezetében 93

A könyvek útja Debrecenbe 108
Aukciók, peregrinusok, ágensek, kereskedők 109
Vásárok és egyéb külkapcsolatok 116
Egyéb tudományos kapcsolatai a könyvgyűjtés szolgálatában 123

Egy gyűjtő életműve 127
Kazay Sámuel nyelvtudása, adottságai, könyvekhez fűződő viszonya 127
„Krőzusnál gazdagabbnak vélem magam” 134

Kazay Sámuel gyűjteményének leírása, tematikai csoportjai 139
Gyűjtést segítő kézikönyvek – historia litteraria 141
Magyar vonatkozások 145
Klasszikus auktorok 149
Teológia, bibliák 153

Egyháztörténet 158
A történelem és segédtudományai, diplomatika, numizmatika 162
Jog, egyházjog 168
Filozófia 169
Orvostudomány, gyógyszerészet, botanika, kémia, fizika 172
Földrajz, útleírások, atlaszok 181
Csillagászat, asztrológia 186
Ősnyomtatványok, kódexek, kéziratok, possessorok, bibliofil értékek . . . 187
„Énnékem is tsurgott a Nyálom ezen Ciméliumra” 196
A gyűjtemény illusztrációi, a patikus viszonya a művészetekhez 203
Erősségek és hiányosságok 214

A patikus anyagi összeomlása és a gyűjtemény sorsa 222

Epilógus: A könyv, az olvasás és Debrecen „magánál nagyobb” híre 229
Vélemények, és amiről a számok beszélnek 238

I. Melléklet 247

II. Melléklet 261

Felhasznált irodalom 483

Bevezetés

„A gyűjtemények történetén át egészen lényeges oldala körvonalazódik a kulturális életnek: a könyveket emberek alkotják embereknek, és a gyűjtemények tükrözik annak a társadalomnak a törekvéseit, amely létrehozta őket."[1]

Kazay Sámuel debreceni gyógyszerész (1711–1797) a 18. század ötvenes-hatvanas éveiben a korszak legjelentősebb polgári magánkönyvtárát hozta létre Magyarországon. Kutatóinak egybehangzó véleménye szerint a kollekció bibliofil értéke állja a versenyt a kor főúri könyvgyűjteményeivel, és tartalmilag élvonalbeli tudósok könyvtáraival vetekszik.[2] Ha a kötet témájának régi helytörténeti vagy orvostörténeti irodalmát[3] és egyes részleteinek (alább ismertetendő) 20. századi feldolgozásait egybevetjük azzal a ténnyel, hogy az újabb kézikönyvek meglehetősen mostohán bánnak Kazay Sámuel személyével, jogosnak tűnik a következtetés, hogy már régen meg kellett volna születnie egy új források bevonásával elvégzett összegzésnek. Már pusztán azért is, mert Kazay hagyatéka szokatlan bőségben tartalmazza az 1750-nel kezdődő könyv- és olvasástörténeti korszak információit éppen arra a periódusra vonatkozóan, amelyben korlátozottabban áll rendelkezésünkre „a biztos adatok sűrű hálója, ami 1750 előtt a hagyatéki összeírásokból és a »gazdagon összefirkált« könyvekből szövődött"[4].

A kötet megírásának indítékai között szerepel a Debreceni Református Kollégium alapításának 475. évfordulója, melynek alkalmából az élre kívánkozott a Nagykönyvtár raritásainak tetemes részét magába foglaló Kazay-gyűjtemény eddigieknél alaposabb feltárása. Az alábbiakban ismertetem a patikus életútját, tanulmányait, személyiségét, könyvészeti szakértelmét, a könyvgyűjtés szolgálatába állított kapcsolatrendszerét és magát a gyűjteményt. Életrajzának vannak a megszokottól eltérő, Jókai Mór tollára illő részletei és fordulatai. Már az is a kivételes jelenségek körébe sorolható, hogy egy elszegényedett dunántúli középnemesi család gyermeke 37 éves korában kezdte el felsőfokú tanulmányait Debrecenben. A téma lényege szempontjából mégis az a legrejtélyesebb körülmény, hogy a kor viszonyai között, egy sáros-poros alföldi településen, az ő biztos megélhetést kínáló, de az adott cél megvalósításához képest mégis szerény anyagi helyzetében egyáltalán hogyan jöhetett létre ez a káprázatos gyűjtemény. Munkámnak lendületet adott Kazay Sámuel lappangó rajzainak és a többségükben római emlé-

[1] Louis Holz, idézi Frédéric Barbier (2013, 3 – G. Sz. B. ford.). A különféle kollekciók természetesen nem csupán a gyűjteményekben sorakozó művek tartalmával tükrözik a környező társadalom törekvéseit, hanem a tartalmat hordozó szövegek előállításának módjával és minőségével is.

[2] Berlász Jenő országosan is „egészen kivételes jelenségnek" tekinti Kazayt (1974, 322). Értékelését idézi és minden téren igazolja Szelestei Nagy László tanulmánya (1979a, 417).

[3] Szűcs 1872, 3: 884-885, 983; Weszprémi 1960–1970/1774–1787, 2: 142; 3: 218, 442; 4: 448; Szinnyei 1897, 5: 1306-1307.

[4] Granasztói 2011, 7-8.

kekről, feliratokról készült feljegyzéseinek felbukkanása.[5] A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, a Református Kollégium Nagykönyvtára és Levéltára, a Déri Múzeum Adattára, az Országos Széchényi Könyvtár és az MTA Könyvtára Kézirattárának, illetve a Révkomáromi Református Egyházközség Irattárának együttes átvizsgálása annyi új részletet hozott a felszínre, hogy összefüggéseik között olykor jelentéktelennek tűnő utalások is lényegessé váltak. Kazay Sámuel hódolatteljes minősítései a „historia litteraria" fogalmát megalapozó és először alkalmazó tudósokról – Francis Bacon, Petrus Lambecius és követőik munkásságáról – nyilvánvalóvá teszik elkötelezettségét a század egyik legfontosabb hazai szellemi törekvése iránt is. Amennyiben a kor egyik kulcsfogalma szűkebb értelemben „a könyvek, a tudományos irodalom tudománya, notitia librorum s a historia litterarum" jelentését is magában hordozta,[6] a patikus felkészültsége – ebben a vonatkozásban – a legismertebb hazai tudósokéhoz viszonyítva is meglepetést okoz. Weszprémi István és Sinai Miklós segítője, Dobai Székely Sámuel és Cornides Dániel levelezőtársa munkaeszközként használta és fölényesen ismerte több tucat könyvészeti szakkönyvét.

Az új információk tükrében új értelmet nyerő utalásokra jó példa a mindeddig csupán Hatvani professzor portréjának alkotójaként ismert szebeni művész, a debreceni patika berendezését festő Johannes Weisz munkáinak azonosítása és Kazayra gyakorolt hatásának megismerése is. A patikus három közgyűjteményben őrzött könyvlajstromainak egyesítése (és amennyiben erre lehetőség adódott, a példányok mai könyvtári jelzeteivel való közreadása) a korábbiaknál teljesebb és pontosabb összesítést ad a gyűjteményről. Ez a munka a további kutatás számára egy kiterjedt levelezés útján hazai földön végzett, de Európa könyvészetileg legfontosabb részeit átfogó gyűjtés eredményét, egy legalább 2400 kötetes magánkönyvtár vizsgálatát teszi lehetővé. Részben ennek is köszönhető, hogy az az összkép, amely a kötet végén Debrecen könyvészeti jellegzetességeiből és a város alfabetizációs szintjének statisztikáiból elénk tárul, a régi debreceni könyvkultúra értékeinek újragondolását, a jelenleginél is alaposabb feltárását indokolja.

Ami a 20. századi előzményeket illeti, a műgyűjtő gyógyszerész legtöbb életrajzi részletét Zoltai Lajos tárta fel a Baranyi-per iratainak alapos feldolgozásával.[7] Helyrajzi adatgyűjtései a Patika Házzal kapcsolatban is tiszteletet érdemlően hasznosulnak. A könyvtörténeti irodalomban Szelestei Nagy László tanulmánya adta a legátfogóbb képet, a gyűjtemény jellegének és keletkezésének annyi fontos részletét tisztázva, amennyi írásának terjedelméhez képest egyáltalán lehetséges volt.[8] Az ő szakmai közreműködésével készült az a kötet is (debreceni értelmiségiek leveleiről), amelynek köszönhetően jelentősen lerövidíthettem az

[5] A dunántúli régészeti helyszíneket és leleteket megörökítő rajzok jelentős információmennyiséget hordoznak, eldönthetetlennek vélt kérdések megoldásához is hozzájárulhatnak. A rajzok a még feldolgozatlan iratcsomók között lehettek a Kollégium Nagykönyvtárának 1850 előtti kéziratait tartalmazó kötet (Fekete–G. Szabó 1979) megjelenésekor.

[6] Tüskés 2006, 25-26.

[7] Zoltai 1915 és főként Zoltai 1931.

[8] Szelestei Nagy 1979a.

OSZK Kézirattárában végzett munkám időtartamát.[9] A patikus szakmai hátterét, működésének körülményeit legalaposabban a 18. század debreceni gyógyszerészetének kiváló kutatója, Benkő Ferenc világította meg.[10]

Röviden, mégis jelentőségéhez méltó módon foglalkozott a könyvtárral Varga Zsigmond könyvtárigazgató,[11] főként a bibliofil vonatkozásokat tárgyalva. Mások szintén egy-egy részterület vizsgálatára vállalkoztak: Gábriel Asztrik a középkori kéziratokat,[12] Ötvös János a kódexművészet emlékeit, majd a híres botanikusok műveinek meglétét vizsgálta Kazay gyűjteményében,[13] míg Balogh István elsősorban a Debreceni Református Kollégium Könyvtárának kialakulása és fejlődése szempontjából tekintette át a forrásokat.[14] Tudunk ígéretes kezdeményezésekről is, melyek nem valósulhattak meg. Módis László – a 18. századi debreceni könyvtártörténet és Weszprémi István avatott kutatója – saját kezű feljegyzése szerint 1956. január 18-án szerezte meg az OSZK Kézirattárából Kazay Sámuel könyvjegyzékének és könyvészeti megjegyzéseinek fénymásolatát,[15] melyek debreceni elérhetősége szintén könnyítette munkámat. Az ő számára történelmi fordulatok mellett hétköznapi kötelezettségek, professzori, gyűjteményi igazgatói és főigazgatói teendői akadályozták meg a téma feldolgozását. Ezért is köszönet illeti a Debreceni Református Hittudományi Egyetem vezetését, mert – oktatói munkám alól alkotói szabadsággal mentesítve – lehetővé tette e könyv megírását.

Köszönettel tartozom az említett levéltárak és könyvtárak munkatársainak segítőkészségükért, lektoraimnak Bényei Miklósnak és Monok Istvánnak, Hudi Józsefnek, Imre Mihálynak, Fazakas Gergelynek és az Egyházkerületi Nagykönyvtár munkatársainak (elsősorban Fekete Csabának) észrevételeikért, javaslataikért, Papp Józsefnek, a Városi Mikrofilmes Adattár vezetőjének, továbbá Szabó Andrásnak és Mikó Gyulának a latin feljegyzések néhány reménytelennek látszó paleográfiai részletének megoldásában nyújtott segítségükért, végezetül Katona Ildikónak a második mellékletben szereplő könyvjegyzékek számítógépre viteléért.

9 *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007.
10 Benkő 1976b; 1986; 1983.
11 Varga 1945, 53, 71-78, 192-193.
12 Gábriel 1942.
13 Ötvös 1960; 1965. Az utóbbi írás nem Kazay könyvtárát dolgozza fel, de a könyvtár legrégibb botanikai állományában majdnem olyan arányban van jelen a Kazay-kollekció, mint a középkori kéziratok terén.
14 Balogh 1978.
15 A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár (továbbiakban TtREK) Kézirattára R 6487.

Debrecen a 18. században

„Ama hetven pálmafa vala/ A' tizenkét forrás mellett,/
A' magyar Izrael itala/ Itt fort ki, asztala itt lett…/
A' Báránynak Tzímere a kereszt…/ Lábai két könyveken állnak,/
Két könyvén a' Szent Irásnak./ Ebben mi lelkeink találnak/
Életet: – ne hidjünk másnak."
Szeremley Sámuel szenátor verse a város címeréről

A 18. század a könyvgyűjtés aranykora Magyarországon. A török kiűzése, majd Rákóczi szabadságharcának bukása után a növekedés évtizedei váltották fel az előző két évszázad pusztításait. Debrecen még a „romlás századában", a 16. század derekán vált Magyarország legnépesebb és leggazdagabb településévé.[16] Befogadta a reformáció tanításait, a török elől menekülő legmozgékonyabb elemeket, köztük számos kereskedőt, jelentős részben átvette az elfoglalt országrészek gazdasági szerepét. Összehasonlító elemzések (a népesség száma, gazdasági, kulturális és közigazgatási jelentősége alapján) egészen a 18. század végéig az ország első helyére sorolták.[17] Az 1711-gyel kezdődő új korszak véget vetett a városállamokra emlékeztető önállóságának és vallási homogenitásának, mert a szabad királyi városi cím adományozásának a katolikusok bebocsátása volt a feltétele.[18] A Tiszántúli Református Egyházkerület központjaként ezután is egyházközségek százaira hatott, kisugárzása (elsősorban főiskolája és nyomdája révén) egy hajdan protestáns többségű ország mindhárom részén érvényesült.[19] Kollégiuma 39 vármegyéből[20] vonzotta a hallgatókat: Kazay Sámuel[21] például 367 kilométer távolságból érkezett ide. De szülővárosának református elöljárói is Debrecenből hívtak iskolamestereket, a Kollégiumból, „*holott vagyon a' tudománynak fészke*".[22] Jóllehet Mária Terézia 1754-es vámrendelete megrendítette Debrecen határokon túli tá-

[16] Lakossága 1560 táján 13 000 fő, homogén református, a 17. század végén kb. 20 000 fő, 1792-ben 28391 fő, ebből 97,2% református. Gazdagságát jelzi, hogy a 16. század közepén 1216 porta után fizetett adót, jóval többet, mint a Buda elfoglalása után fővárossá lett Pozsony vagy a régi vetélytárs, Várad.

[17] Gyimesi 1975, 262-266. A töröktől felszabadított Pest népessége 1711-ben mindössze kétezer fő volt.

[18] Az 1538-as Váradi Béke értelmében Erdélyhez tartozott Debrecen, biztonsága érdekében mégis mindhárom hatalomnak adózott, a töröknek ugyanúgy, mint a Királyi Magyarországnak. A város 1618-tól a református erdélyi fejedelmek magánföldesúri birtoka volt, 1693-tól szabad királyi város, helyzete 1711 után alapjaiban változott meg.

[19] A 16. század utolsó harmadára Magyarország népességének közel 90%-a protestánssá lett, míg a 17. század végére 50% alá, majd a 18. század végére a jelenlegi 20%-ra csökkent. Ha nem is ezzel arányosan, de ezzel együtt mérséklődött Debrecen országos hatása.

[20] Rácz I. 1995, 32.

[21] Kazay nevét ő maga is írja egy vagy két z-vel, i-vel és y-nal egyaránt. Az alábbiakban a Debrecen monográfia által elfogadott változatot alkalmazom (*Debrecen története* 2002, 7: 608), irodalmi hivatkozásaimban a különböző szerzők eltérő írásmódját követem.

[22] A Révkomáromi Református Egyházközség (a továbbiakban RRE) Irattára. *„Registrum mellyben az Komáromi Reformata Valláson lévő Szent Ecclésiának némelly Observatiora való dolgai jegyeztettnek. 1728. die 11. Martii"* (Jelzet és lapszámozás nélkül.)

volsági kereskedelmét[23] – éppen azokban a hónapokban, amikor Kazay a városi gyógyszertár vezetője lett –, az országos vásárok idején mégis szekerek ezrei tartózkodtak itt két héten át, évente négy alkalommal.[24]

Milyen településen, milyen külső körülmények között született a maga korában országos hírű könyv- és régiséggyűjtemény, amelyet arisztokraták is számon tartottak és látogattak? A jelek szerint két évszázad háborús fosztogatása és a tartós létbizonytalanság mély nyomot hagyott a helyiek életkörülményein. Ebben a városban még a több ezer aranyról végrendelkező kereskedők is 80–100 rénes forint értékű szerény házakban laktak. Az okokat aligha kereshetjük az Alföld jellegzetességeiben, a tartós építőanyagok hiányában, hiszen téglából is építkezhettek volna. A kálvinizmus fényűzést tilalmazó puritánságában sem, mert éppen klenódiumok terén mutatja a legragyogóbb teljesítményt az ország egyik kiváló ötvöscéhe Debrecenben. A valóságos indok inkább a történelem szorításában kereshető. A török időkben egy jelentősebb építkezés önmaguk feljelentésével lett volna egyenértékű a pénzéhes, korrupt elöljáróknak kiszolgáltatott településen,

Zoltai Lajos festménye a régi városházáról[25]

[23] Ekkoriban 15 éven belül a kereskedők 44%-a hagyott fel hivatásával. *Debrecen története* 1981, 2: 379.
[24] Nagybákay 1940, 107.
[25] Zoltai Lajos általában lebontásuk előtt örökítette meg a régi debreceni épületeket. A városháza esetében a legapróbb részletekre, pl. az ablakkeretek kőfaragványainak vizsgálatára is kiterjedő régészeti és levéltári kutatások során tisztázta az épület formájának kialakulását. A festményhez felhasználta a Szűcs István várostörténetében látható rajzot is. Lásd még: Zoltai 1932.

melyet 1660 után a „felszabadító" Habsburg zsoldosseregek is tömeges kínvallatások kíséretében fosztogattak.

A város építkezése a végletekig egyszerű, sőt kifejezetten sivár lehetett, olyannyira, hogy nyugati utazók Európa legnagyobb falujának látták.[26] Kétségtelen, hogy a lakosság hivatásától függetlenül (kereskedő, kézműves, pap, patikus és főbíró egyaránt) gazdálkodott a polgárjoga alapján járó földjein, a város legelőin jószágot tartott, hegyi és homoki szőleje volt. Kazay érkezésekor, 1750 táján a legszűkebb értelemben vett belváros házainak is alig 20%-a épült kőből, és a meglehetősen kevés emeletes házat jellemző módon „palotának" hívták.[27] François Xavier de Feller luxemburgi jezsuita 1768-as látogatása alkalmával úgy vélte, hogy Debrecen „a királyság Genfje és a reformátusok Rómája. Lakosainak száma kb. 10 000. Kínai módra épült. Török házak is vannak, amelyeknek az utca felé nincs ablakuk."[28] Robert Townson még 1793-ban is nyomorúságosnak láttatja Kazay Sámuel egykori iskoláját: „szabálytalan, ódon és roskatag, nagyon hasonlít a mi szegényházainkhoz"[29].

A falusias települést azonban mindvégig izgalmas kettősség jellemezte: felemelkedése, országosan is nagy hatású közösséggé válása szorosan összefügg az iskola- és nyomdaalapítással. Az egyházi központ, az iskola és a hozzá tartozó partikulák (fiókiskolák) igényei nélkül életképtelen lett volna a nyomda, és nem jöhetett volna létre a hazai könyvkötőművészet egyik jeles központja sem. Európa nagy nyomdaipari centrumai szintén a felsőoktatás és a kereskedelem központjaiban, gyakran nagy kikötővárosokban jöttek létre.[30] Másrészt a bonyolult kölcsönhatásokat jelzi – és a szellemi háttér önmagában elégtelen voltát –, hogy a könyvek előállításához a bőr feldolgozásának kifinomult technikáin kívül egyéb fejlett iparágakra, pontosan megmunkált, fémből készült, a változó szükségleteket rugalmasan követő, azaz helyben előállított szerszámokra is szükség volt. Az 1561-ben létrehozott (és a mai napig működő) debreceni nyomda alapításának évtizedében a hazai könyvtermés 53%-át jelentette meg.[31]

A város világlátott értelmiségéről, európai egyetemeken képzett professzorairól, városvezetőiről sokan szóltak elismeréssel. 1848 előtt egyáltalán nem ismerünk hazai földön iskolázott (ún. „domidoctus") kollégiumi tanárt.[32] Mivel a professzorok könyveit általában gyermekeik örökölték, esetleg elárverezték, könyvtáraikról számos esetben hiányoznak a pontos kimutatások, gyakran csupán a Kollégiumba került példányok száma ad biztos támpontot. A szakirodalomban ismertetett példák szerint azonban a több száz kötetes gyűjtemények létrehozása általános volt

[26] Petheő 1974, 37-39, 42. Egy 17. századi angol utazó szerint volt idő, amikor a lakosság bútort és ágyat is alig mert tartani, nehogy gazdagság gyanújába keveredjék. (Bobrovszky 1980, 49)

[27] A Piac utca 302 telkén 46 kő-, 18 vegyes építésű és 215 faház állott. (Zoltai 1938, 4, 8; G. Szabó 2007, 80) A „palotákról" lásd *A Debreceni Református Kollégium* 1988, 362.

[28] G. Győrffy 1991, 74.

[29] Idézi Szilágyi F. 1986, 63.

[30] Febvre–Martin 2005, 187.

[31] Benda–Irinyi 1961, 58.

[32] Rácz I. 1995, 69.

körükben. A század derekának nagy személyiségeit vizsgálva, Maróthi György igényes könyvtáráról a személyével foglalkozó irodalomból is tudunk.[33] Gyűjteményéből az a 248 tétel kutatható, amely halála (1744) után a Kollégiumba került. Jelentős könyvtára volt Piskárkosi Szilágyi Sámuel (1719–1785) professzornak, a majdani Voltaire-fordító püspöknek is, aki peregrinációja során csupán Leidenben 90 kötet könyvet vásárolt.[34] Elszórt utalásokból nyomon követhető, hogy a könyvek gyűjtésével és mindennapi használatával évtizedek múlva sem hagyott fel – a Kollégium könyvtárába kerültek tőle peregrinációja következő állomáshelyeinek városi rendeleteit tartalmazó dokumentumok is[35] –, gyűjteménye mégis csak töredékeiben rekonstruálható. Hogy az említett 90 leideni kötet önmagában milyen nagyságrendet képviselhet, arra a kérdésre elgondolkodtató viszonyítási alapot kínál a nagy múltú és a század közepén már érzékelhetően fényes jövő előtt álló Pest. 1800 előtt ugyanis – az egész évszázad folyamán – összesen 27 pesti és budai magánkönyvtár mindössze 730 kötetéről tud a várostörténeti monográfia.[36] (Ezen az összképen egy-két évtized késéssel ugyan, de feltétlenül javított a Nagyszombati Egyetem Budára helyezése.) A debreceni értelmiség 18. századi könyvészeti adatai jól állják az összehasonlítást a német kultúrával évszázadokon át szerves kapcsolatban élő felvidéki városokkal is.[37] Sinai professzor könyvtára, az egyik legjelentősebb debreceni könyvgyűjtemény 1700 kötetet tartalmazott.[38] Könyveinek több mint 90%-a korszerű szakkönyv volt. A korai felvilágosodás több alapművét (köztük Bayle *„Dictionariumát"*) Debrecenbe hozó Hatvani István könyvtáráról viszont nincs tételes kimutatásunk. Már peregrinációja során több láda könyvet vásárolt, melyeket csak részletekben tudott hazaszállíttatni.[39] A Johannes Weisz által Debrecenben, 1755-ben készített Hatvani-portré tudatosan megkomponált hátterében a lelkész, tudós és orvos kötelező attribútumai mögött pergamenbe kötött könyvek láthatóak, gerincükön néhány névvel. Valójában a professzor énképét tükröző üzenetről van szó, amely könyvtára teológiai, orvosi, klasszika-filológiai, történeti és filozófiai tematikáját is felvázolja.[40]

[33] Ötvös 1955, 331-370. A további irodalmat is összegzi Tóth Béla (1994, 222-223).

[34] A könyvlistát lásd G. Szabó 1985a, 151–153.

[35] Ilyenek a Bern, Luzern, Zürich és más svájci városok rendeleteit tartalmazó kötetek a TtREK Kézirattárában R 457-es és R 458-as jelzettel.

[36] *Budapest története* 1975, 3: 205. Hasonló adatokat közöl Csapody–Tóth–Vértesy 1987, 154.

[37] Lásd például Adattár 13/3.

[38] Tóth B. 1981, 73. Sinairól kéziratban is igyekezett megszerezni elérhetetlen ritkaságokat és forrásokat. A TtREK Kézirattára R 509/3. jelzetű katalógusa Sinai könyveinek nagy többségét tartalmazhatja (számos kézirata kivételével). Tóth Béla a katalógus lapjainak számát beszorozta egy átlagosnak tűnő lapon található kötetszámmal, így következtetett 1700 műre, körülbelül 2000 kötetben. A tételek laponkénti összeadásával csupán 1444 művet számoltam, azonban a több kötetes könyveknek (sőt egy 52 kötetes sorozatnak) köszönhetően a szerző becslése nem jár messze a valóságtól.

[39] Lengyel 1972, 514, 509.

[40] A festmény jelenleg is a Kollégium iskolatörténeti állandó kiállításában látható. A könyvgerincek alapján azonosítható kötetek: egy biblia, Justin Martyr (filozófus, keresztyén apologéta), az eretnekségek ellen küzdő Irenaeus, a történetíró Josephus Flavius (Havercamp-féle kiadása), míg az orvostudományt Hippokratész (Anutius Foesius-féle kiadása), a filozófiát pedig Arisztotelész (Casaubonifféle) kiadása képviselte. (A festményről lásd még: Lósy-Schmidt 1931, 150-153.)

Hatvani István (1718–1786)

Amit a könyvgerincekről leolvasható szerzői nevek mondanak, az „világnézetileg" is hűséges, de magától értetődően hiányos. Az üzenet nem utalhat például a Hatvani műveiben meglepő bőségben és gyakorisággal idézett kortárs természettudósokra és filozófusokra sem.[41] Végrendeletében úgy döntött a professzor, hogy halála után árverezzék el gyűjteményét, kivéve a magyar nyelvű bibliákat és vallási irodalmat, melyeken gyermekei osztozzanak meg egymás között.[42] Cseh-Szombati József (1748–1815), a Kollégium egykori széniora, Hatvani hálás tanítványa – aki öt külföldi egyetemen tanulta az orvostudományt –, végül természettudományi tanszéket alapított Debrecenben, és a Kollégiumra hagyta 3767 kötetes könyvtárát.[43] Ő viszont már az 1780-as évek első felében Pesten telepedett le.[44] A tekintélyes kollekciók birtoklása a következő debreceni generációk esetében is természetes. Sárvári Pál professzor (1765–1846) például – Göttingen neveltje, a Magyar Tudós Társaság

[41] Például Hatvani 1757.
[42] Rácz I. 1983, 33.
[43] Varga 1945, 97.
[44] Ez a tény is arra utal, hogy az 1780-as évektől Pest és Buda esetében már nem csupán a hagyatéki leltárak vizsgálata volna indokolt.

Sinai Miklós (1730–1808)

tagja, a művészetek iránt is lelkesedő természettudós – egy 848 kötetes, zömében építészeti szakkönyvtárat hagyományozott a Kollégiumra,[45] és személyisége ismeretében egyáltalán nem hihető, hogy csak ilyen témájú műveket vásárolt volna.

De nemcsak a professzorok, papok, hanem egyes szenátorok, kereskedők, orvosok és ügyvédek is több száz kötetes könyvtárakkal rendelkeztek.[46] Latinul és németül kivétel nélkül mindnyájan beszéltek, néhányan angol utazókkal is szót értettek. Szenátorok és főbírók, mint Szeremley Sámuel, Domokos Márton és Domokos Lajos is részt vettek a helyiek értékrendje szerint fontos alapművek, Jean Frédéric Osterwald és Fénelon (François de Salignac de la Mothe) műveinek franciából magyarra történő fordításában. Sajnos Domokos Márton (1697–1764) könyveinek jegyzéke sem ismert, de halotti prédikációja szerint „nem volt ollyan Háza, Szobája, Szállása, vagy mulató helye, a' holott a' Könyvek, mindenkor ad manum,

45 Varga 1945, 96.

46 Tóth B. 1981, 66-80. Rácz István kutatásai szerint a század végén Barcza János szenátornak (1812-es lajstroma alapján) 278 könyve volt, Sárói Szabó Sámuelnek 287 kötetét lajstromozták 1804-ben, Pintér Istvánnak 115 kötetét 1808-ban. Sárói könyveinek 87%-a 18. századi kiadású volt. (Rácz I. 1989, 284-286)

keze ügyében véle és mellette ne lettenek vólna."[47] Gyűjteményének példányszámára is jellemző lehet, hogy szürettől januárig kereste Dobai Székely Sámuel egyik kölcsönben nála lévő kötetét: „Az Úr Frantzia Könyve meg tévett vólt nálam … lehet egy hete, hogy véletlenül reá akadék."[48] Domokos Lajost (1728–1803) – akinek még kerti házában is voltak könyvek és iratok – a jénai Allgemeine Literaturzeitung és Charles Rollin francia nyelvű történeti munkájának olvasása közben találta Bethlen Elek.[49] Szakirodalmi tájékozottságára jellemző, hogy a tiltott könyvek jegyzékéről úgy vélekedett, „sok nincs benne, amit méltán oda lehetne tenni, hihető, hogy nem győzik cenzúrázni".[50] Szeremley Sámuel szenátor (1695–1771), a Pápai Református Kollégium egykori széniora – akit műveltségére és közjogi jártasságára tekintettel hívtak Debrecenbe nótáriusnak –, szintén jelentős könyvtárat hagyott maga után.[51] Weszprémi István orvosdoktor 1807-ben leltározott könyvtára – legalábbis az a 667 kötet, amely belőle árverésre került – tudományos teljesítményéhez képest inkább szerénynek mondható.[52] Sárói Szabó István prókátornak 595 kötetét írták össze 1814-ben,[53] míg kollégája, Nagy Gábor ügyvéd könyvtárának értékes felvilágosult műveit maga Kazinczy Ferenc siratta el az 1811-es tűzvész után írott versében.[54] E néhány jelzésszerű példa talán elég lehet annak a jelenségnek magyarázataként, hogy a debreceni értelmiség levelezésében a könyvek beszerzése, ára, kölcsönzése, aukciók vagy a cenzúra említése, egyháztörténeti és egyéb források másolása, diákok tanulmányútjainak segítése ugyanolyan gyakori téma volt, mint az egyházpolitikai problémák felvetése.[55]

Az is aligha függetleníthető a város lényegétől és Kazay Sámuel patikus helyzetétől, hogy Kazinczy Ferenc, a magyarországi irodalmi élet legnagyobb hatású szervezője, az egészségügyi ellátottságot említette családja debreceni tartózkodásának legfőbb okaként: „1766-ban a debreceni collegiumban is tanúltam, mert mind betegebbé válván anyám testvére, hogy orvost és patikát találhasson … nagyatyám … ott gyógyíttatá."[56] Egy néhány évtizeddel korábbi forrás szerint a révkomáromi református elöljárók gyűjtésre jogosító igazolást adtak egy betegnek, aki nem a közeli Pozsonyba vagy Budára, hanem „*súlyos és terhes nyavalyájából Istennek kegyelme és segedelme által maghát orvosoltatni és gyógyíttatni kívánván, n.*

[47] Tatai Ferenc *Nebo hegye* … (Debrecen, 1764) című temetési beszédét idézi Tóth Béla (1981, 66).
[48] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 41.
[49] Révész I. 1966, 51.
[50] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 84.
[51] Az apjától örökölt könyveket hatfelé osztotta, saját szerzeményei meghatározott részét György fiának adta (azokat a könyveket, amelyekbe a neve be volt jegyezve, továbbá amelyek mások tanácsa szerint hasznára lehettek, majd ezután még választhatott harminc kötetet), a maradékot pedig úgy osztották háromfelé, hogy a harmadik részen négy örökös osztozott. (Nagybákay 1942, 31)
[52] Diósadi Elekes 1942, 305-307.
[53] Rácz I. 1989, 284-286.
[54] Tóth B. 1981, 80.
[55] A legújabb és legtartalmasabb példát a *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007 kínálja. Természetesen párbeszédről lévén szó, ezek a sorok csaknem ugyanannyit mondanak a címzett „Székely kapitányról", mint a levelek íróiról.
[56] Kazinczy 1872, 12.

Debreczen Szabad Királyi városában lakozó bizonyos orvoshoz menni szándékozik."[57] Ami az orvosokat illeti, Kazay idejében előfordult, hogy a helyi kirurgusok kilenctagú[58] céhe mellett (akiket a század utolsó harmadában már egyetemi képzésre köteleztek) egyidejűleg 4 nyugat-európai egyetemen képzett orvos szolgált a 30 000 főnél csekélyebb népességű városban.[59] Az egyik legkiválóbb közülük a patikus barátja volt, az a Weszprémi István, akit Bél Károly András, a Lipcsei Egyetem tanára értesített arról, hogy tudományos érdemeire tekintettel egyhangú szavazással választották a Lipcsei Tudós Társaság tagjainak sorába.[60] Weszprémi már 1768-ban 7 nyomtatott művével szerepelt a Baldinger-féle orvosi biográfia Jénában megjelent kötetében.[61] A debreceni helyzettel ellentétben a 282 000 négyzetkilométer alapterületű, ekkoriban közel 9 milliós lakosságú történelmi Magyarországon a teljes 18. század folyamán összesen 200 külföldön képzett orvos működött. Egész vármegyékről tudunk, ahol egyetlen szakképzett orvost alkalmaztak, azt is a Helytartótanács követelésére.[62] Az orvostörténeti irodalom arról is megemlékezik, hogy az ország egyetlen egyetemén ugyanúgy három jeles orvosi szakíró publikált, mint Debrecenben, azonban a nagyszombati tanárok nem beszélték Pázmány nyelvét, így „Rácz Sámuel jelentkezéséig elsősorban a debreceniek jelentették a magyar (nyelvű) medicinát".[63]

Kazay patikáját messze földről látogathatták a vásározó népek és a környék lakossága. A gyógyszerész országos ismertségét mégis inkább könyv-, érem- és régiséggyűjteményének köszönhette. Közel 2500 kötetnyi könyvgyűjteménye az említett helyi kollekciók közül is kimagaslik. Szép számmal tartalmazott értékes külföldi könyvritkaságokat (köztük kódexeket, ősnyomtatványokat), kiváló érzékkel válogatott magyarországi különlegességeket és korszerű szakkönyveket egyaránt. Berlász Jenő könyvtörténeti összegzése „a tudós számba nem vehető művelt polgári értelmiség" körébe sorolta, de gyűjtői teljesítményét a szerző is „egészen kivé-

[57] A RRE Irattára. „*Registrum mellyben az Komáromi Reformata Valláson lévő Szent Ecclésiának némelly Observatiora való dolgai jegyeztettnek. 27. dik Junii 1728.*"

[58] Létszámukat városi rendelkezéssel maximálták 9 főben. (Csejtei 1987, 489)

[59] A külföldön tanult debreceni orvosok közül Buzinkai György (?–1768) Brémában, Leidenben és Amszterdamban tanult, „városi fizikusként" a patika inspektora volt, fordításai és szakirodalmi munkái is jelentek meg nyomtatásban. Weszprémi István (1723–1799) Kazay Sámuel közeli barátja és munkatársa, Zürichben, Utrechtben és Londonban tanult, a Lipcsei, Göttingai és Jénai Tudós Társaság is tagjává választotta. Hatvani István orvosdoktor és filozófiaprofesszor (1718–1786), a kor talán legnagyobb magyarországi természettudósa, Bázelben és Leidenben is tanult, peregrinációja végén külföldi egyetemi tanszékekre hívták meg. Csapó József (1734–1799) Strasbourgban és Bázelben tanult, 32 éven át Debrecen város „fizikusa", az első magyar gyermekgyógyászati mű szerzője, botanikus, Weszprémihez hasonlóan a bécsi Anzeigen munkatársa.

[60] „*Ad inclitam Societatem Jablonovianam de meritis tuis in rem litterariam … unanimi Sociorum Suffragio membrum honorarium Societatis nostrae electus atque declaratus es.*" Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) Kézirattára Quart. Lat. 1980/II. 913. p.

[61] Szállási 1995. A borítólap verzóján közölt, „könyvzárta után" érkezett adat szerint Weszprémit (közvetlenül van Swieten után) terjedelmesen, pontosan, ötödikként ismerteti Baldinger művének első kötete.

[62] Lásd: Kosáry 1980, 160, 164-165, 603.

[63] Szállási 1995, 39.

Egy 2. századi pannóniai díszpáncél Kazay Sámuel hagyatékából származó domborműves része, ezüstből

telesnek" minősíti,[64] mert a kollekció korszerű természettudományi szakkönyvek százai mellett bibliofil értékekben is bővelkedett. Középkori pergamenkódexek, keleti nyelveken íródott ritka kéziratok, egy felbecsülhetetlen értékű numizmatikai és gemmagyűjtemény mellett válogatott szépségű eredeti görög és római tárgyakat, míves fegyvereket, égi és földi glóbuszokat és más tudományos eszközöket is tartalmazott.

[64] Berlász 1974, 321-322.

Amit Kazay Sámuel életútjáról tudunk

A korábbi irodalomban félreértéseket okozott komáromi és tótvázsonyi kettős kötődése: a debreceni szerzők a tótvázsonyi szálakat, mások inkább Komárom szerepét hangsúlyozták. Származási helyeként a polgárok debreceni nyilvántartásában (a Matricula Civiumban) „a Zala megyei Tótvázsony" szerepel,[65] ebben az Anyakönyvben azonban nem feltétlenül a születési hely, hanem inkább a „hová való" kérdésre adott válasz olvasható: *„N. Kazai Sámuel úr a Patikárius Szala Vármegyei Tóth Vázsonyi"*, és a lakhely természetesen nem minden esetben volt azonos az illető születési helyével. Zalai gyökereit Pándi János főbíró is megemlítette egy (még sokszor idézendő) levéltári forrásban, állítva, hogy debreceni diákként *„ment ismét hazájában Szala Vármegyébe"*[66]. Kazay irataiból és levelezéséből kiderül, hogy nemcsak diákként, de később patikusként is ellátogatott zalai[67] és Balaton-felvidéki rokonaihoz. Kétségkívül Komáromban született 1711-ben,[68] dunántúli nemesi családban, de ugyanúgy, ahogy „hazámbéli"-nek mondta a komáromiakat,[69] a valójában Veszprém vármegyében fekvő Tótvázsonyt is rendszeresen „patria mea" néven emlegette. Ha térképen tüntetjük fel azokat a pannóniai helyneveket, ahol debreceni diákkorától kezdve rajzokat és feljegyzéseket készített régi római emlékekről és feliratokról, ezek a pontok szintén Tótvázsony és Komárom körül sűrűsödnek.

Nem véletlen tehát, hogy azok a római katonai bronz diplomák, melyeket az ő gyűjteményére és engedélyére hivatkozva publikált Weszprémi István,[70] Tótvázsonyban kerültek elő, a község területén lévő elnéptelenedett középkori falu, Csatár közelében. Testvérei hűségesen megőrizték „hazájába" való visszatéré-

[65] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban: HBML) IV. A. 1011.1. 121. p.

[66] Documenta Baranyiana HBML IV. A. 6/d 205. 156.p.

[67] Tudunk balatonfüredi keltezéseiről (ekkor Zalához tartozott), de Dobai Székely Sámuelhez is címzett Zalaegerszegről levelet. Lásd *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 70.

[68] Amint erre Szelestei Nagy László (1979a, 418) is felhívja a figyelmet, Kazay maga és a Documenta Baranyiana több vallomása is komáromi születésre utal. Zoltai Lajos első Kazayval foglalkozó írásában (1915, 138), mielőtt még a Documenta Baranyianát megismerte volna, egy 1703-ban subscribált komárvárosi (tehát „kiskomáromi", azaz zalakomári illetőségű) Kazai András nevű debreceni diákban gyanítja Kazay Sámuel atyját, de feltételezését később maga is korrigálta. Több mint valószínű azonban, hogy az általa jelzett Kazai András is a patikus családjához tartozott. Nagyatyját, aki Komárom megyei alispánságig vitte, szintén Andrásnak hívták.

[69] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 51.

[70] Weszprémi 1960–1970/1774–1787, 3: 914-915. Mint látni fogjuk, Theodor Mommsen szerint hamisítványokról van szó. Lásd *Corpus Inscriptionum Latinarum* (A továbbiakban CIL) III. 208. és 210. tétel.

Római emlékekről, feliratokról készített rajzokat főként Tótvázsony és Komárom környékén

séig.[71] Tótvázsonyhoz kötődése olyan erős volt, hogy csaknem két évtizedes debreceni tartózkodása után, egyik testvérével összefogva, 1764-ben vásároltak meg rokonaiktól egy szerény tótvázsonyi birtokrészt,[72] de a közeli, Zala megyéhez tartozó Balatonfüreden is voltak kisebb tulajdonrészei.[73]

[71] Az egyik tábláról készült Kazay-rajz alatt olvasható saját kezű feljegyzése szerint: *„in Inclyt. Cott. Weszpremiensi et quidam prope* ***Toth Vason*** *in praedio Tsatár megye vocato … ad forem agyag verem, …Domini mei fratres, mihi fideliter usque ad meum adventum conservarunt, et advenienti* ***in patriam meam,*** *donarunt. Die 8, Junii 1760.” SKZ.* TtREK Kézirattára R 6229. A szövegben emlegetett helynevek, a Csatár-hegy közelében lévő Csatár-megyepuszta Agyagverem nevű dűlőnevét Tótvázsony helytörténeti monográfiája is említi. (Veress D. 1994, 14)

[72] Nemes Kazai Lajos *„a’ Tóth Vázsonyi helységben lévő s néhai Édes Anyám Oroszi Julianna Asszony halálával reám szállott és nekem juttatott egész sessiómat /telkemet/ amellyen tudniillik néhai Szüleimnek Residentialis házuk volt építve… eladta Nemes és Vitézlő Kazai Sámuel és Sándor testvér Bátyám uraiméknak, s ő kegyelmek mind két ágon lévő gyermekeiknek és Successorainak 1000 Rhénesi Foréntokban örökös jussal és megmásíthatatlanul.”* Idézi Veress D. Csaba (1994, 57). A telket eladó Kazay Lajos valójában a patikus Pál nevű testvérének fia volt, annak a Kazay Gábornak (1760–1840) az apja, aki a század végén a Pápai Református Kollégium egyik nagy jótevőjeként ismert. Kazay Márton utódai: Sámuel, Pál, Sándor, László, István voltak. (Kempelen 1913, 408)

[73] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 88/b. *„ultimas litteras scripsi ipsi Furedino ad Balaton ut et ego licet tenuis compossessor sum…”*

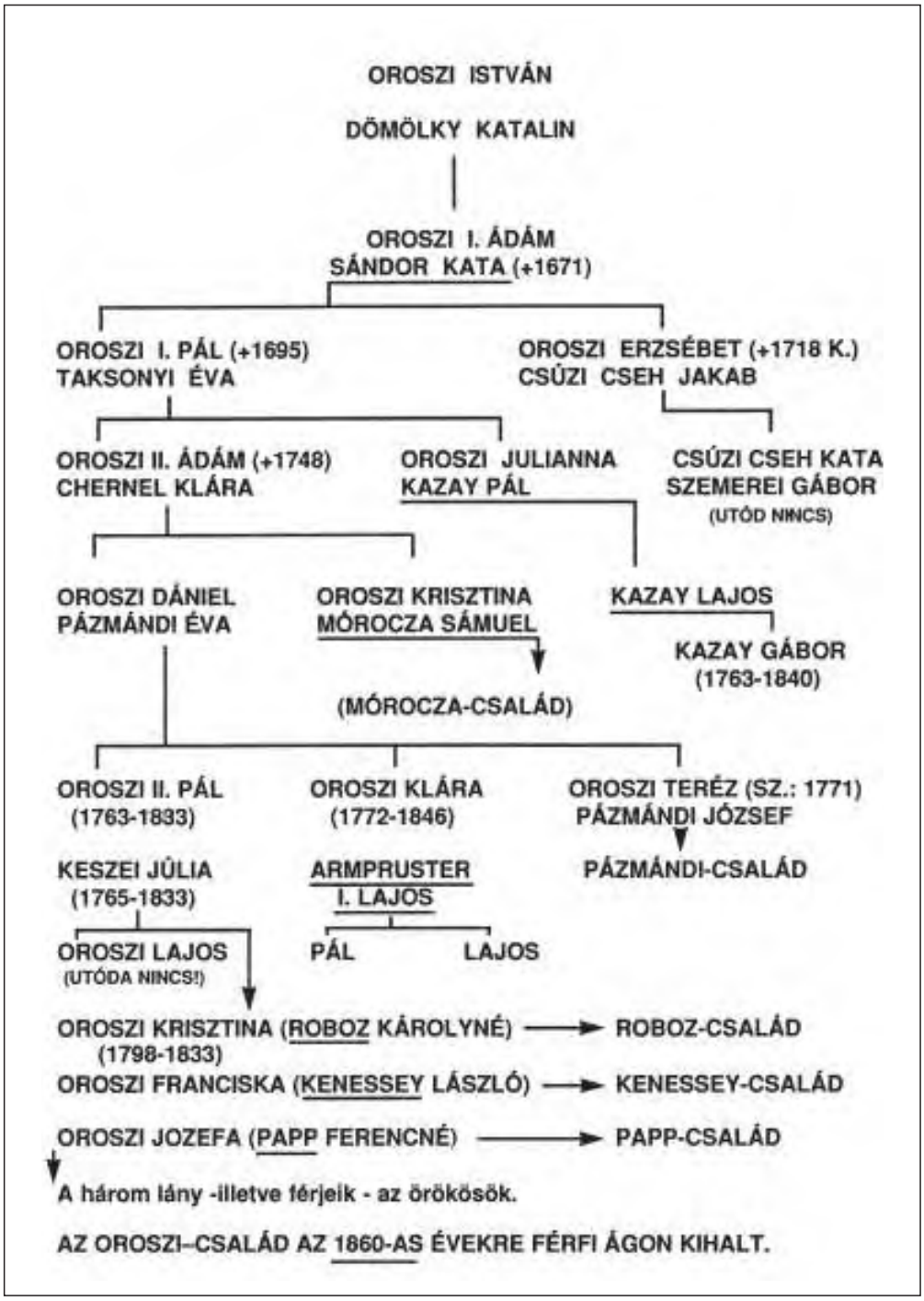

Az Oroszi–Kazay családfa[74]

[74] Veress D. 1994, 43.

18. századi egyháztörténeti források alapján Tótvázsony a kiemelkedő református gyülekezetek közé sorolható, melynek 15 cikkelyből álló jogszabályai Kazay Gábor, Kazay Sándor és Oroszi Pál közreműködésével születtek a század végén.[75] A Kazay család több egymást követő generációjának tagjai kötöttek házasságot a tekintélyes Veszprém és Zala megyei Orosziakkal. Közülük Oroszi II. Pálnak 310 holdja volt Balatonfüreden és 340 holdja Tótvázsony határában. Oroszi Julianna második férje a Pápai Református Kollégium alapítványtevője, Kazay Gábor volt.[76]

A levéltári források is megemlékeznek a patikusnak az Orosziakhoz, anyja családjához fűződő kapcsolatairól. Valószínű, hogy a piaristák provinciálisa, az a bizonyos „tisztelendő páter Oroszi", aki mindig felkereste Kazay Sámuelt, valahányszor Debrecenbe látogatott, szintén a családhoz tartozott.[77] Akár a rokoni szálak is közrejátszhattak abban, hogy élete végéig kiváló ökumenikus kapcsolatokkal rendelkezett, miközben a dunántúli eredetű debreceni protestánsok jellemző módon inkább a vallási ellenállást erősítették az új, csaknem színreformátus közegben. Csokonai József kirurgus, akit Kazay kései leveleiben „sógor uramnak" titulál – akinek atyja annak a győri református gyülekezetnek volt lelkésze, melynek templomát 1749-ben karhatalommal foglalták el –, mintha érzékenyebbnek mutatkozna vallássérelmi ügyekben. A kirurgus kéziratos naplójában helyet kapott az a polemikus irat *„mellyben Két nagyságos Urak, az Egyik Romano Catholikus, a' Másik Reformatus, a' Romano Catholikusnak Felesége Reformáta és a' Reformátusnak Testvérje, a' Hitről és* ***egymás meg nem látogatásáról*** *beszélgetnek*."[78]

Kazay nyitottsága teológiai műveltségében is olyan mértékben érzékelhető, hogy a kollekció alapos elemzője a gyűjtő vallási hovatartozását is bizonytalannak véli, jóllehet erről halotti anyakönyvi kivonata[79] egyértelmű eligazítást ad: „a Debrecenben magát protestánsnak valló Kazzay szülei mintha katolikusok lettek volna. Nagyatyja Kazzay András, aki curiáját a helybeli szerzetesektől vette … Komáromban vicecomes is volt."[80] (Tisztséget valószínűleg azért viselhetett protestánsként, mert egyes helyeken III. Károly idejében, az ekkor még szövetséges poroszok nyomására, hozzájárultak ahhoz, hogy a dekretális eskü szövegének vállalhatatlan részleteit kihagyják a hivatalukra felesküdő személyek, így elvétve sor kerülhetett protestánsok szerepvállalására. A hatalomból való kiszorításuk az ország keleti részén később is csak részben sikerült.) Kazay Márton már a húszas évek elején a város tekintélyes személyisége volt, tagja annak a testületnek, melyet a reformátusok *„Directorivá és Attyáivá rendelt az Isten, mint Törésre első őrállóul."* 1721-ben nemes Sátor Péter kurátor után elsőként szerepel a lajstromban,[81] sőt egy

75 *Processus Visitationis* 2011,46.
76 Hudi 1993, 48, 50, 52. Kazay Gábor alapítványáról lásd Hudi 2009, 83.
77 Documenta Baranyiana HBML IV. A. 6/d. 205. 308. p.
78 A Debreceni Déri Múzeum (a továbbiakban DDM) Adattára CSK 609. K.X.75.72.1.
79 Zoltai 1913, 139, 6. jegyzetpont.
80 Szelestei Nagy 1979a, 420.
81 A RRE Irattára. *„Registrum mellyben az Komáromi Reformata Valláson lévő Szent Ecclésiának némelly Observatiora való dolgai jegyeztettnek."* (A jelzet és lapszámozás nélküli irat 1721-es keltezésű címlapján.)

vaskos vallássérelmi kötet címlapján 1732-ben már ő a gyülekezet kurátora Cseh Szombati József társaságában.[82] Gazdasági és egyéb ügyekben komoly szerepet játszott, neve igen gyakran felbukkan a hivatalos iratok között, üres telek adományozójaként, árvák gondviselőjeként vagy az iskolára adakozva.[83] Kocsi Major István református püspök – aki 1744-ig a közeli Szőny lelkipásztora volt – egyik levelében sógorának szólította.[84]

Kazay családjának távolabbi rokonságához tartoztak a század legtekintélyesebb debreceni városi vezetői, Zalakapolcsi Domokos Márton és Lajos is. Domokos Márton anyja szintén Oroszi lány volt, így a főbíró haláláról készített feljegyzésben Hatvani István (a család egykori házitanítója) szintén Tótvázsonyt említi a város nagy emberének születési helyeként.[85] Ez a rokoni szál döntő szerepet játszott abban, hogy hősünk a Debreceni Kollégium diákjából végül a városi gyógyszertár gondviselője lett. Kazay gyűjteménye szempontjából a Dobai Székely Sámuelhez fűződő rokonságnak,[86] hírneve megörökítésében pedig a szintén komáromi születésű Jókai Mórral való távoli rokonságának volt némi szerepe.[87] Debrecen és Tótvázsony viszonylatában az is említést érdemel, hogy itt született a „rímkovácsnak" mondott Kováts József is, a debreceni diákok kéziratos versgyűjteményeinek Csokonai után legnépszerűbb, leggyakrabban másolt szerzője, aki „egy katolikus templomban elkövetett éretlen csínytevése miatt" került börtönbe.[88]

Komárom, Kazay Sámuel szülővárosa, több mint 8000 lakosával az ország egyik legnépesebb települése volt 1715-ben, lakóinak száma meghaladta Győr, Szeged és Székesfehérvár népességét is.[89] A város Mária Terézia privilégiumával szabad királyi városi címet kapott 1751-ben.[90] Bél Mátyás hangsúlyozza jelentős kereskedelmi forgalmát: négy országos vásárára olyan sokaság jött össze, hogy „aki nem

[82] A RRE Irattára. *„Anno 1732. Ad Usum Eclesiae Ref. Rev. Comaromiensis… Curatoribus Martino Kazay et Josepho Cseh Szombati."*

[83] A RRE Irattára. Lásd a bevételi és kiadási jegyzőkönyvek lapjain („Cassa Crescens Anno 1728." és a „Cassa Deficiens Anno 1728.") illetve a már idézett Registrum 1728. évi 9. pontját, mely szerint Kazay Márton és János az öreg temető melletti telküket adományozták az árva eklézsiának.

[84] A RRE Irattára *„Nemzetes Kazai Márton Uramnak, bizodalmas jóakaró Uramnak Sógor Uramnak és az Komáromi Árva Szent Ecclésia több, nemzetes és Érdemes Curátorinak… Szőnyön, 1730. 28. Febr."*

[85] Révész I. 1966,14.

[86] Mint Dobai maga írja: *„Ezen Szent Bibliát küldi ajándékül kedves vér szerint valo atjafiának és szives Baratjának Tekéntetes és Nemzetes Ztréczei Kazzay uramnak minden joknak ohajtásával Eperjesrül, 7. Januar. 1765."* A kötet mai jelzete TtREK H 777, RMK 1500, Oppenheimi Biblia, 1608.)( )(5 verzo.

[87] A széles rokonság leszármazottai közül kiemelkedik a nagy regényíró, akinek egyik debreceni témájú, Egetvívó asszonyszív című regényében a patikus igen fontos szerepet játszik. Lásd a kötet kétszáz nyomtatott oldal terjedelmet meghaladó kritikai jegyzetanyagát (Jókai 1974).

[88] A „rímkovács" végül büntetése letöltése közben halt meg a börtönben, 29 éves korában, 1809-ben. (Bán–Julow 1964, 15)

[89] *Komárom Vármegye és Komárom szabad királyi város* 1907, 144.

[90] Épületei viszonylag szegényesek voltak, elmaradtak az urbanizáltabb hazai városoktól, más források szerint viszont a nemesi telkeken csinos épületek álltak. (*Komárom Vármegye és Komárom szabad királyi város* 1907, 151)

látta, egyáltalán el sem hinné".[91] A nagy evangélikus tudós Kazay ifjúkorában keletkezett *Descriptio Comitatus Comaromiensis* c. kézirata a gyógyszertárakról is megemlékezik: „Az egyiket az Angyal [mint a majdani debreceni patikát!], másikat a Szerecsen nevével jelölik. Mindkettő jól ellátott."[92]

Komárom nem tartozott az ún. artikuláris helyek közé (azaz a törvényben meghatározott vármegyékben lévő, megyénként összesen 2-2 privilegizált település sorába), ahol engedélyezték a protestáns vallásgyakorlatot.[93] Ez (az érintett megyék területén kívül) elvben akár jót is jelenthetett volna, I. Lipót 1681. évi dekrétuma ugyanis Komárom megyét azok közé a közigazgatási egységek közé sorolta, ahol a protestánsok mindenütt megőrizhették a már korábban is használatukban lévő templomokat és iskolákat. A Duna vize által kerített, föld és kősáncok által is erősített komáromi vár azonban a történelmi Magyarország (és talán az egész Habsburg Birodalom) egyik legfontosabb erődítménye volt, melynek Hoffkirchen nevű parancsnoka 1683-ban ismét a jezsuiták kezébe adta az épületeket.[94] A komáromi reformátusok a 17. század elején még főiskola alapítását tervezték, míg a ferencesek korábban (kevés hívük számára, „félvén az eretnekek hatalmától") csak egy katolikus nemes házánál tarthattak istentiszteletet.[95] A protestánsok először 1621-ben veszítették el épületeiket, a század második felében lelkészeiknek is menekülniük kellett, ezután rövid periódusokat leszámítva, gyakorlatilag II. József türelmi rendeletéig nem volt szabad vallásgyakorlásuk. Az iskoláztatást ennek ellenére kisebb szünetekkel, időnkénti bezárásokkal és korlátozott színvonalon mégis biztosítani tudták.[96] A Rákóczi-szabadságharc idején arra is engedélyt kaptak, hogy sátorban istentiszteletet tarthassanak. Kazay Sámuel első éveiről annyit tudunk bizonyosan, hogy 1711-ben egy jezsuita páter keresztelte, mert a keresztséget az államvallás előírásai szerint (ha máshogy nem, akkor bábák által) adott határidőn belül ki kellett szolgáltatni, ott is, ahol nem működhetett protestáns lelkész.

A kor Európájában protestáns és katolikus területeken egyaránt előfordult, hogy csupán az uralkodó államvallás nyilvános működését engedélyezték, míg más felekezetek számára a hivatalviselést és birtokszerzést is tilalmazták. A 18. századi komáromi tanúkihallgatási jegyzőkönyvek a 17. századi véres megoldások elmúltával[97] is komoly feszültségekről tanúskodnak. Az első közülük egy 1712-ben

[91] Bél 1996, 229-230.

[92] Bél 1996, 227.

[93] *Magyar Törvénytár* 1657–1740. 1900, 287. Az 1681. évi törvény XXVI. articulusa sorolja fel az érintett 11 vármegye (Vas, Sopron, Pozsony, Nyitra, Bars, Zólyom, Turócz, Liptó, Árva, Trencsén és Szepes) artikuláris helyeit.

[94] Fényes 1851, 241.

[95] Szekeres 1864, 569.

[96] Thury 1998, 334; Szekeres 1864, 567-582; Zoványi 1977, 331.

[97] Az alább idézett 1712-es tanúkihallgatási jegyzőkönyv megemlékezik egy szándékos gyújtogatással vádolt, majd máglyán megégetett református lelkészről, aki a vád szerint a tüzet Hoffkirchen várparancsnok idején olyan időpontban okozta, amikor a szél a várat is veszélyeztette. Az eset logikája kísértetiesen emlékeztet arra a debreceni esetre, amikor a 18. század végén a civisek egy beszállásolt német (a katonai vizsgálat szerint ártatlannak bizonyuló, mindenesetre bizonyosan nem református) katonát csaknem félholtra vertek, mert egy tűzvész idején a környéken „ólálkodott".

indított vizsgálat, amely protestáns panaszra vallásgyakorlatuk folytonosságát, lelkészeik kiűzésének körülményeit, iskolájuk működését, templomaik jellegét, temetkezési szokásaikat firtatta, általában tárgyilagos katolikus személyek meghallgatásával.[98] A húszas évek több vizsgálata a két protestáns felekezet híveinek titkos gyülekezéseiről, azok összehívóiról, „tanácslóiról", a keresztelni falura vitt gyermekekről, tiltott egyházi pénzgyűjtésekről, az „*igaz Római Catholica Hit s a Tekéntetes Clerus ellen való fenyegetődző*" szavakról, katolikus ünnepek megtartásának elmulasztásáról, a plébánosoknak járó fizetség visszatartásáról és ennek megbüntetéséről szól. Egy 1721-es nyomozás kérdéssora egyenesen azt volt hivatott igazolni, hogy korábban protestáns vallásgyakorlat egyáltalán nem létezett Komáromban: „*Tudgyaé az Tanu? hogy …leg kisebb szabad és világos exercitiumjok nem engedtetett, annyival inkább nem volt … Tudgyaé? Láttaé? Hallottaé a' Tanú, hogj … rövid időtől fogvást, Kegyelmes Urunk eő Fölsége Kegyes parancsolattyának meg vetésére és az Parochiának nagj sértődésére Professiójoknak Exercitiomját hólt testeknek ének szóval való el temetésében vakmerőképpen kezdették*." Az utóbbi kérdés felvetését egy konkrét esemény idézte elő, amelynek során egy bizonyos Páter Riberics János megállított és csendre intett egy közkedvelt halottat énekszóval kísérő menetet. A tömeg rövid időre fegyelmezetten elhallgatott, majd „*említett Pater Uramnak el menetelével, az nemes Vármegye uczáján truczolásra és az Parochiának csúfolására énekléseket folytatták…* [a jegyzőkönyv szerint a 42. zsoltárral.] *Kicsodák bátorétották az népet … kik éneklettek…*"[99] Ezek, és hasonló körülmények határozták meg a „*törésen álló*" Kazay Márton és családja komáromi hétköznapjait.

A helyzet érdemben Mária Terézia uralkodása idején sem változott. A protestáns mártirológiai irodalom egyik 1751-ben keletkezett forrásértékű alkotása, Szathmári Paksi István debreceni professzor *Sion siralma* című költeménye, amely egy komáromi földrengés következményeit is leírja: „A hol minap a föld sok kárral megrendüle,/ Az árva nép istent imádni egybengyüle/ Isten hagyására [parancsára] sátort készítettek/ Melyért megbüntettettek./ Az hol Isten rontott, emberek is rontának,/ Isten kőtemplomot, ezek kunyhót bontának,/ Nem hagyák az Istent együtt engesztelni,/ Ki győz csudával telni?/ Azonban a földet még ott Isten mozgatja,/ Nem volt hát a kunyhóbontás szent akaratja,/ Azt engesztelésül, mint tartják, nem vette/ Sőt haragszik érette."[100] A debrecenieket mélyen érinthették a hasonló esetek, mert Kazay – már cívis polgárként – arról számolt be egyik levelében, hogy az 1763-as komáromi földrengéskor – amint ez természeti vagy egyházpolitikai csapások idején szokásban volt körükben – böjtöltek Komárom sorsa miatt.[101] A szoros lelki kapcsolatot az is magyarázza, hogy amikor működött a helyi iskola,

[98] A RRE Irattára. Nr.I. 1712. A válaszokból ítélve a reformátusoknak a miskolci „deszkatemplomhoz" hasonló épületük lehetett.

[99] A RRE Irattára. Nr. 12. 1721.

[100] Szathmári Paksi 1875, 186. A komáromi helytörténeti irodalom nem említ az 1710-es pestisjárvány és az 1763. június 28-i földrengés között komolyabb természeti csapásokat, így elképzelhető, hogy a debreceni professzor folyamatosan aktualizálta 1751-ben írott költeményét.

[101] *Debreceni értelmiségiek* levelei 2007, 57.

akkor általában debreceni tógás öregdiákok tanítottak a városban. Szathmári Paksi István költeménye nem csupán azért tanulságos, mert száz versszakában ismerteti a protestáns „gravamenek" (az uralkodóhoz benyújtott vallássérelmi jegyzékek) legfontosabb témáit[102] – a templomok elvételét, lerombolását, iskolák bezárását, a pásztor nélkül maradt juhok sorsát, a pénzbírságokat, a katolikus egyháznak járó, katolikus hívekénél magasabb összegű stóla kötelező fizetését és így tovább –, hanem azért is, mert a hivatalos beadványoknál jobban megvilágítja a kérdés érzelmi oldalát.[103] A költemény egyes részletei Kölcsey Himnuszára is hatottak.[104]

Gyakori gyermekkori betegeskedései mellett talán a protestáns iskoláztatás bizonytalanságai is hozzájárulhattak ahhoz, hogy iskoláit igen későn, 9-10 évesen kezdte el. Egy Kocsi István nevű debreceni diák mindenesetre 1720-ban, Kazay 9 esztendős korában foglalta el a komáromi katedrát.[105] Az esemény fordulópontot jelölhet, mert a presbitérium – Kazay Márton közreműködésével – hamarosan megfogalmazta a *„Kisded Gymnasiumocskában"* szolgáló iskolamester instrukcióját tizenkét pontban, *„e kis veteményes kertecskénkben eddig szépen zöldellő Ágacskának Isten s annak Törvénye szerint való moderatiójára*." A szabályozás a Debrecenből érkező tanító számára gondosan leírja a vallási helyzetet (*„külömb külömbféle Relígión lévő emberek között vagyon lakásunk… az* [katolikus] *Innepeknek meg űlésére még eddig kénszeríttettünk, azért … recreatio* [szünidő] *adattassék*," a jezsuitákkal ne vitatkozzon, a felelősök vigyázzák a minél csendesebb, illedelmes hazamenetelt), természetesen külön szól az élelmezésről, a fizetségről és az erkölcsi elvárásokról is.[106] A szöveg szellemiségében és néhány rövid részletében szó szerint egyezik a vidéki rektóriára induló debreceni diákok esküszövegének előírásaival.[107]

Sajnos nincsenek arra vonatkozó adataink, hogy a család mikor költözött Tótvázsonyba. Akár költözésük után is megtarthatták komáromi házukat – szoros helyi kapcsolataikat a negyvenes évek végén is őrizték, amikor Kazay Sámuel már régen Veszprém megyébe járt haza –, mindenesetre az iskolai jegyzőkönyvek megemlékeznek arról, hogy egy külföldi akadémián képzett tehetséges fiatalember éppen Kazay Márton tanácsára települt le Komáromban, 1736-ban.[108] Az egyház-

[102] A nem részletezett témák közé tartozik pl. a céhek helyzete, protestáns iparosok körmenetekre kényszerítése vagy a „pápistaság conditioja alatt" kiadott engedélyek kérdése.

[103] „Kikkel Istent félünk s egy királyt tisztelünk,/ … Kikkel egy hazánk van, egy sót kenyeret eszünk,/ … Búink tőlök áradnak./ … Az [templomokat] elvévőknek nincs reájok szükségek,/ Birják fecskék s verebek./ Néhol a gyermekek utczánként kiáltoznak,/ Templomban menésre torkokkal harangoznak,/ Egy csengettyűvel jelt adni nem engednek/ Tiszteletre Istennek." (Szathmári Paksi 1875, 184-188)

[104] „De ha Istentől van, ember el nem bonthatja,/ Külső gyakorlását jóllehet megbánthatja/ De elrejti Isten titkos kamarájában/ Abdiás barlangjában./ Megvagyon még amaz kősziklák hasadékja/ Melyben nyög és piheg Jézus üzött galambja,/ Ha nem hagynak Istent félni ő honnjában/ Helyt lél ama pusztában./" (Szathmári Paksi 1875, 191)

[105] Szekeres 1864, 571.

[106] A RRE Irattára. Az Instrukció az 1721-ben megkezdett Registrum terjedelmes címlapját követő első két lapon található.

[107] G. Szabó 1996, 308-309. „Nem komor, haragos, veszekedő, kegyetlen … időmet nem … ide s' tova járással…"

[108] Szekeres 1864, 571.

község bevételeinek jegyzőkönyvében még a negyvenes évek második felében is szerepel egy kisebb adománya.[109] Az oktatás tartalmára és minőségére vonatkozó helyi forrás sem maradt ránk, de egyes szerzők szerint a harmincas évek végétől színvonalas oktatás folyt a gimnáziumi tagozaton, mert egyes diákokat előkészítő tanulmányok nélkül vettek föl debreceni tógátusnak.[110] Minden bizonnyal szabályt erősítő ritka kivételről, inkább egyedi esetről lehet szó, amely eredmény olyan préceptorok közreműködésének is köszönhető, mint Hatvani István volt, aki 1737-ben egy évig tanított a városban. (Kazay Sámuel esetleg már ekkor megismerhette a majdani debreceni professzort.[111])

Az adott vallási viszonyok között Tótvázsonyban is aligha lehetett szó színvonalas iskolai képzésről. A közeli Veszprémben már 1716 végén megszűnt a szabad vallásgyakorlás, így néhány „párhuzamos életrajz" áttekintése is kirajzolja azt a pályát, melyet a korszak egyházpolitikája kényszerített a dunántúli reformátusokra.[112] Ezen a téren leginkább az 1745-ben püspökké szentelt Padányi Bíró Márton szerepe ismert, melynek következtében jelentősen változott a Dunántúl felekezeti térképe.[113] A veszprémi püspök gyakran protestáns templomok elvételével duplázta meg a (működése kezdetére már 90-re növekedett) katolikus plébániák számát, az egyházmegye protestáns lakosságú településeinek száma viszont ugyanezen idő alatt egyharmaddal csökkent.[114] Mivel Pápán a negyvenes évektől bizonytalanná vált a helyzet, sőt 1752-ben a szabad vallásgyakorlattal együtt megszűnt a reformátusok kollégiuma, a veszprémi születésű Weszprémi István és földije, Kazay

[109] A RRE Irattára. Cassa Crescens 1747.

[110] Szekeres 1864, 572.

[111] Hatvaninak igen kellemetlen élményei voltak a városban, emlékiratában részletesen leírja azt a (József és Putifárné történetére emlékeztető) komáromi esetet, melynek során egyik magántanítványának szabados hírben álló anyja 1737-ben „hálójába akarta keríteni", és ártatlanul meghurcolta. (Lósy-Schmidt 1931, 20)

[112] Gróf Erdődy Gábor, majd Báchmegyey István (1733) nyomán Padányi Bíró Márton veszprémi püspök is a protestánsok (mint államra és vallásra nézve egyaránt veszélyes lázadók) megsemmisítését javasolta 1750-ben megjelent *Enchiridion de Fide* c. művében. Külső hatalmak és a pápa közbelépésére Mária Terézia végül Veszprém vármegye főispánját, azaz éppen a könyv szerzőjét, Padányi Bíró Mártont utasította a veszprémi püspök művének elkobzására… Barkóczi Ferenc esztergomi érsek még az 1760-as években is a protestantizmus felszámolásának „szelíd eszközei" közé sorolta a felsőoktatási intézmények alacsonyabb szintre szorítását.

[113] Természetesen az értékelést mindig befolyásolták felekezeti szempontok: a protestánsok kíméletlen üldözőt láttak személyében, de Szekfű Gyula is a legszélsőségesebb püspöknek minősítette. A közelmúltban Kosáry Domokos is felvetette az Enchiridion betiltása és a térítés zavartalan folytatása közötti ellentmondást. Lásd Tüskés–Knapp 1990, 261-262. Az utóbbi két szerző szerint az egyházmegye és annak püspöki székhelye protestáns többségű volt 1745-ben, ennek ellenére úgy vélik, Padányi eszköztára változatos volt, „nem lehet egyszerűen erőszakos hittérítőnek nevezni". „Pasztorációként" értelmezik például a hajmáskéri oratórium lerombolása alkalmával tartott prédikációját is, amely alkalommal Bíró Márton, a helység földesura, a „rézdobokkal, trombita szóval", zászlós bandérium kíséretében érkező püspök-főispán szólt a főszolgabíró (és saját tiszttartója) által „tisztesség tételre" összeterelt hívekhez. Mások szerint „Bíró Márton ott tudott igazán sikeres lenni, ahol püspöki, földesúri és főispáni hatalmát kombinálva tudta felhasználni." Lásd: *Processus Visitationis* 2011, 45, 183-185.

[114] Tüskés–Knapp 1990, 263-265.

Sámuel, azonos logikát követve, soproni, illetve pozsonyi, majd rövid besztercebányai evangélikus iskoláztatás után, Debrecenben folytatták tanulmányaikat. Jóllehet Veszprém lakosságának 1757-ben még több mint 30%-a volt protestáns (sőt a megye köznemességének 69%-a még református volt 1797-ben[115]), a szintén veszprémi születésű Keresztesi József is feljegyezte tanulmányairól, hogy kezdetben „nem lévén más mód; az édes atyám tanított olvasásig". Őt egy piarista páter keresztelte meg, útja Nemesvámoson és egyéb kisebb stációkon át vezetett Debrecenig.[116]

A veszprémi megyeháza udvarán heverő nagyméretű oszloptöredékeket debreceni diákként, 1748. december 30-án rajzolta le[117]

Említést érdemel, hogy Kazay Sámuel a magyarországi ifjak nagy többségétől eltérően nem egyetemjárás céljából, hanem felsőfokú iskolai tanulmányainak megkezdése előtt, „experientiának és curiositásnak okáért" (azaz tapasztalatszerzés érdekében és ismeretlen országok iránti érdeklődésből) járt a „külső országokban"[118]. Keresztapja, egy Otto Fridericus Lires nevű gráci kalmár társaságában utazott, 1739–40-ben, húszas életéveinek végén. Olaszországban, Bajorországban, közelebbről Sienában, Firenzében, Mantovában, tehát a Habsburg-korona alá tartozó országrészekben és Regensburgban járt,[119] de újabb kutatások szerint valamikor Németalföldön, Antwerpenben is megfordult.[120] Sok további információt

[115] Hudi 2009, 74, 102.
[116] Keresztesi 1882, 1.
[117] TtREK R 6229. *Hae columnae Confractae sunt Weszpremini in aula Domus Congregationis Comitatus. Sunt praegrandes. Eas ego delineavi Anno 1748 die 30 Decembris.*
[118] Zoltai 1931, 6.
[119] Zoltai 1931. 5.
[120] Szelestei Nagy 1979a, 419. Mivel más források életének nagy eseményei között említik az utazás összes itáliai és németországi stációját, miközben németalföldi útjáról nem tesznek említést, elképzelhetőnek tartom, hogy a könyvészeti megjegyzések utalása (nevezetesen *„Antverpiae apud P. Jesuitas tale integrum exemplar vidi sed non estimabatur, ignari erant talium rerum"*) úgy is értelmezhető, hogy csupán a jezsuita páterek antwerpeni katalógusában látta a valójában csillagászati összeget érő, de értékében alábecsült, teljesen ép példányt. Lásd OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 80./h.

rejtegethet a Kazay család kapcsolata a stájer kereskedővel. Lires kalmár nem üres formaságnak tekintette a keresztatyai szerepet, de a közös utazások hátterében nyilván nem csupán ez állhatott. Mivel a birtokos nemes Kazay Márton egyes források szerint kereskedelemmel is foglalkozott,[121] a gráci kereskedő régi és állandó üzlettársa lehetett. A jelek szerint a család több lábra igyekezett állítani gazdálkodását. Kazay Sámuel atyja, Márton és anyja, Oroszi Júlia 1748-ban például egy balatonfüredi malom birtoklása ügyében állt perben a Pannonhalmi Apátsággal.[122] Bár Komáromban a Vágon úsztatott épületfa értékesítése is jó haszonnal járt, tevékenységük fő irányát mégis inkább a tőzsérkedésben gyaníthatjuk. Tekintettel az Otto Fridericus Lires által választott útirányokra, illetve arra a tényre, hogy 18. századi gazdaságunk vezető ágazata a marhakereskedelem volt, amelynek fő felvevőpiaca Észak-Itália (főként Velence) és Németország, ennek a feltételezésnek igen nagy a valószínűsége,[123] mint ahogy annak is, hogy a hasonló kereskedelmi tevékenységnek nem kedvezett sem az osztrák örökösödési háború (1740–1748), sem az ezt követő hétéves háború, sem Mária Terézia vámrendeletei.[124]

Nem lehetetlen, hogy európai utazása után Kazay Sámuelt atyja vagyoni helyzetének megrendülése, a kiút keresése is ösztönözte tanulmányai folytatására. 1740-ben éppen Velencét készült meglátogatni, amikor apja hívására (vélhetőleg a háborús készülődések miatt) sietősen hazatért.[125] Bizonytalan, hogy pontosan mikor kezdte újra iskoláit, mindenesetre először Pozsonyban, majd Besztercebányán tanult. A pozsonyi iskola a közvélekedés szerint ekkoriban a kor legjobb magyarországi oktatási intézménye lehetett. Bél Mátyás (1684–1749) evangélikus lelkész-tudós Halléban tanult, Hermann August Francke (a német pietizmus vezéralakja) bizalmasa, sőt fiainak nevelője is volt. Hazatérve a pietizmus pedagógiájának minden vívmányát alkalmazta, a hazai történelem és földrajz oktatása mellett bevezette az élő nyelvek tanítását is.[126] Kazay haláláig őrizte pozsonyi kapcsolatait, Bél Mátyástól később gyűjtőként is több kötetet szerzett, ismerte könyvtárát. Öregkori feljegyzésében megemlíti, hogy többek között Kövesdi Pál és Szenci Molnár Albert grammatikáit is magától Bél Mátyástól kapta.[127] A tanulótársainál jóval érettebb diák bejáratos volt Tomka-Szászky János rektor könyvtárába is, később a felvidéki evangélikus gyűjtemények egyes hiányaira is jól emlékezett.[128]

[121] Szelestei Nagy 1979a, 427.

[122] *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* 1911, 356-357.

[123] Eckhardt F. 1922, 214-215.

[124] Ez a vámpolitika szakította meg a velencei marhakereskedelem évszázados hagyományait, sőt 1748-ban a stájer határon is hatalmas fogyasztási illetéket róttak ki. (Eckhardt F. 1922, 215)

[125] A hadihelyzet miatt a peregrinus diákokat is hazarendelte a Helytartótanács. (Tóth B. 1971, 82)

[126] Kosáry 1980, 114. Bél Mátyás fia, Bél Károly András a lipcsei egyetem tanáraként szerzett hírnevet, „hungarus tudatát" haláláig megőrizve.

[127] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 64/d.e. Elementa Lingv. Hung. auctore Pauli Kövesdi, Leutschoviae, 1686, et Nov. Gramm. Hung. Alb. Szenci Molnár, Hannoviae, 1610. *Primus non vidit secundum gramaticum vel si vidit, noluit ipsius meminisse. Hic duo Grammatici mihi donati sunt ab ipso Excellentissimo et Reverendissimo Mathia Belio...*

[128] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 54/b. Biblia sacra quadralingua, 1596. *Rarum opus et nec Posonii, nec Semptonii vidi apud Fratres evangelicos…* Lásd még az 59/f és a 71/a bejegyzéseket.

A háromnyelvű, német, magyar és szlovák népességű Pozsony ekkoriban Magyarország fővárosa volt. A debreceniek is előszeretettel taníttatták gyermekeiket észak-magyarországi cipszer városokban („cseregyermekként" vagy más módon), német családoknál keresve szállást. Néhány évvel korábban (1732 és 1734 között) a Debreceni Kollégium rangidős professzor *primáriusa* szintén Bél Mátyás iskolájába, Pozsonyba küldte „német szóra" gyermekét, Piskárkosi Szilágyi Sámuelt, Kazay majdani debreceni professzorát.[129] A lehetőséget az ellenkező irányban is kihasználták: a pozsonyi német származású Segner János András például – Debrecen leendő városi orvosa, majd később a turbina elvének felfedezője, Jéna nemzetközi hírű egyetemi tanára – Debrecenbe ment „magyar szóra". A debreceni diákok folyamatos külföldi egyetemjárása mellett akár hazai tapasztalatok is hozzájárulhattak ahhoz, hogy 1740 táján Debrecenben bevezettek számos praktikus és reális ismeretet (a szemléltető oktatást, alsó tagozaton is gyakoroltatva a számtalan pénznem és mértékegység átszámításait), másrészt jól bevált német tankönyvek egész sorát: Heineccius, Cellarius, Hieronimus Freyer, a wittenbergi Weidler vagy Christian Wolff, Baumeister és mások műveit.[130]

Debreceni diákévek

Kazay Sámuel diákéveit, az évtized kollégiumi oktatásának tartalmát azért is célszerű áttekintenünk, mert ezek a stúdiumok szoros kapcsolatban állnak a könyvgyűjtemény tematikájával. A patikus gyűjtőszenvedélye (választott szakmáján kívül) főként azokon a tudományterületeken érvényesült leginkább, amelyek már a Kollégiumban felkeltették érdeklődését. Érkezésének időpontja beiratkozási és diáknévsorok hiányában kissé körülményesen tisztázható. Kortársainak visszaemlékezései szerint 1745-ben vagy 1746-ban, tehát felnőttkorban, 34-35 évesen került Debrecenbe, publikus diákként.[131] (A publikus diákok többnyire világi, leggyakrabban jogi pályára készülő, városban lakó tanulók voltak, akiket származásukra tekintettel „nemes ifjak"-ként is emlegetnek a források.) Weszprémi István, aki ezekben az években préceptor, diák könyvtáros, majd szénior is volt,[132] szintén úgy emlékezett a patikussal való ismeretségük kezdetére, hogy a fent jelzett

[129] G. Szabó 1985a, 139–157.

[130] G. Szabó 1996, 62.

[131] A közös diákévekre visszaemlékező Vecsei János jogi pályára került. Bíróság előtti hivatalos vallomását Zoltai Lajos idézi (1931, 11). Évtizedekkel később ugyanis a hatóság egy nagy jelentőségű perben tüzetesen megvizsgálta a patikus hitelességét.

[132] A Kollégiumban ebben az időszakban 4-5 professzort alkalmaztak, akik a felső tagozaton oktattak, alsó- és középfokon a legkiválóbb öregdiákok közül választott osztálytanítók („publicus préceptorok") tanítottak, akiknek a munkáját egy professzor, a „classium inspector" ellenőrizte. A szénior a diákönkormányzat nagy tekintélyű vezetője volt, széles gazdasági és fegyelmi jogkörrel. A könyvtáros diákság is a legjobbak megtisztelő megbízatása volt, a szolgálatot szinte kivétel nélkül külföldi egyetemlátogatás követte.

időponttól 3-4 éven át voltak diáktársak.[133] Domokos Lajos és Maróthi Mária (Kazay szállásadója, minden idők egyik legkiválóbb debreceni professzorának testvére[134]) visszaemlékezései is ezt a kezdetet valószínűsítik.[135] Domokos Lajos arról számolt be, hogy a tótvázsonyi jövevény az ő hároméves távolléte idején érkezett Debrecenbe. Mivel 1746. július 16-án iratkozott be Halle egyetemére, a legkorábbi időpont (a „terminus post quem") valamikor 1746 nyarának legelején lehetett, mert az útlevélre általában heteket kellett várakozni Bécsben. A legkésőbbi lehetséges időpont, a „terminus ante quem" Maróthi Mária vallomása szerint az 1746. esztendő második fele, ugyanis Kazay 1747-ben már debreceni diákként, „mint Oskolában járó legény" jött az ő új Német utcai házába szállásra és kosztra. Egy közelmúltban előkerült rajz feliratából viszont arra következtethetünk, hogy Kazay a legkorábbi lehetséges időpont közelében, már 1746 májusában Debrecenbe érkezett, május 25-én ugyanis Nagyvázsonyban készítettek számára egy rajzot egy régi kőről és annak római feliratáról, és azt atyja, KM, azaz Kazay Márton levélben juttatta el Debrecenbe.[136]

Az iménti esetnek nem csupán kronológiai üzenete van: ha a lelet megismertetése nem ért rá a következő vakációig – márpedig évente 22 hét vakáció volt –, az arra utal, hogy a harmincas éveinek közepén járó fiatalember Debrecenbe érkezésekor már szenvedélyesen érdeklődött a múlt emlékei iránt. A Felvidéken latin és német nyelvtudását minden bizonnyal tökéletesítette, emellett valószínűleg a görög nyelv alapjait is elsajátította. Debrecenben anyanyelvi készségeiben is gyarapodott. A Kollégiumban a tanórákon kívül is kötelező latin nyelvhasználatot kiválóan ellensúlyozta, hogy a templomi szertartások mellett a vallással kapcsolatos, és éppen ezért igen komolyan vett stúdiumok számottevő része magyar nyelvű volt. A tanulókat anyanyelvű bibliaolvasásra[137] és könyörgéseik saját szavaikkal történő elmondására ösztönözték tanítóik, ezenkívül és egyebek mellett a Biblia történeteit ismertető tankönyveik is magyar nyelvűek voltak.[138] Ez a gyakorlat,

[133] Mivel Kazay 1750-ben ideiglenesen távozott a városból, a 3-4 éves ismeretség emléke szintén arra utal, hogy 1746 táján érkezhetett. Weszprémi vallomását lásd Zoltai 1931, 10.

[134] Maróthi György professzor, az egykori főbíró unokája már három évvel korábban elhunyt.

[135] HBML IV. A. 6/d 205. Documenta Baranyiana 155. (A kötet lapszámozása a 375. lap után újrakezdődik!) Domokos hallei beiratkozását lásd Révész I. 1966, 14. Mint Rácz István (1997, 339) közli Hatvani István tanulmányútja kezdetén 3 hónapot várakozott útlevélre Bécsben. Maróthi Mária vallomását lásd HBML IV. A. 6/d 205. Documenta Baranyiana 177.

[136] TtREK Kézirattára R 6229. Kazay feljegyzése szerint a két évvel korábban hozzá Debrecenbe eljuttatott feliratot maga is megtekintette és leírta. *Ante biennium sic descripta inscriptio mihi missa est Debreczinum, verum cum inde rediissem, ipse quoque adii, vidi lapidem, et descripsi*….

[137] *„Minden egyes tanító gondoskodjék tehát arról, hogy tanítványai ne csak a nyilvános gyülekezeti istentiszteleteken legyenek jelen, hanem önállóan is, házukban vagy szállásukon, anyanyelven olvassák a Szent Bibliát." „Curabit itaque quisque Praeceptorum, ut discipuli sui non modo Publicis Coetibus Sacris intersint, sed privatim quoque, in aedibus aut hospitiis suis, Sacra Biblia, lingua vernacula, legant."* Az idézett források teljes szövegét lásd G. Szabó 1996, 310, 336.

[138] Osterwald: *Szent Historiának summája és Hübner: Száz és négy bibliabéli históriák* c. munkái tucatnyi debreceni kiadásban jelentek meg a 18. század folyamán. Magyar nyelvű volt a század legsikeresebb matematika-tankönyve, Maróthi *Arithmetikája* is, amely 1743-tól kezdve rendszeresen megjelent.

A gyűjtemény (TtREK R 6229) 44. számú rajzának felirata.
„Anno 1746 Die 25 maj Nemes Veszprém vármegyében Nagyvásonyi helységben Találtatott az Tott állásban az malomnál Egy kű Epitáphium, möllyönis ezen Inscriptiok vannak KM."

ahhoz képest, hogy a katolikusoknál a misézés és (a vernacularis iskolákat leszámítva) a vallási képzés sem magyarul történt, Debrecen biztos anyanyelvi alapokat kínált.[139]

Mivel 1797 előttről nem maradtak ránk osztálynévsorok, 1748 előtt (mielőtt a főiskola hallgatója lett volna) nem ismerjük egészen pontosan tanárainak nevét, kapcsolatait, csupán stúdiumainak fő iránya valószínűsíthető. Életkorára és korábbi iskoláira tekintettel a főiskolai tagozatra előkészítő egy-két évfolyamot látogathatta. Ami a legvalószínűbb: 1745 júliusában állítottak fel első ízben egy „különös classist", ráadásul éppen a hozzá hasonló publikusok és a főiskolai tagozat elsőéves deákjai részére, a „poéták osztályát", amelynek keretében főként görög nyelvet és poétikát tanultak (ideértve az „artem versus componendi"-t, azaz a verselés gyakorlati mesterségét), miközben klasszikus auktorok, köztük Vergilius és Ovidius elemzésével, illetve utánzásával is próbálkoztak.[140] Az iméntiek mellett retorikát, földrajzot, aritmetikát és különféle vallási-teológiai ismereteket tanulhatott. Fontos körülmény, hogy a filozófiai és a teológiai tagozat diákjai kölcsönösen látogatták egymás előadásait, sőt a publikusoknak egyenesen kötelezővé tették a reggeli két teológiai előadás hallgatását.[141] A kor gyakorlata szerint „a kik a Nemes Iffjak közzül vagy Lutheranus Iffjak közzül nálunk két vagy három esztendeig kívánnak tanulni, módjok van benne, hogy azon egy időbe

[139] Báróczi Sándor joggal állította, hogy „A kálvinisták mind magyarul tanulják keresztyéni leckéjöket … úgy, hogy egész Magyarországon minden religión való község a kálvinistákét magyar vallásnak nevezi." (Báróczi 1984, 25) Ugyanezért vélhette Kazinczy, hogy „A'kálvinista Universalis nyelve a' Magyar…". *Kazinczy Ferenc levelezése* 1890, 1: 395-396. A kérdés neveléstörténeti hátterét lásd G. Szabó 2005, 271-279.

[140] Szilágyi Sámuel levelét a poéták tanrendjének tartalmáról közöltem (G. Szabó 1996, 180).

[141] G. Szabó 1996, 145.

a Philologiát, Mathesist, Philosophiát, Historiát és a Theologiát is jobbára meg tanulhassák."[142]

Teológiai rokonszenveiről és személyes érzelmeiről is sokat elárul egyik öregkori feljegyzése, melyet könyvtárának jellemzésekor vetett papírra a híres Melchior professzor[143] egyik Piskárkosi Szilágyi Márton által előadott munkájáról, melyet csodálatra méltó Opusnak, ortodox teológus számára optimálisnak nevezett. Negyven év után visszatekintve, ennek az alapműnek és „Clarissimus Márton" professzornak tulajdonítja a teológiában való minden előmenetelét.[144] Egykori könyvtárában szintén Szilágyi Márton-kézirat az *„Üldözés Tüköre Mellyben az Isten Anya Szent egy házának Magyar hazánkban Leopoldus Császár alatt tiz esztendőkig tartó kemény s példa nélkül való üldöztetésének históriája leiratott. Debrecenben 1746. Sz[ilágyi] M[árton]"*, amelynek tulajdonosai Dobai Székely Sámuel és Kazay Sámuel voltak.[145]

Az említett hosszú szünidőre az iskola és a diákság önfenntartása érdekében is szükség volt. A három nagy egyházi ünnepen (karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor) ünnepi legátusok érkeztek Debrecenből az ország legtávolibb sarkaiba is ünnepi szónoklataikkal, összegyűjtve a gyülekezetek adományait a Kollégiumnak és önmaguknak. Aratáskor és szüretkor viszont a szupplikáció, a természetbeni adományok begyűjtésének ideje volt. Az országot kerületekre, úgynevezett spártákra osztották, melyekben összesen 1424 helységnév található, nem csupán a református anya- és leányegyházközségek, hanem a szórványterületek is. A Balaton nevű spárta, ahol Kazay Sámuelre gyűjtéseket bízhattak, a győrivel és a baranyaival együtt az ország azon három régiója közé tartozott, amelyek a legtöbb, egyetlen nyári gyűjtés alkalmával 300 magyar forintnál is nagyobb támogatást küldtek Debrecenbe.[146] A dunántúli gyülekezetek népe a pápai kollégium elvesztése után így fejezhette ki, mit jelent számára a felsőoktatás lehetősége. Mind a legáció, mind a szupplikáció kiváló alkalmat kínált tapasztalatok szerzésére leendő lelkészek, tanárok, falusi jegyzők számára, ország- és népismeretet, életteli gyakorlatot egy tanítási időben klastromszerűen zárt, sokat memorizáltató latin iskola növendékeinek.

Nem tudjuk pontosan, mi késztette Kazay Sámuelt antik régészeti leletek megörökítésére. A tűz felcsiholása történhetett akár Pozsonyban is, ahol már Bél Mátyásnak szokása volt, hogy hazautazó diákjait adatgyűjtésre kérje készülő művei érdekében, kérdőívet töltetett ki lakóhelyük földrajzi, történeti és egyéb szempon-

[142] G. Szabó 1996, 229. Egy 1743-ban keletkezett iskolai rendelkezés szerint a teológiai tagozatot csak azok kezdhették el, akik befejeztek egy hároméves filozófiai kurzust. 1749. október 15-én ismét megerősítették az 1743-as kezdeményezést. Teljes szövegét közlöm latinul és magyarul (G. Szabó 1996, 218).

[143] Johannes Melchior (1646–1689) nagy hatású herborni teológiai tanár.

[144] *„Opus optimum et ortodoxi Theologi, admirandum. Huic debeo omnia in S.S. Theologia fuit profectus meus annis ab hinc 40. et vocabatur Clarissimus Martinus."* OSZK Kézirattár Fol. Lat 11. 53. p. A könyvlista 14. lapjának A betűvel jelzett tételére történő utalás.

[145] Jelenleg a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának kézirattárában található.

[146] Rácz I. 1995, 156-157.

Részlet Janus Gruterus kötetének címlapjáról és egy nagyenyedi feliratáról

tok szerinti feltárására. Mesterének hasznos és sikeres eljárásait Tomka-Szászky János több területen is folytatta, de azt is tudjuk, hogy a leendő patikus könyvekből is egész életében tanult. Mind a Kollégium könyvtára, mind saját majdani könyvgyűjteménye gazdag volt olyan illusztrált kötetekben, amelyek hasonló leletekről készültek, és amelyek rajzkészségét is fejleszthették. Debreceni tanulmányai idején is érkezett néhány ilyen kötet. Témánk szempontjából Janus Gruterus heidelbergi professzor, a Bibliotheca Palatina igazgatójának műve nem csupán azért kiemelkedő jelentőségű, mert ezt a kötetet a Kollégiumban és Kazay könyvtárában is megtaláljuk,[147] hanem azért is, mert egy protestáns kollégiumokban uralkodó tendenciát szemléltet. A legrégibb és egy időben legrangosabb német egyetem, az európai késő reneszánsz művelődés központja (a magyar reformátusok mai napig „szimbolikus könyve", a Heidelbergi Káté műhelye, Pareus, Martin Opitz, Matheus Merian és Szenci Molnár Albert működési helye, a hazai oktatásügy egyik ihlető példája[148]) bő két évtizeden át a debreceni diákok legfontosabb célpontja volt: az itt tanuló 173 magyar peregrinusból 48 volt debreceni.[149] A Kollégium Könyvtárában (és részben Kazay gyűjteményében is) számos jelentős heidelbergi szerző alkotása megtalálható. Közülük – a görög-római kultúra élő folytonosságának eszménye szempontjából – a korábban Wittenbergben oktató holland Gruter professzor könyvei gyakorolhatták a legerősebb hatást Kazay Sámuelre.

Kazay Sámuel római emlékekről és feliratokról készült publikálatlan rajzai azért is értékesek, mert az ábrázolt emlékek jelentős része úgy tűnt el a történelem viharaiban, hogy az általuk hordozott történeti adatok az esztétikai minőséggel együtt megsemmisültek. Munkáinak pontosságára jellemző, hogy a tihanyi altemplomban úgy örökítette meg I. András csontjait, hogy azokon a köszvényes csontkinö-

Janus Gruterus kötetének címlapja. Könyvtári jelzete: TtREK K 20 és II. Melléklet, 684.►

147 1749-ben érkezett a Kollégiumba az a kötet, amelynek mai jelzete TtREK K 20. Jani Gruteri *Corpus Inscriptionum … cum annotationibus …* Amstelodami, 1707.

148 Szabó A. 2011, 76, 80, 114.

149 Heltai 1982, 246.

IANI GRVTERI
CORPVS
INSCRIPTIONVM
AMSTELAEDAMI,
MDCCVII.

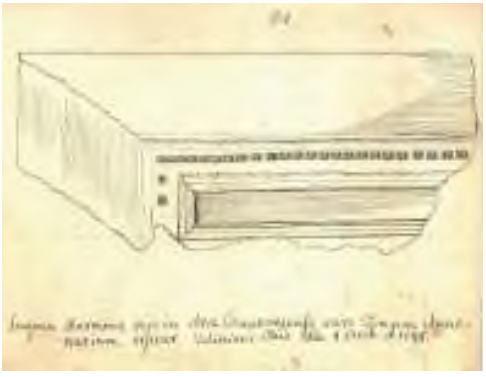

A komáromi várban
a magtár épülete előtt látható márványtöredék,
melyet 1748. október 8-án
rajzolt le[151]

Nemesvámos mellett, a Sisak-hegy közelében
1748. december 4-én lerajzolt erődítmény,
melyet a környékbeliek várnak neveztek[150]

vések is tökéletesen látszanak. (Lásd Melléklet I/13.) Az 1748-as év során készített rajzai két hosszabb utazásról tanúskodnak: nyáron és télen is járt mind Tótvázsony, mind Komárom környékén. Ezúttal egy októberben és egy december elején készült rajzot láthatunk.

Tanulmányai és kapcsolatai 1748–49-ben

Ezekben az évtizedekben a filozófiai kurzus keretében számos természettudományt oktattak a botanikától a csillagászatig, de a stúdiumok köre gyakran változott, a konkrét tanmenet az egyes professzorok hajlamaitól és érdeklődésétől függött. A teológiai tagozaton görög és héber antikvitásokat, egyháztörténetet, gyakorlati teológiai ismereteket, bibliai tudományokat, dogmatikát, katekézist, hitvallásokat, etikát, egyetemes történetet, újkori földrajzot és filozófiát is tanultak, a nyelvi képzést pedig olyan komolyan vették, hogy vizsgákon a tetszőlegesen kiválasztott (általában bibliai) mondatokat magyarról latinra, latinról görögre, görögről héberre kellett fordítaniuk. A professzori karból az említett Piskárkosi Szilágyi Márton mellett (Kazay klasszika-filológiai, görög és természettudományos érdeklődésére tekintettel) elsősorban a professzor primárius fia, Piskárkosi

[150] *Hoc vestigium alicuius praesidii aut munimenti visitur ibidem Vamosini, nec procul ab Sisak hegy, Appellaturque Var. Delineavi Die 4. Decemb. A. 1748.*

[151] *Fragmen Marmoris, quod in Arce Comaromiensi ante Domum Annonariam visitur. Delineavi illud die 8 octobris Anno 1748.*

Szilágyi Sámuel hathatott rá,[152] aki a görög nyelv és irodalmon kívül az experimentális filozófia tanára is volt, kísérleteit és csillagászati előadásait nagyon kedvelték a diákok. Egy Kazayval egy időben itt tanuló lelkész vaskos természettudományi kéziratában a következőket írja: „*Szilágyi Sámuel, akkor Astronomiae Professor Uram által … nagy kedvvel hordoztattam, szívem az Astronomiához mintegy exstatice ragaszkodván, mind attul az időtül errül való contemplatiot mindennap, mint a mi kenyerünket úgy szerettem.*"[153] A majdani patikusról csak annyit állíthatunk, hogy csillagászati szakirodalommal bőségesen ellátott könyvtárának lajstromában két éggömb és öt (tükrökkel ellátott) távcső is található, egészen bizonyos tehát, hogy ő is kedvet kapott az asztronómiához.[154] Szilágyi professzor Musschenbroek és Gravesande leideni newtoniánus fizikusok kiváló tankönyveit alkalmazta, 1742-ben alakíttatta ki a „Theatrum Physicum"-ként is emlegetett új auditoriumot, amelyben Newton optikai kísérleteit is bemutatta.[155] Tanár és diákja kapcsolatáról sajnos semmit nem tudunk, azonban Szilágyi Sámuel kéziratos hagyatékából került elő a Kazay vezetése (provizorsága) idején újjáépített patika homlokzatának felirata, a professzor által fogalmazott Chronosticon.[156]

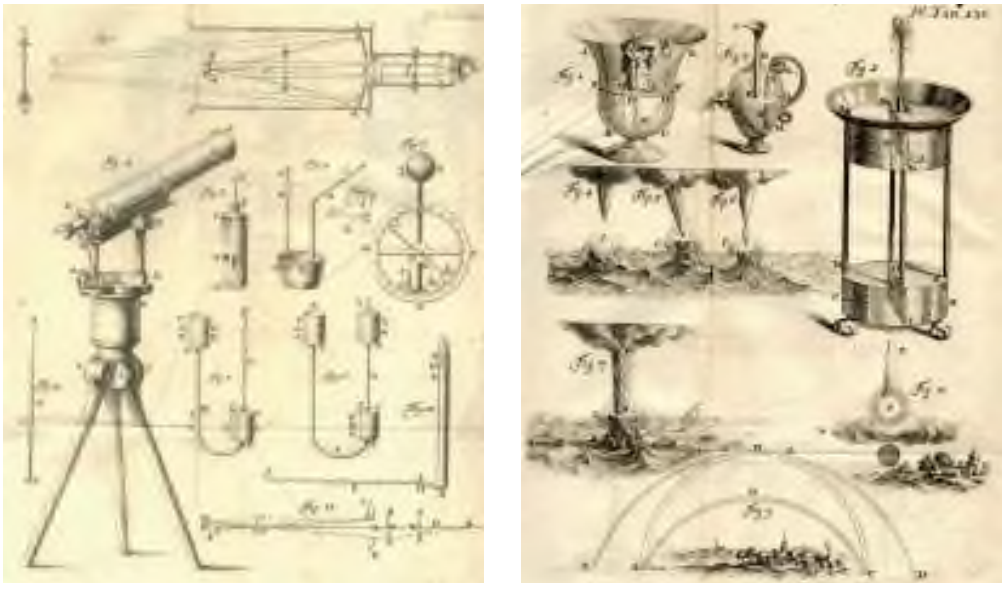

Musschenbroek professzor Debrecenben használt fizikakönyvének ábrái
(*Elementa Physicae*, Leiden, 1741)

[152] A tanári testület tagja volt ekkoriban Piskárkosi Szilágyi Márton (1716-tól 1747-ig), Tabajdi Sáska János (1724–1751), Piskárkosi Szilágyi Sámuel (1742–1759), Szathmári Paksi István (1747–1790), Hatvani István (1749–1786).

[153] Ujfalusi Ferenc vaskos kötetét lásd TtREK Kézirattára R 3830. 258. p.

[154] Szelestei Nagy 1979a, 435.

[155] G. Szabó 1982, 1-7.

[156] A korábban publikálatlan feliratot a Kazay gyógyszerészi tevékenységét összegző alfejezetben, az új patikaépület ismertetésekor közlöm.

Könnyen lehetséges azonban, hogy mindkettejüket feszélyezte, hogy Kazay 8 évvel volt idősebb professzoránál.

1747-ben, Piskárkosi Szilágyi Márton halála után került a tanári karba Szathmári Paksi István, Debreceni Ember Pál egyháztörténetíró unokája. A németországi és németalföldi egyetemeken képzett professzor először történelmet és klasszikus nyelveket, majd teológiát tanított, de Kazay Sámuellel való kapcsolatának – ebből az időszakból – szintén nem maradt írásos nyoma. Bár a különféle szaktárgyak

Metszetek Kazay Sámuel egyik műszaki tárgyú könyvéből. (Mai jelzete TtREK O 1218 k.)
A Kollégium diákjai olyan alapos képzést kaptak az alkalmazott matematika egyes ágazataiból, hogy néhányan – debreceni tanulmányaiknak köszönhetően – földmérőként keresték kenyerüket

bevezető stúdiumaként nyilván több professzor ismertette tudományának legfontosabb szerzőit és irodalmát, Kazay szempontjából említést érdemel, hogy Szathmári Paksi mind az ötvenes, mind a hetvenes években írásba foglalta mindazt, amit diákjai könyvészeti felkészítése érdekében tanított. 1753-ban csupán az általa ajánlott teológiai könyvek rövid katalógusát adta elő a szerzők puszta neveivel,[157] 1773-ban viszont már az egyes tudósok és műveik kritikai ismertetését, bibliográ-

[157] *„Catalogum per brevem librorum Theologicorum exhibui, sed qui nude nomina eruditorum repraesentaret."* TtREK R 188. 9.

fiai leírásokkal, a tudományszakok rendjében – azaz egy historia litteraria körébe sorolható művet.[158]

Ami a természettudományokat illeti, a többnyire világi pályára készülő publikus diákok számára optimális lehetett a filozófiai tagozat három évének oktatási tartalma. Hatvani István igen változatos tematikájú előadásait Kazay Sámuel is minden bizonnyal érdeklődéssel követte (köztük az optika, csillagászat, mechanika, hidrosztatika, aerometria, hidraulika, kémia, botanika, logika, sőt a polgári és

katonai építészet is szerepeltek[159]), de a forrásokból ítélve erre legfeljebb egy éven át lehetett módja. A professzor 1749. január 17-én mondta el székfoglaló beszédét *Oratio inauguralis de matheseos utilitate* címmel.[160]

Az alapozó évek után 1748. május 21-én „írta alá a törvényeket", ekkor, azaz 37 éves korában lett a főiskolai tagozat hallgatója.[161] Az életútjával kapcsolatos kutatás korábban nem vizsgálta a széniori iratokat, amelyek fontos adalékot tar-

[158] TtREK R 188 *Catalogus Bibliothecae Theologicae Historico criticus.*

[159] G. Szabó 1996, 58, 383.

[160] Beszédében latin nyelven ismertette tantárgya történetének debreceni előzményeit. Megjelent a Museum Helveticum 1751. évi XX. kötetében (Zürich, 1751, 531-557).

[161] Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban TtREL), II.1.e.1. Catalogus omnium cívium. 377. p.

talmaznak: neve 1748-ban szerepel egy teológiai bevezető stúdium, a Theologia Didascalica kolláció nevű tanulócsoportjának 15 munkatársa (az ún. symmistae) névsorában.[162] A kolláció olyan kiscsoportos tanulási lehetőség volt, amelynek keretében a diákok egy általuk választott praeses vezetésével átismételték, értel-

Kazay Sámuel Szőnyben készült rajzai

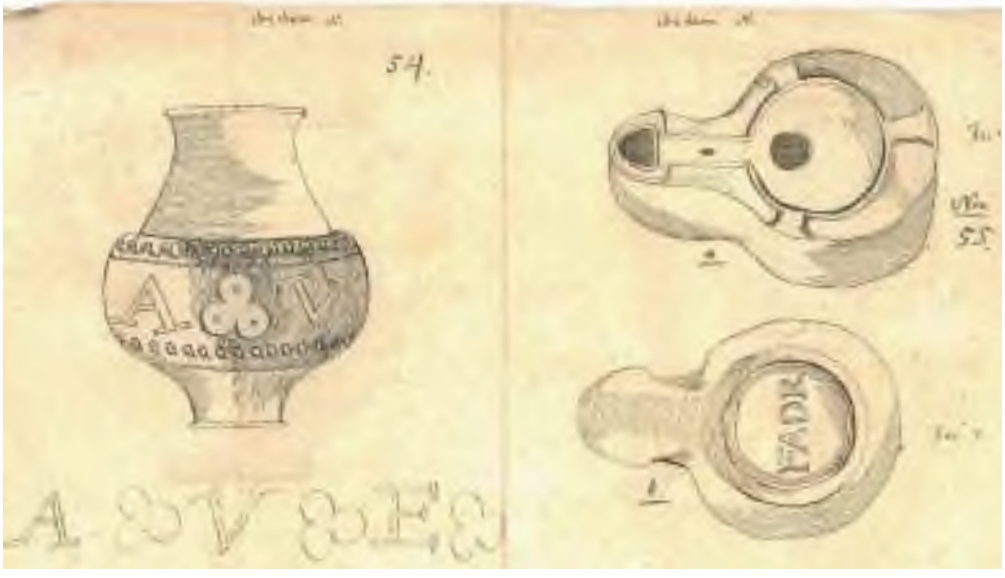

[162] TtREL II.11.a.1.

mezték, megvitatták azt, amit professzoruk a hatalmas létszámú osztályokban tanított. (A praeses az adott esetben egy Szalai István nevű, Szőny községből származó kiváló társuk volt, aki Kazay gyakori komáromi tartózkodásai miatt is földijének tekinthető.)

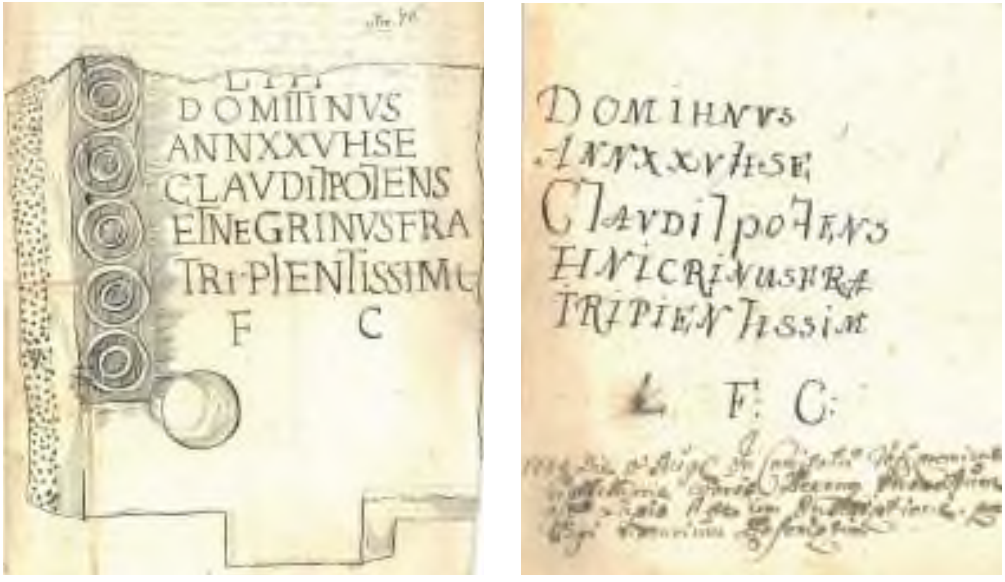

1748. augusztus 5-én a Veszprém megyei Vörösberényben talált és a helység nótáriusa által leírt kő. 1749. április 19-én én magam rajzoltam le hűségesen, és amennyire lehetett pontosan. A kő vörös színű[163]

1749-ben április 6–7-én volt húsvét ünnepe. Ekkor már tógás diákként valószínűleg templomi igehirdetésre is vállalkozott, Debrecenbe való visszatérése előtt pedig olyan római emléket keresett föl, melynek létezésére előző ősszel Vörösberény nótáriusa hívta fel a figyelmét.

Már 1747-től kezdődően egy éven és három hónapon át özvegy Forró Istvánné Maróthi Mária biztosított számára szállást és kosztot. Atyja ekkoriban még képes volt érte fizetni, sőt fiának úri ruházatot biztosított. 1748–49-ben azonban (amikor Sámuel tógás diák lett) Kazay Márton minden jószágát lefoglalták. A rossz hírek hallatán egykori szállásadója, Maróthi Mária néhai férjének a Kazayakkal való régi ismeretségére hivatkozva ingyen ajánlotta fel segítségét.[164] A jelek szerint tehát a város előkelőségei együtt éreztek vele, és ez annál inkább figyelmet érdemel, mert a cívisek a diákkvártélyozást és -étkeztetést kifejezetten jövedelemszerzési

[163] TtREK R 6229 Nro 76. *1748. die 5. Aug. In Comitatu Veszpremiensi Possessione Vörös Bereny Inventum est lapis … per pagi notarium descriptum… Anno Domini 1749. die 19 Aprilis hunc Lapidem Ego ipse Veresberenyini delineavi fideliter et quod fieri potuit accurate. Est lapis coloris rubri…*

[164] Zoltai 1931, 11.

lehetőségnek tekintették.[165] A Kollégiumban további életútja és majdani gyűjteménye szempontjából is felbecsülhetetlen értékű kapcsolatokat szerzett, a diákközösségben egy fél ország (református egyházközségek százainak) leendő lelki és szellemi vezetőivel találkozhatott.

Kazay Sámuel hajlamainak ismeretében aligha számít merész feltételezésnek, hogy az 1748-ban befejezett új könyvtárépület minden bizonnyal kedves helye volt. (Az épületet pontosan azokban a hónapokban adták át, amikor beiratkozott a főiskolai tagozatra.[166]) A két részből álló, boltozatos, galériás könyvtárterem hamarosan a Kollégium ékességévé lett, amelyet megmutattak előkelő vendégeknek is. A könyvtár helyiségleltára arról tanúskodik, hogy a kor szokásai szerint festményeket, régiségeket, globusokat és természettudományi kuriózumokat („megdöbbentő nagyságú csontokat", mamutfogakat) is őrzött.[167] Az iskolában már az 1740-es évek elején felpezsdült a könyvészeti élet, aukciókat is rendeztek.[168] Az 1744-től már tanári vezetéssel működő bibliotékában – a könyvkereskedelem minden kezdetlegessége és nehézsége ellenére – európai távlatú könyvbeszerzés, sőt tankönyvek árusítása is folyt, könyvészeti szempontból fontos külföldi folyóiratokat fizettek elő. Kazay érdeklődésére, gyűjtőszenvedélyére, sőt konkrét könyvészeti tapasztalataira is hatással lehetett, hogy a Kollégium könyvtárát gondozó könyvtárosok közül többekkel személyes kapcsolatba került. A bibliotékának olyan kezelői (azaz diák könyvtárosai) voltak, mint Kenessey Péter (1745-ben), a majdani professzor Csákvári Varjas János (1746–1747-ben), Makai Ferenc (1749-ig) vagy Weszprémi István (1749-től, 1751-ben már szénior rá, a diákönkormányzat vezetőjévé választották), majd Sinai Miklós, aki 1748-tól Kazay Sámuel szobatársa volt. A fanatikus könyvszeretetéről és magánkönyvtáráról is híres Sinai (1760 és 1790 között a könyvtárat igazgató professzor) minden idők legsikeresebb debreceni állománygyarapítójaként ismert. Személy szerint ő tette a legtöbbet annak érdekében, hogy könyvtár példányszáma a század végére megtízszereződjék.

Kazay Sámuel élete legtöbb részletének és számos személyes tulajdonságának ismeretét, a vele kapcsolatos információk zömét véletlenszerűen ugyan, de szintén Sinai Miklósnak köszönhetjük, a legtöbb adatot ugyanis az általa mozgatott Baranyi-per tanúvallomásaiból ismerjük. Kazay bírósági meghallgatására és hitelességének hosszas vizsgálatára azért került sor, mert hajdani „kamarás társa" és „komája", Sinai Miklós mellett vallott egy vér szerinti leszármazásról, közelebbről húszezer hold örökléséről szóló perben. A per Sinai apósa, ifjabb Baranyi Miklós és az ő féltestvérei között zajlott. Sinai ifjabb Baranyi leányának férje volt, és gyengélkedő apósa helyett, minden követ megmozgatva vette át az ügyek intézését.

[165] Rácz I., 1989. 357-360.

[166] A könyvtár tervezője Piskárkosi Szilágyi Sámuel professzor 1744 és 1749 között töltötte be a könyvtár igazgatói tisztségét. Az új épület jellegéről utódja, Hatvani István emlékezett meg a TtREK Kézirattára R 71/8. jelzetű könyvtári katalógusának 208–210. lapján.

[167] A helyiségleltárakat a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár őrzi, az első közülük: Ratio Adami Balogh Bibliothecarii ab A. 1751. die. 5. júl. TtREL II. 12.i.

[168] Egyetlen 1743-as aukció alkalmával 1160 forint bevétele volt az intézménynek. Lásd: Tóth B. 1975a, 220.

A romantikus színpadra illő történet lényege, hogy a hadiszállítóként hatalmas vagyont szerző *idős* Baranyi Miklós debreceni polgár egy fondorlatosan megszervezett „in flagranti" jelenet után elvált feleségétől és kitagadta elsőszülött gyermekét (Sinai professzor majdani apósát). Katolizált, így minden út megnyílt előtte, végül a hétszemélyes tábla tagja lett. Amikor az új patika bútorzatának festetésére került sor, egy Debrecenben időző (egyes tanúk szerint patikussegédként dolgozó, valójában az Officina bútorzatát festő, egyúttal Kazay és mások képeinek tisztogatását is elvégző) szebeni festő izgatottan hívta elő a patikárius urat, egy neki „restaurálásra" átadott festmény és ifjabb Baranyi megdöbbentő hasonlósága miatt. Johannes Weisz ugyanis éppen akkor foglalkozott Mányoki Ádám *idős* Baranyi Miklósról készült portréjával, amikor *ifjabb* Baranyi Miklós a debreceni patikához tartozó pálinkafőzőben, a Patika Ház udvarában járt. Így lett Kazay a vér szerinti leszármazás egyik koronatanúja egy (1759-től 1788-ig tartó, pápai udvarig eljutó, végül minden fórumon megnyert) perben, amely erkölcsi igazságot szolgáltatott ugyan, de a vágyott földbirtok a féltestvérek kezén maradt. Az ügyben meghallgatták Kazay patikus volt diáktársait, szállásadóját, a város orvosait, sőt főbíráit is, számos pótolhatatlan részletet közvetítve számunkra a gyűjtő személyiségéről és viselt dolgairól.[169]

[169] A tanúvallomási jegyzőkönyvek Veisz, Vajsz vagy Weiss Jánosként említik a festőt. Lásd még Benkő 1976b, 78-79.

Kazay Sámuel mint gyógyszerész

Szintén a Baranyi-per egyik tanúvallomásából ismert, hogy a tanulmányait anyagi okokból félbeszakító ifjú nagy szegénységben, szó szerint „lerongyosodva" tengődött, amikor Domokos Lajos (ekkoriban városi jegyző) visszahívatta Debrecenbe. Üzenetét a per tanúja, az egykori diáktárs, Vecsei János közvetítette.[170] Kazay Sámuel 1750. június 13-án már patikusinas volt, és három esztendő múltán, 1753-ban szabadult fel.[171] Helyzete már érkezésekor enyhült valamelyest, mert az inasok élelmezést, öltözetet és mosatást kaptak, sőt a legényeknek ennél is lényegesen jobb soruk volt: nekik heti 1 rénes forint 8 krajcáros ellátás járt.[172]

Ismerjük Kazay néhány kérvényét, melyeket ekkoriban a Tanácshoz címzett, először csizmáért, majd német ruháért folyamodott. *„Amint eddig, ugy mostannis kénteleníttetem szükségemtűl a Tekéntetes Nemes Tanácsot ezen alázatos instántziácskámmal meg keresnem … A Tsizmáim a Télen egészlen el szakadtanak. Annakokáért egy Párt, alázatossan instállok a Tekéntetes Nemes Tanácstúl. Úgy osztán, alkalmatosabban járhatok el a hivatalomban. Az ára a Tsizmának öt márjás. A felett a mosó aszszonyomnak már az ideje el tőlt, és kiványa Szegény, hogy szolgálatáért meg fizessek. Bére két német forint. A Tekéntetes Nemes Tanács mostannis úgy mint ennek előtte, ezt is fizettesse ki … hála adó szívvel igyekezem híven meg szolgálni, s azért imádkozni, hogy az Úr Isten mind it, mind pedig az Egekben, sokszor meg fizesse, maradván azonban a Tekéntetes Nemes Tanácsnak alázatos szegény szolgája Kazay Sámuel. Debreczen, die 4. April. A. 1753."*[173] 1753. november 28-án kelt levelében a szokásos segítség kérésén túl a mestervizsga letételét is jelenti: *„Immáron a Tekéntetes Nemes Tanács akarattya Szerént az Examenen által mentem. Hanem alázatosan instálnám a Tekéntetes Nemes tanácsot, hogy továbbis méltóztatnék irántam parancsolni, hogy bévet Szokás Szerént szabadúlhatnék fel … instállom, hogy jelentvén hű szolgálatomat, egy öltöző német Ruhátcskával segéllyen meg, mivel az magamtúl ki nem telhetik."* Néhány hét múlva, 1753. december 22-én már arról tudósít, hogy *„fel Szabadúlásom végben ment, hanem az Ebéd vagyon hátra, a mellyet minden itt Szabadúlt ifjúnak a Tekéntetes Nemes Tanács jó szívvel meg adot."*[174]

Ebben az időszakban Magyarországon nem kötötték egyetemi végzettséghez

[170] HBML IV. A. 6/d 205. Documenta Baranyiana 175.
[171] Zoltai 1931, 11.
[172] Az inasok eltartása havonta 2 rénes forintba és 5 krajcárba került a városnak. (Benkő 1986, 403-404)
[173] HBML IV. A. 1012. a. 137. doboz. 59. szám.
[174] HBML IV. A. 1012. a. 137. doboz. 59. szám.

Gyógyszertár ábrázolása Johannes Schröder *Pharmacopoeia Medico-Chymica* című kötetéből, melyet Csáti Sámuel (Kazay elődje) vásárolt Hallében 1744-ben, tőle a patika könyvtárába, majd Kazay Sámuel gyűjteményébe került. Jelenlegi könyvtári jelzete TtREK Q 890 és II. Melléklet, 1518.

a gyógyszerész mesterségét, mint ahogy a betegellátásban kulcsszerepet játszó borbélysebészek is egészen az 1770-es évekig céhes keretek között szerezték szaktudásukat és gyakorlatukat. A század első felében igen gyakran felvidéki, német származású patikusok és legények működtek Debrecenben.[175] Csáti Sámuel, Kazay mestere Halle egyetemén tanult,[176] de egyik elődjéről, Pókai Benjáminról is számon tartja az orvostörténet, hogy Franekerben volt diák és Amszterdamban gyógyszerészkedett, amikor 1733-ban hazahívták.[177] Csáti Sámuel 1755 januárjában halt meg. Nyilván principálisának betegeskedése lehetett az oka annak, hogy már az 1754. évi gazdasági elszámolást Kazay készítette. Sajnos a patika eladásáig, 1771-ig nem maradt ránk több kimutatás a bevételekről és a kiadásokról.

Anyagi helyzetének rendeződése

1755. április 1-jétől már Kazay Sámuel kapta a provizori fizetést, azaz hivatalosan is a patika vezetője, „gondviselője" lett.[178] A provizorok a század első harmadában évente 250 forint fizetségben részesültek, a természetbeni juttatások (tűzifa, búza és a ház után járó földek) mellett.[179] Ez az összeg az ötvenes-hatvanas években szerény mértékben növekedhetett is, bár Debrecenben enélkül is igen tisztességes

[175] Többek között Schwartzwalder, Krüger, Clement, Kuntz, Milling, Landich és Kaltenstein családnevűek. (Benkő 1986, 407; 1983, 176-178)

[176] 1744. október 10-én iratkozott be Halle egyetemén az orvosi karra. (Benkő 1983, 178)

[177] Benkő 1983, 176; 1976a, 312.

[178] A Baranyi-per aktái között szerepel, hogy Domokos Lajos debreceni jegyző, a majdani híres főbíró volt, aki a városi hivatalos iratokból kimásoltatta a patikus alkalmazásának minden adatát. Lásd Zoltai 1931,10.

[179] Benkő 1979, 223-224.

jövedelemnek számított. A választott tisztségviselők éves „saláriumának", azaz fizetségének átlaga 1774-ben 161 forint, míg a nem tisztségviselő „konvenciósok" átlagbére csupán 37 rénes forint volt.[180] A kollégiumi professzorok fizetése 1732-ben emelkedett 240-ről 333 forintra – így is maradt 1789-ig –, de egy városi hajdú még 1770-ben is csak 40 forintot keresett,[181] egy építtető inspektor 130, egy fiskális 150 forintot kapott.

Elődje halála után Kazay Sámuel hamarosan feleségül vette annak özvegyét, Lévai Sárát, akitől hat gyermeke született. József nevű legidősebb fia szintén a patikusmesterséget választotta. Mivel ránk maradt leveleinek és feljegyzéseinek nagy többsége a könyvekkel kapcsolatos, magánéletéről – öregkorának nehézségein kívül – viszonylag keveset tudunk. Elszórt utalásaiból kiderül, hogy a várost évente egyszer hagyhatta el hosszabb időre, ekkor általában dunántúli birtokait és rokonait kereste föl. Elöljárói két tartós távollétet már nem engedélyeztek számára, így – bár néhányszor szeretett volna – a Felvidékre nem látogathatott el. Fürdőkben viszont – a város vezetőihez hasonlóan – rendszeresen kereste a gyógyulást, a viszonylag közeli Váradra is járhatott „Savanyú Vízre".[182] A források szerint tisztességgel kivette részét várandós feleségének ápolásából és hat gyermeke neveléséből, egészségükre gondosan vigyázott. 1763. május 3-án például amiatt mentegetőzött, hogy az általa végtelenül nagyra becsült Dobai Székely Sámuel három egymást követő levelére sem tudott válaszolni, „mivel a szegén Feleségem gyermek ágyban lévén, körülötte kellett lennem."[183] Amikor „Fijatskái" növekedtek, egyik tótvázsonyi örökös jobbágyának fiát bízta meg a rájuk való vigyázással.[184] Az utóbbi tény azt is emlékezetünkbe idézi, hogy jövedelmeit szerény mértékben városon kívüli nemesi birtokai is növelték. Felesége (egy 1760-as években is aktív kereskedő leánya, Lévai Sára) komoly vagyonnal rendelkezhetett. Kazay iratainak néhány szavas utalásaiból intenzív gazdálkodásra következtethetünk, amelynek hozadéka a patika jövedelme nélkül, önmagában is biztosíthatta a népes család tisztességes megélhetését. Ez a körülmény azért sem mellékes, mert európai adatok szerint egy német vagy angol család a 18. század utolsó harmadában egy-két hétig táplálkozhatott egy szépirodalmi kötet árából,[185] miközben látni fogjuk, hogy a patikus provizori jövedelme igen jelentős részben gyűjtőszenvedélye fedezetéül szolgált.

Az új gyógyszerész első nagyobb feladata a leromlott, nedvesedő falú régi patikaház boltíves épületének lebontása és újjáépítése volt. A Tanács a gyógynövények penészedése miatt már 1754-ben új épület emeléséről döntött.[186] A berendezés, a munkaeszközök és a raktári készlet költöztetését hivatalból Kazay Sámuel intézte. Weszprémi István – aki a helyi orvosok között a legszorosabb, forrásokból ítélve

[180] Rácz I. 1989, 344-345.
[181] Rácz I. 1995, 250 és HBML IV. A. 1001/3. br. Vécsey királyi biztos iratai.
[182] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 70.
[183] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 51, 69.
[184] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 110.
[185] Cavallo–Chartier 2000, 338.
[186] Benkő 1983,184.

kifejezetten baráti kapcsolatot ápolt vele – orvostörténeti kötetében is megemlékezett az új gyógyszertárról.[187] Az építkezést már 1754 nyarán elkezdhették. Az *Arany Angyal* nevű új patika a belváros központjában, a Piac utcán épült föl (a „Platea Piatz" nyugati oldalán), a korábbi épület helyén, amelynek hátulsó három (ún. udvari) helyiségét épségben megőrizték. A Patika Ház a Kistemplom és a Kádas utca között, a templomtól számítva az ötödik, a Kádas utcától számítva a negyedik telken állt. Mélyen hátranyúló kertje a Német utcai Diószegi ház, azaz Posta Ház telkéig ért.[188]

A család megélhetése, sőt vagyoni helyzete szempontjából sem mellékes, hogy maga a telek 703 négyszögöles volt,[189] miközben a debreceni telkek többsége 300 négyszögöl alatti, sőt a Piac utcai belső fundusok közül mindössze négy olyanról tudunk, amelyek 7-800 négyszögöl között voltak. Ez a tény azért is rendkívüli jelentőségű, mert a külső mezőgazdasági földterületeket mindig a belső telkek nagyságához viszonyítva porciózták. Az 1774-ben módosított új szabályozás szerint 8 négyszögöl belső telek után minden egyes polgárnak 300 négyszögöl szántóföld járt. A családnak lakóhelyet és egyúttal „termelési központot" jelentő házas telek tehát önmagában 16,5 katasztrális hold szántóföldet biztosított, amelynek mértékét csak növelték az egyéb ingatlanok révén járó területek. A patikus tehát már telkének köszönhetően is kivételezett helyzetbe került: egész Debrecenben összesen 11 olyan telek létezett, amely meghaladta az ezer négyszögölet, közülük kettő bárók, egy a Károlyi grófok, kettő pedig a katolikus egyház tulajdonában volt.[190]

Annak ellenére, hogy Kazay leveleiben gyakran mondta szegénynek magát és családját, minden bizonnyal volt idő, amikor borának és malmos telkének köszönhetően is a vagyonos polgárok közé számították. A malom a jómód egyik biztos jele és egyben forrása volt Debrecenben, a leggazdagabb családok vagyontárgya. Köztük találjuk kivétel nélkül a főbírák családjait is, de az is kifejezi a lényeget, hogy a malomtulajdonosok adóátlaga három-négyszerese volt a többi adófizetőének.[191] Nem csoda, hogy a *Cívis szótár*ban – csakúgy mint O. Nagy Gábor kézikönyvében – a molnárokkal kapcsolatban jólétre utaló szólások és közmondások találhatóak.[192] (Pl. „kivette, mint molnár a vámot".) A városban 1757-ben mindössze 80, 1771-ben 87 malom működött, közülük három a kilencvenes években még Kazay Sámuelnek hozott komoly hasznot egy Hatvan utcai hárommalmos telken.[193] A család peres iratai szerint a malmos telek után járó földeket bérbe

[187] Weszprémi 1960-1970/1774-1787, 4: 605. Weszprémi évtizedek távolából körülbelül másfél évet tévedett, mert más forrásoktól eltérően 1753-at említi az építkezés éveként.
[188] A Kádas utca jelenleg Arany János, a Német utca Széchenyi nevét viseli.
[189] Zoltai Lajos adatgyűjtése, DDM Adattára, LSZ 192-63-64.
[190] Rácz I. 1989, 41-42.
[191] Egy szintén Hatvan utcai malomtulajdonos úgy vélekedett 1810-ben, hogy két malma biztosítani fogja három örökösének megélhetését. Lásd Rácz I. 1989, 241-242, 246.
[192] Kálnási 2005, 608. O. Nagy Gábor kézikönyvét Szabó András (2011, 10) idézi a „szenci molnár fiának" életútja kapcsán.
[193] HBML 1018/c. Polgári perek. 1795. február 7.

adták,[194] ezen túl molnárjuk szerint havi 12 köböl (köblönként 120 liter, azaz havi 1440 liter) búzát szállítottak a Patika Házba. A patikus a malmon kívül is tartott alkalmazottakat, egyikük a hegyi szőlőből fuvarozott, de homoki szőlejüket is művelte a Hatvan utcai kertben.[195] Tekintettel arra, hogy az érmelléki borok csebrenkénti ára általában meghaladta a 20 rénes forintot,[196] a város csapszékeiben kimért borok jelentős hasznot hoztak. Tudunk olyan évről, amikor 150 cseber, azaz (még az úgynevezett „kis cseber" esetén is!) 6330 liter bor volt Kazay pincéjében.[197] Az „öreg cseber" ennek a mennyiségnek a dupláját tartalmazta.

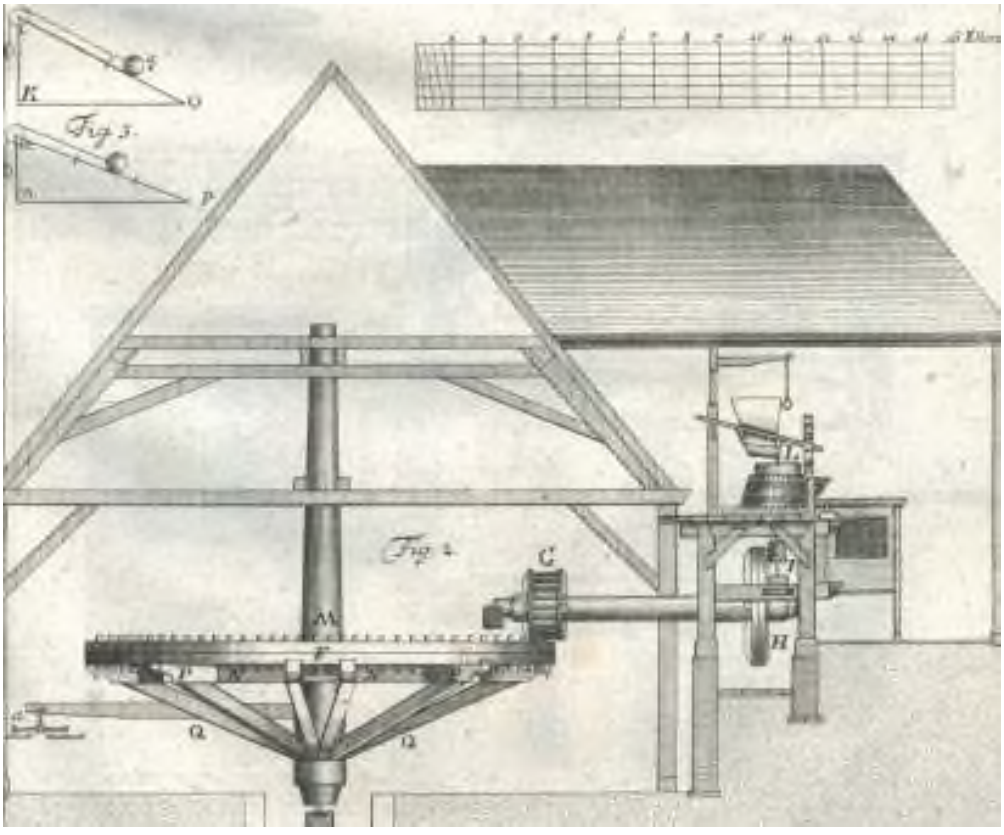

Kazaynak kiváló metszetekkel illusztrált német nyelvű malomipari szakkönyve is volt (Leupoldi Jacobi *Theatrum Machinarum molarium oder Schau-Platz der Mühlen-Bau-Kunst, cum figuris*, Dresden, 1767). Mai jelzete TtREK O 10 és II. Melléklet, 1004.

194 Ez a bérbe adott föld lehet a forrásokban említett szepesi 5 nyilas, azaz 15 katasztrális hold.
195 HBML 1018/c. Polgári perek. 1795. február 7.
196 Rácz I. 1989, 182.
197 HBML 1018/c. Polgári perek.

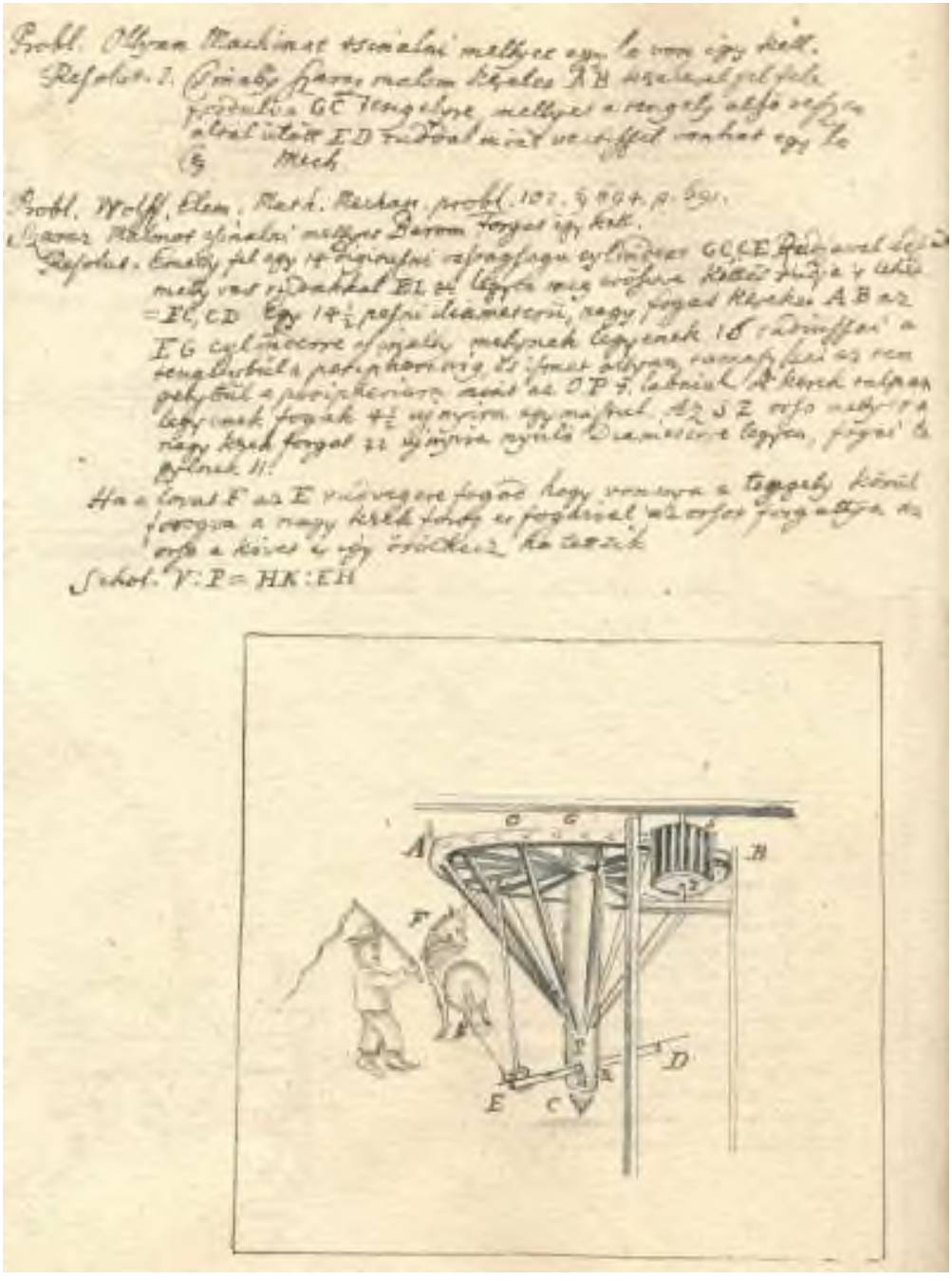

Kazay Sámuel iskolatársa, Ujfalusi Ferenc sárándi lelkész debreceni tanulmányai (főként Hatvani professzor alkalmazott matematikai előadásai) és saját olvasmányai nyomán összegzett számos műszaki ismeretet, köztük a szárazmalmok legfontosabb technikai részleteit, 1767-ben. Kéziratának jelzete TtREK O 360 (R 3830)

A Patika Ház és berendezése

Debrecen üzleteinek négyötöd része városi tulajdonban volt, ezek kevés kivétellel a Piac utcán és a belőle nyíló utcák elején helyezkedtek el.[198] A patika telkéről és építményeiről kéziratos térképek, vázlatrajzok, alaprajzok, sőt mivel a házat csupán 1937-ben bontották le, olyan utcakép-ábrázolások is maradtak fenn, amelyek segítségével az Officina egyértelműen beazonosítható. A legrégibb vázlatrajz éppen

Az ingatlan 1772-ben a Piac városrész 242. számú telkeként szerepelt, közelében a Nagy Híd és a Kistemplom alaprajza látható, az utóbbi vörössel színezve

abból az évből való, amikor a városi patika korábbi lakója, azaz Kazay Sámuel magántulajdonába került, 1772-ből.[199] A vázlatrajz szerint néhány lépéssel az „Arany Angyal" patika előtt húzódott a sár ellen ácsolt úgynevezett „Nagy Híd".

A Kazay Sámuel halála után húsz évvel készült második vázlatrajz már Patikárius Ördög Istvánt tünteti fel tulajdonosként, számos részlete azonban jóval korábbi időkről tanúskodik. Ilyen lehet a telek végében zölddel jelölt konyhakert (a terület csaknem fele), az 1817-ben már „le rontandónak" minősített istálló és a közelében lévő üvegház is. De özvegy Weszprémi Istvánné házának közelsége is figyelmet érdemel. Ezek szerint a dunántúli származás, a közös iskolai élmények, a szoros szakmai kapcsolatok mellett lakóházaik körülbelül 50 méteres távolsága is elősegítette azt, hogy Weszprémi István „komám uram" (a patikus egyik gyermekének keresztapja) állandóan használhatta a híres könyvtárat, amint erre rendszeresen hivatkozott is. A források szerint azok közé tartozott, akik egy-egy beszélge-

198 Rácz I. 1989, 228.

199 Zoltai Lajosnak helyrajztörténeti adatgyűjtése, amely generációk során át követi a belvárosi épületek és tulajdonosaik adatait és sorsát (Lásd DDM Adattára, LSZ 192-63-64.), a Piac utca 1827. számú telkén jelölte meg a Patika Ház helyét. Ennek alapján tudta szolgáltatni Papp József, Debrecen MJV Polgármesteri Hivatal Mikrofilmes Adattárának vezetője a közölt vázlatrajzokat, melyekért itt szeretném köszönetemet kifejezni.

tésre is gyakran betértek a gyógyszertárba. Egy bírósági tanú például „menvén a Patikában, hol ott is már beszélgetve Kazai Urammal találta … Doctor Weszprémi Uramat és Czeglédi Sándor Uramat."[200]

A 18. századtól az 1930-as évekig lényegében változatlan Piac utca 45. számú ház 1897-ben készült földszinti alaprajza a gyógyszertár és a lakás beosztásába is betekintést enged. A Piac utcára néző legnagyobb helyiség nyilvánvalóan maga a patikahelyiség, tőle balra, az emeleti szobák alatt kocsibejáró látható. A munka közben is használt orvosi, botanikai és egyéb művekre tekintettel nagy a

Vázlatrajz a patikárius telkéről 1817-ből, özvegy Weszprémi Istvánné háza közelében

[200] HBML IV. A. 6/d. 205. Documenta Baranyiana III. k. 173.

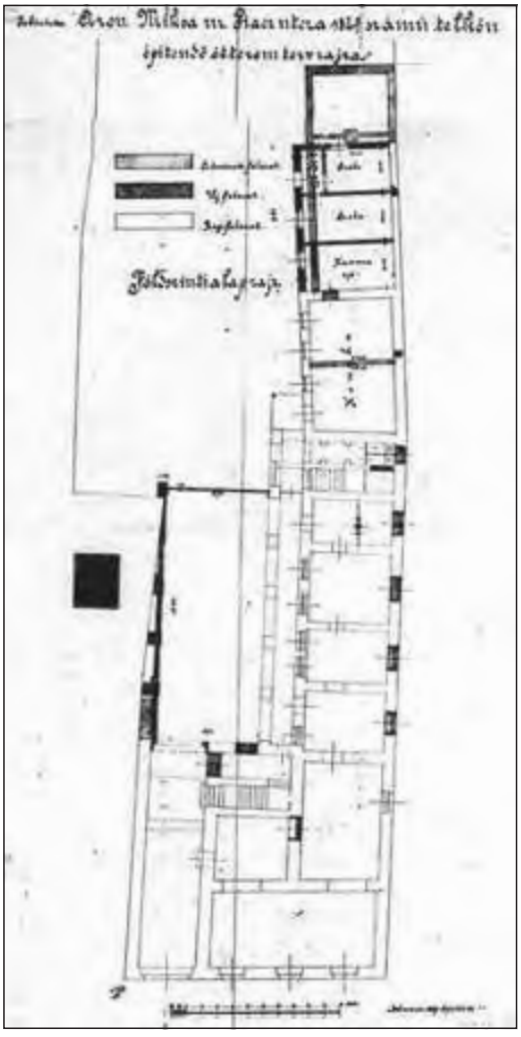

A Patika Ház földszinti alaprajza

valószínűsége annak, hogy a patika mellett lévő földszinti nagyobbik szobában lehetett a könyvtár (egyúttal iroda és dolgozószoba), annál is inkább, mert az emeleten lévő 7 szoba, előszoba és konyha[201] az adott alapterületen bőségesen elég volt a gyorsan gyarapodó család számára. Kazay Sámuel családi élete tehát jól elkülönülhetett a gyógyszertártól, a pálinkafőzőtől, a kamráktól és a gyógynövénytárolóként vagy „laboratóriumként" használt egyéb földszinti kiszolgálóhelyiségektől. Ez az elhelyezkedés, a bolt és a fölötte lévő lakás szinte általános volt a belvárosban, sőt a városháza földszintjén is üzlethelyiségek voltak. Hasonlóképpen 7 szobát, az átlagot jóval meghaladó méretű lakást bútorozott be a könyvtárával kapcsolatban már említett Sárói Szabó István ügyvéd, aki házának berendezése terén szintén eltért a parasztpolgári porták jellegétől.[202]

Az épület külső homlokzatát díszítő Chronosticon négy egymáshoz igen közeli változatban készült el,[203] melyek között csupán egyes szinonimák variálásában van eltérés: „tVrpIter IngratVs VerIs, qVI pharMaCa spernas /eXCors, qVI speres absqVe IVVare Deo." A Piskárkosi Szilágyi Sámuel professzor által 1756-ban szerzett, saját kézírásában ránk maradt felirat[204] szerint rút hálátlanság az orvosságok lebecsülése, ugyanakkor ostobaság abban bízni, hogy Isten segítsége nélkül hatnak. Az üzenet a Debrecenben uralkodó svájci „ésszerű ortodoxia" el-

[201] Papp József közlése az 1896-os népösszeírás alapján.

[202] Rácz I. 1989, 284-286.

[203] 1. .„tVrpIter IngratVs VerIs, seV pharMaCa spernIs:/ VaeCors, sIVe pVtas absqVe IVVare Deo"
2. „InsanVs VerIs, LeViter sI pharMaCa spernas:/ stultus sIVe pVtas absqVe IVVare Deo"
3. „VlLIter IngratVs VerIs sI pharMaCa spernas:/ stVltVs sIVe pVtes absqVe IVVare Deo"

[204] TtREK Kézirattára R 607/48/d/24 jelzetű kézirat, 1756-ból. A professzor (később Voltaire-fordító püspök) nemcsak természettudományok oktatásával, de költészettani újításaival kapcsolatban (magyar nyelvű „csengőtlen" hexametereiről) is ismert volt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben c. kötet illusztrációja. A Patika Ház a templomtoronytól balra látható legalacsonyabbik egyemeletes épület volt

veivel rokon, amely teológiai áramlat a magyar reformátusok körében erőteljesen befolyásolta a korai felvilágosodás szellemiségét.[205]

A Patika Ház emeletes kőépületének bejárati ajtaját üvegezték, mint ahogy a Piac utcára nyíló ablakait is.[206] A patika berendezése és működése igen jellemző a kor viszonyaira. A gyógyszertárral összevontan üzemelt a városi pálinkafőzde. (Ezen a téren tehát a funkciók szerinti elkülönülés hasonló kiforratlansága mutatkozott, mint a város közéletében, ahol a közigazgatás és az igazságszolgáltatás sem vált el egymástól, vagy akár a belföldi könyvkereskedelemben, melyet nem elhanyagolható részben könyvkötők bonyolítottak.[207]) A gyógyszertár tágas, boltíves helyiségét – akárcsak a Városháza kocsibejáróját vagy a Kollégium új könyvtártermét – ősállatok csontjai, kókuszdió, strucctojás és más egzotikumok díszítették. A szerecsen figurával ékesített munkaasztalokon mérlegek, a tőkéken hatalmas rézmozsarak álltak.

[205] A svájci ésszerű ortodoxia alapművét, Osterwald *A' keresztények között ez idő szerint uralkodó romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés* (Debrecen, 1745) című munkáját jellemző módon a debreceni konzisztórium egyházi és világi vezetői közösen fordították le: Domokos Márton főbíró, Buzinkai György orvosdoktor, Maróthi György és P. Szilágyi Sámuel kollégiumi professzorok.

[206] Benkő 1986, 410.

[207] Országosan is hasonló a helyzet: 1762-ben az esztergomi érseket bízták meg a protestáns iskolák **állami** felügyeletével, de az államkincstár és az uralkodók magánvagyonának elkülönítése sem magától értetődő felismerés volt. Debrecenben szinte automatikusan választották a város első emberét (a főbírót, majd polgármestert) a református egyházközség világi vezetőjének.

Kazay „múzeuma" és a patika festett bútorzata

A patikus hivatásának gyakorlásától az orvosi, botanikai és gyógyszerészeti szakkönyvek használata miatt sem választható el „múzeuma", azaz dolgozószobája, amely a könyvtárat és az egyéb gyűjteményrészeket is befogadta: a természettudományi különlegességeket, a glóbuszokat, a régészeti leleteket, a távcsöveket, az érmeket, a fegyvereket és a festményeket is. A Kollégium tanárai szintén múzeumnak nevezték könyvtár- és dolgozószobájukat, mint ahogy Pápai Páriz latin szótára is „tsinos" vagy „mesterséggel rakott tanuló házként" magyarázza a múzeum fogalmát. A helyiség jellegéről több forrásból tudunk. Ami a raritásokat, köztük a kagylókat és a csigákat illeti, könyvészeti feljegyzéseiben azzal is büszkélkedett Kazay, hogy patikájában birtokol olyan drága pénzen szerzett ritkaságokat, melyeket „az amerikai Plinius", azaz Georg Eberhard Rumphius sem látott.[208] Feljegyzéseket készített egy itt (azaz „*in meo museo*") őrzött római kardról is. A fegyvert egy Bánd nevű elhagyott Veszprém megyei falu közelében találták családja jobbágyai.[209] Abban a néhány sorban, amely a kardot ábrázoló rajzhoz tartozik, arról is megemlékezett, hogy miféle egyéb régiségeket találtak még a jobbágyok, mit őriz nekik köszönhetően „múzsáknak szentelt hajléka": vasból és ércből készült eszközöket, sarkantyút, zabolát, vágószerszámokat és más hasonló tárgyakat.[210] A patikus ízlése és a kor

Patikusinas munka közben, Matthias Tiling *De laudato Opiato liber singularis* (Francofurti, 1671) című kötetének címlapján. Mai jelzete Q 2216 és II. Melléklet, 1686.

[208] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 78/d Georg Evehard Rumph camera raritas cum fig et tabulis Viennae, 1766.
Pulchrum et doctum opus studiit Conchas et Conchilia comparare sed multo mihi aere satisset illa collectio, habeo tamen in Apotheca mea limaceum domicilia qualia non vidit Rumphius, Plinius Americanus

[209] A Veszprémtől 12 kilométerre északnyugatra fekvő Bánd pusztát tótvázsonyi nemesek birtokolták, akik a községet 1760–1766 között telepítették be római katolikus németekkel. Kazay Gábor 1763-ban, Kazay Sándor 1766-ban gondoskodott bándi birtoka benépesítéséről. Lásd Hudi 2008, 110-111.

[210] TtREK Kézirattára R 6229. *A rajz eredeti aláírása: „Anno Dni 1762. Die 17 Junii oblatus est mihi hic gladius Romanus ad faciem loci ubi inventus est puto* ***in arce*** *desolata Bánd in Inclyti Cottu Weszpremiensi, Etiam alias antiquitates sibi invenerunt nostri subditi, et eas in meo museo habeo. Sunt vero Calcaria varia, Stupedes, frena, cultri, et id genus alia. NB haec omnia sunt ex ferro, alias etiam antiquitates ex aere habeo. De quibus bono cum Deo alias.*" Az idézetben említett középkori Essegvár romjai a Bánd község fölé délnyugatról emelkedő hegyen láthatóak ma is. (Hudi 2008, 49)

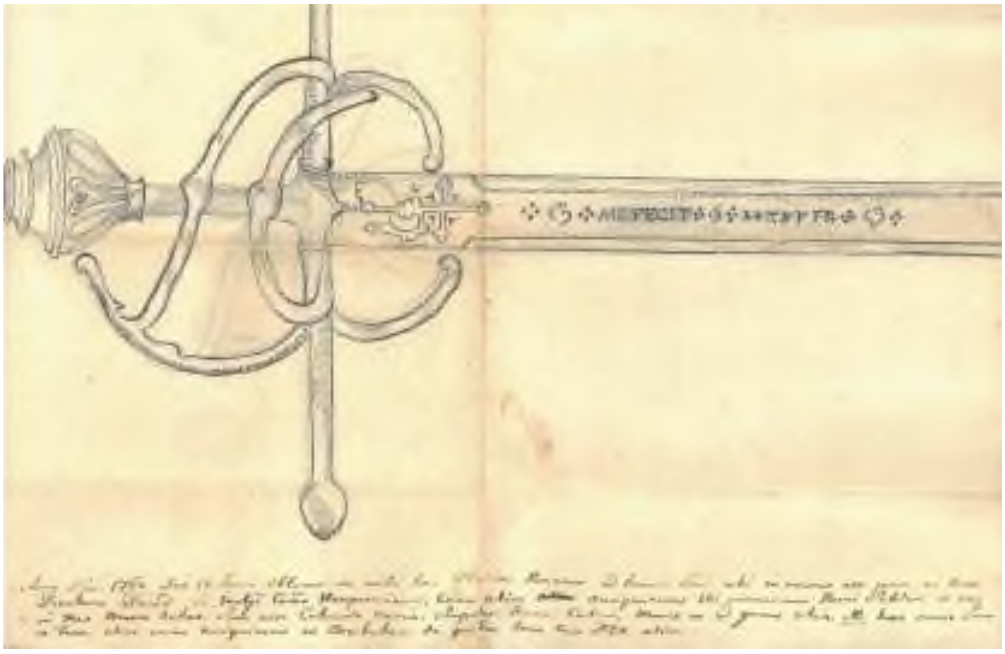

Kazay rajza féltett kincséről, egy gyűjteményében őrzött, rómainak vélt fegyverről

szokásai (többek között a Kollégiumi Könyvtár leírása) ismeretében is bizonyos, hogy ez a szerény méretű „múzeum" a ház legszebb helyisége lehetett: a pompás könyvgerincek látványával, válogatott berendezésével, glóbuszaival és festményeivel is utánozni törekedett a barokk teremkönyvtárak ünnepélyességét. (Mint látni fogjuk, képei között egy értékes Mányoki Ádám-festmény is volt.) Könyvtárszobája berendezésében a kor szokásait követte: gyűjteményében több tucat vaskos könyvészeti kézikönyv található, amelyek részletezik a könyvtárak jellemző és elfogadott díszítésmódját is. (Ilyen többek között a *Bibliotheca Windhagiana*[211] néhány lapja és Daniel Georg Morhof *Polyhistor literarius, philosophicus et practicus*[212] című munkájának *Ornatus Bibliothecarum, imagines et statuae in illis* c. fejezete. A 18. századi szerzők a festmények és szobrok könyvtári elhelyezésével kapcsolatban egyébként Plinius *Természetrajzára* hivatkoztak kiindulásképpen, ez volt számukra az origó, a patikus legkedveltebb szerzőjének fő műve, akinek könyvét számos kiadásban megszerezte, és valóban minden szavát ismerte. Egy jellegzetes 17–18. századi könyvtárszoba alatt tehát nem csupán könyvek tárhelyét értették a régiek, mert a gyűjteményekben általában helyet kaptak a művészeti alkotások

[211] *„Bibliothecis non solum dicantur libri, ex quibus immortales animae Scriptorum loquuntur, verum etiam, cum natura trahamur ad simulacra, et effigies magnorum virorum noscendas."* Bibliotheca *Windhagiana…* Viennae Austriae, 1733. (Idézet a bevezetésből.) TtREK A 202.

[212] Daniel Georg Morhof: *Polyhistor literarius, philosophicus et practicus.* Lübeck, 1747. 33. TtREK A 74.

Patika berendezése Kazay kötetéből (TtREK Q 166 és II. Melléklet, 1961.)

és természettudományi tárgyak is (azaz a „Kunstkammer" és a „Wunderkammer" hivatását is betöltötték).[213]

Figyelembe véve a jelentős számú fólió méretű könyv helyigényét, ez a dolgozószoba – említett tartozékaival – minden bizonnyal megtöltötte a Patika Ház egyik legnagyobb helyiségét. Erre enged következtetni a kollekció példányszáma és a tékák száma egyaránt, melyek alapján egyáltalán nem csoda, hogy a Kazay-hagyaték átvételekor vált sürgőssé a Kollégiumi Bibliothéka raktárának bővítése, ennek szükségességét ugyanis a gyűjtemény befogadásával indokolják a források.[214] Amint még látni fogjuk, a Jankovich-féle könyvjegyzék a könyveket kilenc különböző befogadóképességű könyvtartó állványon és tíz ládában sorolta fel.[215] A használat logikája szerint az átlagos könyvállványok körülbelül két méter magasságúak, 6-8 egymás fölötti, 110-120 cm szélességű és 30 cm mélységű polcokkal voltak felszerelve.[216]

Nagy veszteség, hogy nem maradt fenn az *Arany Angyal* városi patika Weisz János „képíró" által festett bútorzata. A művész Debrecenben készült munkái közül ma is látható a Református Kollégium iskolatörténeti állandó kiállításán Hatvani István professzorról festett (kötetünkben már közölt) portréja, amely lényegesen jobb kvalitású a 18. századi magyarországi átlagnál. (Ha a kép festett oldalát megvilágítjuk, a vászon túloldala felől ma is kiválóan olvasható az alábbi nagybetűs felirat: „STEPHANUS HATVANI VERBI DEI MINISTER ET MEDICINAE DOCTOR, PHILOSOPHIAE ET MATHESEOS PROFESSOR P.O. IN ILLUSTRI COLLEGIO DEBRECINENSI AO. AETATIS XXXVI. PINXIT KAL. NOVEMBR. AO MDCCLV DEBRECINI JOHANN WEISS CIBINENSIS TRANSYLVANUS.")

213 Barbier 2013, 147.

214 *A Debreceni Református Kollégium* 1988, 434. és TtREL I. 99.c.14. 124.

215 OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. és a róla készült másolat, TtREK Kézirattára R 6487 a 4.-től a 101. lapig. (A ládákban való tárolást nyilván a már hosszú évekkel korábbi eladási szándék indokolta a kilencvenes évek közepén.)

216 Hasonlót alkalmaztak a Kollégiumban és Weszprémi István könyvtárában is. Lásd Diósadi Elekes 1942, 305.

A portré színvonalára tekintettel jó okunk van feltételezni, hogy az officina dekorációi és a szekrények festett ajtói is kiváló minőségűek lehettek.[217] A helyiség 1771. évi leltára mindenesetre igen jelentős összegre, 400 rénes forintra értékelte (Kazay csaknem kétévi fizetése volt ennyi!) a gyógyszertár festett bútorzatát.[218] Analógiaképpen figyelembe vehetőek az 1772-ben létesített Zeininger-féle Arany Egyszarvú patika később keletkezett bútorzatának festményei, sőt életszerűnek tűnik, hogy a már létező Weisz-féle minta (a városi patika berendezése) befolyásolta a megrendelő Zeininger kívánságait. Ez annál is inkább valószínű, mert Aesculapiust és Hygieiát ábrázoló ajtószárnyak, illetve egy „szerecsen" (más forrás szerint etióp) ábrázolás mindkét patikában volt. Az azonosságokat egyébként az is magyarázhatja, hogy egy 1790 után tartott árverés alkalmával[219] akár Zeininger Antal is megvásárolhatta Kazay Sámuel darabonként értékesített berendezésének bizonyos részét. A második debreceni gyógyszertár bútorzata azonban legalább részben egy olasz vándorfestő munkájának tűnik, amelynek színvonalát erősen rontja a többszöri dilettáns átfestés.[220] A bútor restaurátora olyan minőségbeli különbséget érzékelt a festmény eredetihez közel álló (azaz kíméletesebben kezelt) és a többször átfestett részletek között, hogy még az sem dönthető el egyértelműen, hogy az eredeti festményeket egy vagy több művész készítette-e.

Kazay sokra értékelte Weisz János képességeit, és tiszteletben tartotta véleményét. Egyik pompásan illusztrált könyve kapcsán szaktekintélyként hivatkozott a városi patikát festő művészre *(hic apothecam pingens),* aki nagyra becsülte az adott kötetet.[221] Jóllehet a források a városi magisztrátus döntését említik a patika festett bútorzatának elkészíttetése kapcsán,[222] ez a döntés aligha volt független Kazay Sá-

[217] Weisz János festő debreceni működése nemcsak a Baranyi-per irataiban bukkan föl. (*„Midőn ezen Debrecezeni Város patikáját festette vólna egy Weisz nevű képíró, akkor a' Baranyi Miklós Assessor Úr és Baranyi Mihály úr képeit adták néki tisztítani.*" HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana III.k. 302.) A Hatvani-monográfia a professzor portréját készítő Weiss Jánosról megjegyzi, hogy atyja, aki szintén festő volt, 1752-ben halt meg Nagyszebenben. (Lósy-Schmidt 1931, 151)

[218] Idézi Benkő Ferenc (1977, 107): *„Repositorium Ligneum cum suis cistulis, una cum Aethiope et picturis in toto – 400 Rhft.*"

[219] *Weszprémi István levelezése* 2013, 262. Weszprémi Mallyó Józsefhez írott, 1794. november 18-án kelt leveléből: *„Senecionis nostri Kazzaii officina pharmaceutica inventaretur ea fini, ut mox lege licitationis divenderetur: quod non longo tempore factamquoque ita est.*"

[220] Menyhárt 1957, 68. Bár az Arany Egyszarvú képei rokokó hatásokat is tükröznek, Menyhárt József szerint sem zárható ki teljesen, hogy miután Kazay Sámuel tönkrement, Zeininger Antal vagy annak egyik utóda vásárolta meg a városi patika egyes festményeit vagy akár a festett bútorok összességét, így ezek akár be is épülhettek a konkurens cég berendezésébe. A Zeininger-féle gyógyszertár 1807-es leltára sajnos nem emlékezik meg a bútorzatról, amely végül 1905-ben került a Városi Múzeumba. A városi patika 1771. évi leltára viszont igen jelentős összegre, 400 rénes forintra értékelte (Kazay csaknem kétévi készpénzfizetése volt ennyi) a Kazay-féle Arany Angyal patika festett bútorzatát: *„Repositorium Ligneum cum Suis cistulis, una cum Aethiope et picturis in toto – 400 Rhft.*" Idézi Benkő Ferenc (1977, 107).

[221] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 45/c Publ. Virg. Maron. Aeneas Tab. L id est 50. Norimberg, 1658. *Pictoribus … tabulae sunt pro usui maximo ac meus Corporer Johannes Weis hic apothecam pingens dixit et magni aestimaret.*

[222] A szebeni festő *„ex dispositione amplissimi magistratui Apothecam Debrecinensem pingebat…*" HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana III.k. 222.

muel itáliai és németországi élményeitől, és attól az ízlésvilágtól, melyet könyvtárának illusztrált kötetei tükröznek. A képi gazdagság könyvek esetében is az egyik fő választási szempont volt a számára.

Máig ismeretlen volt annak a művésznek a neve, aki a Református Kollégiumban őrzött erdélyi viselettörténeti album hiteles ábrázolásait festette. Csupán Kazay Sámuel katalógusához csatolt kéziratos feljegyzéseiből derülhetett fény arra, hogy a Nagyszeben és környéke viseleteit megörökítő harminckét ábrázolás szintén a kiváló Weisz János alkotása, melyeket valóságos személyekről festett, tüzes színekkel, az életből ellesve.[223] Hatvani Istvánról készült ismert portréja mellett tehát újabb adalékaink lehetnek ügyességéről és sokoldalúságáról. Az általa festett patika bútorzatának eltűnése nem egyedi eset, inkább jellegzetes debreceni történet.[224] Elgondolkodtató, hogy amennyiben a Rákóczi-szabadságharc idején egy labanc seregekhez tartozó írástudó nem firkált volna szellemes verset a Református Kollégium nagy auditóriumának freskói alá, ma ezeknek a festményeknek még a létezéséről sem tudnánk. A freskók Weszprémi István által megörökített témáiból (allegorikus erények) arra következtethetünk, hogy azok nagy valószínűséggel a kor uralkodó manierista ízlésének megfelelő, az embléma könyvekből is ismert képekkel rokon jellegű ábrázolások lehettek. Ezek az alkotások az esetek jelentős részében említést sem érdemlő vándorfestők művei voltak, de amennyiben a városnak annak idején sikerült egy

A Zeininger-féle patika néhány festménye nem csupán rokokó stílusában és olasz feliratával különbözik Johannes Weisz ismert műveitől, de később is keletkezett

223 OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 75/c *Magni Principatui Transilvaniae figuris XXXII. ad vivum pinxit a Joanne Veis pictore Cibinensi L.M.S.* Mai jelzete: TtREK Kézirattára R 582.

224 Az egyetlen Szent András-templom kivételével nem ismerjük Debrecen három Árpád-kori templomának, öt kápolnájának, kolostorainak és a városközpontban álló (Luxemburgi Zsigmond német-római császárt is többször fogadó) udvarházának jellegét, de az épületek sorsát is csak töredékesen.

A patika bútorzatának festője, a „szebeni képíró” munkái. Johannes Weisz – akit Kazay „komámnak” szólított – élénk színekkel festette meg az Erdélyi Nagyfejedelemség népeinek és társadalmi csoportjainak öltözetét.[225]
TtREK Kézirattára R 582 és II. Melléklet, 1789.

[225] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 75/c *Compater meus vividis coloribus pinxit hunc Magnum Principatum Transilvaniae hoc est omnium nationum Statuum et personarum vestitus.*

Johann Weiszhez hasonló képességű mestert alkalmaznia, a veszteség számottevő lehet. A véletlenszerűen ránk maradt feljegyzések semmit nem árulnak el a képekről magukról, kifejezetten a gúnyvers szövegének megörökítésére szolgáltak, legismertebb változatuk éppen a *Succinta medicorumban* olvasható: *„Lázadó csillagokat ne kutasd: már mind lezuhantak,/ Néked jót nem mond semmilyen égbeli jel./ Győztes a Sas, letöré immár szarvát a Bikának,/ S, vastag, büszke nyakát német igába töri.”*[226] Arról tehát, hogy milyen volt a Piacra néző Patika Ház belső berendezése, bár lehetnek határozott elképzeléseink, bizonyosságunk sajnos nem lehet.

A patika készlete és a provizor tevékenysége

Amikor Domokos Lajos a patika városi kézben tartása mellett érvelt, joggal írhatta, hogy felszereltségének az egész királyságban alig akad párja.[227] Az officina leltára 1240-féle gyógyítószert tartalmazott, melyeket üvegekben, kerámia-, ón- és faedényekben tároltak, marhahólyaggal lekötve.[228] A patika működését segítette egy főként gyógynövényekre szakosodott „botanikus kert”, melynek vezetését szintén a provizorra bízták. Fizette a csősz bérét („Pastori Horti Botanici”) és a mezőkön szorgoskodó gyógynövénygyűjtőket, beszerezte az alapanyagokat, köztük sokféle gyümölcsöt és gyökérfélét. A gyógynövénykert szakszerű működtetése nem okozott gondot Kazay Sámuelnek. Erre Weszprémi István véleményéből is következtethetünk, aki a patikus könyvtárának állandó használója volt. Az ő híradásából már régóta ismert, hogy Kazay fordítást akart készíteni az ókor tudásanyagát összegző Plinius Secundus *Historia naturalis* c. művének azokról a fejezeteiről, amelyek állatokról, fákról, füvekről, a földek és a kertek műveléséről szólnak. (Saját kezű feljegyzésében is olvasható különös érvelése szerint a megkezdett munkát azért nem folytatta, mert tudomására jutott egy már létező változat híre, és nem akarta, hogy plagizánsnak tekintsék.[229] Feltételezhető, hogy ez a napjainkban életszerűtlenül ható érvelés – mint Kazay műveltségében annyi minden – a humanizmus mentalitásának tiszteletéből is következik: 16. századi itáliai történészek csupán olyan témák feldolgozására vállalkoztak, amelyekkel korábban nem foglalkozott képzett történész.[230] Kazay könyvtárának katalógusaiból, a különböző kiadások sokaságából is kitűnik Plinius, a természettudományok nagy ókori összegzője iránti tisztelete, sőt egyik időskori levelében egyenesen „vén és öreg Plinius”-nak[231] nevezte magát!

[226] Weszprémi 1960-1970/1774-1787, 4. kötet. Az idézett Csillagászat, távcsővel c. strófa a 1030-1031. lapon található.

[227] A patika inventáriumait a városi levéltár őrzi, a betűrendes leltár élén a mai gyógyászatban is alkalmazott Axungia viperarum található. HBML IV. A. 1018/c. 19. Lásd még Benkő 1976a, 307.

[228] HBML IV. A: 1018/c. 19. és Benkő 1976b, 169.

[229] Weszprémi 1960-1970/1774-1787, 2: 373; Szelestei Nagy 1979a, 432.

[230] Kecskeméti 2005, 6-7.

[231] Szelestei Nagy 1979a, 437.

A gyógyszertár törvényszéki orvostani vizsgálatok elvégzésének is színhelye volt. 1760-ban egy Dul Mihály nevű debreceni polgárt felesége arzénes savval elegyített főtt kukoricával próbált megmérgezni. A férj feljelentése nyomán Weszprémi István és Csapó József orvosdoktorok (hatósági utasításra) Kazay Sámuel patikájában, fizikai és kémiai vizsgálatokat követően „confrontálták", majd azonosnak találták a főzővízből nyert port a Patikában tartott „sárga és fehér Arsenicummal".[232]

A három pálinkafőző helyiség a hátulsó traktusban működött. A levéltári források szerint azt az „égett bor inspectort", akitől Kazay Sámuel 1754-ben 440 icce pálinkát vásárolt a gyógyszertár részére, Kazay Györgynek nevezték.[233] Mivel a teát és a kávét hivatalosan is gyógyszernek minősítették, kávét főztek a betérő vendégeknek, emellett dohányt és más élvezeti cikkeket is árusítottak.[234] A különféle tömény italokat és a borpárlatot tinktúrák készítésére is használták, de ekkoriban az aqua vitae-n kívül egy „rosolis" nevű kedvelt likőrfélét is árusítottak. A hasonló tevékenység általános lehetett ekkoriban: Miskolc városa például csak akkor járult hozzá a rozsolis patikai árusításához, ha a gyógyszerész a városi pálinkafőzdében szerezte be az „alapanyagot". A gyógyszertárnak már az elnevezése is utal a vegyes kereskedésekre, az „apothéké" eredeti jelentése ugyanis egyszerűen csak bolt vagy raktár volt.[235] A debreceni városháza a patikában szerezte be a tintát, de árusítottak itt különféle illatos füstölőket is. Kazay gyógyszertári tevékenységével kapcsolatban lehet, hogy 1756-ban beszerzett egy háztartási praktikákat ismertető német nyelvű könyvet, amely likőreszenciák készítésével, borok kezelésével, befőzéssel, vörös, zöld és fekete tinták készítésével, hosszan égő világító eszközökkel, folttisztítással, molylepkék és rágcsálók elleni védekezéssel, hajfestéssel, pomádékkal, ékszerek és edények tisztításával kapcsolatos gyakorlati tanácsokat adott. Kevés kivétellel olyan eljárásokról van szó, melyek anyagszükségletét a patika biztosíthatta.[236] 1736-ban több mint 16 forint bevétel volt kávéfőzésből („Decocto caffe") és 141 forint a pálinkából, ami a teljes évi bevétel szempontjából is figyelemre méltó.[237] Ez a gyakorlat tehát jelentősen hozzájárult a gyógyszertár jövedelmeihez. A szakirodalom 1751-ből közli a patika teljes évi bevételét, amely 2251 rénes forint 90 dénár volt, azaz a kor pénzviszonyai között igen tekintélyes summa.[238] Ez az összeg folyamatosan hasonló lehetett, ugyanis Kazay Sámuel részletes kimutatása szerint 1754-ben is 2335 rénes forint volt.[239]

[232] Idézi Kótay Pál (2000, 42).

[233] HbmL IV. A: 1012/b.26. Kazay Sámuel provizor számadása. Egy icce = 0,839 liter, azaz összesen mintegy 369 liter. Kazay György inspector vélhetőleg a család Borsod megyei ágához tartozhatott, az ő fia lehetett az a Kazay György nevű könyvkötő (compactor), aki 1768-ban Debrecenben dolgozott. Lásd Benkő 1986, 449-450.

[234] Így nem csupán a betegek keresték föl: „Bejöttek a patikába Méltóságos Consiliarius Nitzky Simon úr, Doctor Veszprémi úr, Vörös Mihály a kalmár, Margittai István tipográfus…" (Benkő 1986, 391)

[235] Magyary-Kossa 1929, 2: 78-79.

[236] Auserlesene Künste für das Frauenzimmer. Frankfurt und Leipzig, 1756. Mai jelzete TtREK S 576.

[237] Benkő 1979, 224.

[238] Benkő 1983, 183.

[239] HbmL IV. A: 1012/b.26. Kazay Sámuel provizor számadása.

Kazay működésének kezdetén Buzinkai György városi „fizikus" és Szeremley Sámuel szenátor volt a patika inspektora.[240] A patikafelügyelők feladata elsősorban a városi intézmény bevételeinek ellenőrzése volt, tisztújításkor kifejezetten erre esküdtek föl, de megbízásuk szakmai részletekre is kiterjedt. Pándi Pál volt főbíró szerint: „Doctor Buzinkai György Uram, mint a Nemes Város akkori Physicussa és Patikájának inspectora küldhette Kazay Sámuel Uramat vagy vihette magával némelly Patiensekhez, hogy a praescribált és el készült Orvosságokat vigye azokhoz, és mutogassa meg miképpen kell azokkal élni a Doctornak rendeléséhez képest."[241] A már említett differenciálatlanság következtében azonban az együttműködés egyéb formái is élhettek: ekkoriban a magyarországi orvosok munkája főként a betegek kikérdezése, a diagnózis megállapítása, a receptek írása volt. A sebek kezelése, törések, bőrbetegségek gondozása és más hasonló részletek az alacsonyabb presztízsű borbélysebészekre, olykor a bábákra, és mint a debreceni forrásokból kitűnik, részben a patikusokra vártak. Hatvani István vallomásából az is kiderül, hogy mind ő maga, mind Buzinkai György is igényelte Kazay közreműködését kirurgusi munkákban vagy borogatások készítésében, de arra is volt példa, hogy a patikussal küldték el a rendelt gyógyszereket, sőt erős orrvérzés esetén felügyelet biztosítására kérték.[242] A források szerint szüléseknél is segédkezett.[243] Ahogy a patikust szakmai vonatkozásban a városi fizikus alá rendelték, a borbélysebészek 1736-ban megerősített céhlevelének 16. artikulusa is kimondta, hogy „doktor tanácsa nélkül semmi belső orvosságot Decoctumon, Purgation vagy izzasztón kívül nem adhatnak. Sőt nehéz betegeken doktor nélkül még eret vágni is ne merjenek."[244] Egy 1768-ban keletkezett, Debrecen város orvosainak szóló Instrukció etikai és árkérdések példamutató szabályozása mellett a gyógyszertárral kapcsolatos kötelezettségeket is felsorolja: *„a recepteket a gyógyszertárba küldjék, ők maguk ne árusítsák saját gyógyszereiket … az évi generális látogatáson kívül, amelyen a magisztrátus kiküldötte is jelen van,* [a patikát] *gyakrabban látogassák, minden gyógyszert tekintsenek meg … Gondoskodjanak arról, hogy a gyógyszerek ára a helytartótanács előírásainak megfelelő legyen."*[245]

A szerepek és az erőviszonyok egyrészt a nagyszombati orvosi kar alapításától kezdtek országosan is tisztázódni,[246] másrészt a szintén 1770-es keletkezésű *Generale Normativum in Re Sanitatis* hatására, amely (legalább elvben) szabá-

[240] Az 1768-ban meghalt Buzinkai főorvos (korábban már említett Osterwald fordítása mellett) a debreceni pestisjárvány idején, 1739-ben *Rövid oktatás* címmel jelentetett meg egy könyvet a helyes védekezésről. A város népességének harmadát elpusztító járvány a balkáni török háború következménye volt.

[241] Benkő 1976b, 172.

[242] Benkő 1976b, 171.

[243] HBML IV. A. 6/d. 205. Documenta Baranyiana III. k. 309.

[244] Zoltai 1935, 104.

[245] Szodoray 1960, 137-140.

[246] A magyarországi orvosképzés első tanéve 1770. november 8-án kezdődött. A sebészeti tanszék, amelynek látogatására ekkortól kötelezték a borbélyokat, korántsem volt egyenrangú a többivel, olyannyira nem, hogy az orvostanhallgatóknak 1786-ig nem is kellett sebészeti tanulmányokat folytatniuk. (Szilágyi M. 1980, 507)

A gyönyörűség és a kínokkal közelgő halál. Részletek Kazay kötetének címlapjáról (TtREK Q 119 és II. Melléklet, 1550.)

lyozta az orvosok, sebészek, gyógyszerészek és bábák működési körét.[247] A megszokás és a szükség azonban sokáig nagy úr lehetett Debrecenben, de még inkább azokban a nagy területű és jelentős népességű vármegyékben, amelyek csupán Mária Terézia sokadik utasítására voltak hajlandóak legalább egyetlen szakképzett orvost alkalmazni. [248]

A gyűjtemény sorsát befolyásoló konfliktusok és a patikus személyisége

A korábbi szakirodalomból már ismert Hatvani professzor és Kazay Sámuel kifejezetten ellenséges viszonya.[249] Kazay segédje és alkalmazottja, Cherny János úgy véli, mesterének nagy orvosi tudása válthatta ki Hatvani féltékenységét. Véle-

[247] Kosáry 1980. 603.
[248] Kosáry 1980. 603.
[249] Szelestei Nagy 1979a, 434.

ménye azonban forráskritikai szempontból rendkívül tanulságos, függő helyzete kirajzolódik a Baranyi-perben tett vallomásaiból. A per idején már három éve az officina alkalmazottja volt, és miután Kazay éppen ezekben a hónapokban lett a patika reménybeli tulajdonosa, jövőbeni kenyere még inkább mesterétől függött. Az általa elmondottakból is világosan körvonalazódik, hogy mi mindennel próbálták a patikust vádolni vagy hitelteleníteni. Sietett például kijelenteni, hogy mesterét esküje tiltja a gyógyítástól. Ha egyesek úgy vélték, hogy Kazay és fiai túlzottan kedvelik a bort,[250] azt állította, hogy felettese soha egyetlen kortyot sem iszik, csak vizet. Valójában a mértéktelen alkoholfogyasztás (a patikát öröklő József fia esetében feltétlenül) komoly szerepet játszott a család anyagi összeomlásában.[251] Hatvani esetében az általa elvárt (nem kevés) tisztelet megadásának elmaradása, szigorú református szemlélete, orvosi-szakmai felsőbbrendűségének érzete sokkal inkább szóba jöhetett, mint a patikus valóban létező kvalitásai miatti féltékenység. A professzor levelezéséből ítélve túlérzékeny, sérelmein rágódó alkat volt,[252] azonban kétségkívül a kor egyik legnagyobb hazai természettudósa, termékeny polihisztor. Bázelban teológiából és orvostudományból doktorált, matematikai tudását a Bernoulliak mellett tökéletesítette, Svájcban és Leidenben (Boerhave egykori tanszékén) boncolásokon, majd Musschenbroeck oldalán csillagászati megfigyeléseken vett részt. Számos nyomtatott művében (például a csecsemőhalandóság debreceni vizsgálatával) a statisztika és a valószínűségszámítás hazai úttörőjének bizonyult. Ő határozta meg először a város földrajzi szélességét és a váradi gyógyvizek pontos vegyi összetételét. Munkáit, egyes megfigyeléseit a kor európai tudósújságai ismertették.[253]

A Baranyi-perrel kapcsolatban jelentősége lehet annak is, hogy ifj. Baranyi Miklós 2000 rénes forint kölcsönt adott a mellette tanúskodó Kazaynak a patika megvásárlására – ezt a tényt a bíróság is firtatta –, illetve annak is, hogy nemcsak Sinai professzor, de a patika inspektora, Buzinkai doktor „városi fizikus" is Baranyi lányt vett feleségül. Ennek ellenére úgy vélem, hogy Kazay jó lelkiismerettel vallott a bíróság előtt, és a tőle függő Cserny Jánosnak tényleg lehetett principálisáról jó véleménye. Más tanúk azonban beszámolnak Kazay Sámuel öntudatosságáról, melyet ők nagy dicsekvésként értelmeztek, bőbeszédűségéről *(„a fele is elég volna annak"*, amit mondani szokott), sőt indulatos reakcióiról is értesülünk. Nemesi előnevét élete végéig minden körülmények között használta, nem csupán Sztréczei Kazay vagy Kazzay, hanem igen gyakran Sztréczei és Klutsói Kazay formában is. Akinek nagyatyja még Komárom megyei alispán volt, és ifjúkorában a legelőkelőbb komáromi házakba volt bejáratos, a jelek szerint nehezen viselte

[250] Balogh 1978, 596.

[251] Az örökösök viszálykodását követő perekben azt is vizsgálták, mennyi idő alatt ürült ki a Kazayak pincéje, amikor az „Ifjú Úr lett a gazda". HBML 1018/c. Polgári perek. 1795. február 7.

[252] Hatvani katedrájáról lemondását megelőző levelében is keserűen emlegeti, hogy egyes műveit hazai támogatás hiányában külföldön jelentették meg. (G. Szabó 1996, 391-392)

[253] G. Szabó 1987, 35-42; 1996, 57-58, 393. Hatvani István *Introductio ad principia philosophiae* c. művében 1757-ben, Euler előtt néhány évvel, de a német tudóssal teljesen azonos okfejtéssel cáfolta a „Németország filozófiai pápájának tekintett" Christian Wolff néhány tételét.

azt a bánásmódot, amely egy minden korban megbecsült, de mégis kiforratlan presztízsű, borbélysebészekéhez hasonló feladatok ellátására kötelezett szakma művelőjének járt. A csendes, tisztelettudó jövevény az első években, főként tanuló korában, *„midőn meg szólétották, avagy felelt is valakinek, lehajtott fővel és le sütött szemekkel beszéllett az emberrel, de miuta (!) Gazda lett, már fel hordozza a fejét* – mondta róla egykori szállásadója, Maróthi Mária.[254] Amikor Dobai Székely Sámuel hozzá is eljuttatta a magyar tudós társaság alapítására vonatkozó tervezetet, túlzott szerénységgel válaszolt: *„Alázatosan megköszönöm a Tekéntetes Úrnak a Méltóságos Kollár Úrnak levelét. Én ahhoz éppen nem szólok, mivel sem pap, sem professzor nem vagyok. Az én tudatlanságom is jól esméretes előttem. Másokra hagyom azon szép societas dolgait."* [255] A hamu alatt azonban parázs izzott. Számos könyvészeti feljegyzése gúnyos, kritikus alkatra enged következtetni. Lisznyai Kovács Pál 17. századi krónikájának tévedéseit például a *„Vacca vaccam sequitur"* bejegyzéssel kommentálta, azaz *egyik tehén* (a beíró szándéka szerint inkább marha) *követi a másikat*.[256] Egy szintén könyvekkel kapcsolatos történet végén, egy osztozkodás során Kazayhoz került „Kegelius Könyörgéses Könyve,"[257] melyet más is magáénak szeretett volna. A másik aspiráns Szeremley Sámuel volt, művelt, literátus kereskedő, három ízben főbíró, a Kollégium gazdasági ügyeinek intézője, a hivatalban lévő püspök apósa. *„...Idővel annak utána össze kerülvén, mint hogy azt a' Könyvet nagyra becsülte,* [Szeremley Sámuel] *azt kérdezte: meg van é még az a' könyv és zsíros é már? …* [Kazay] *azt felelte: jaj az én bűnös Lelkemnek, ha csak akkor imádkozom, mikor az úr kérdi, imádkoztam é."*[258] A hasonló apró jelek sokasodásával felmerül a gyanú, hogy az az ember, akiből ilyen többértelmű, lényegre törő és csavaros válasz süvít elő, nem akármilyen indulatokra képes. Szintén Szeremley Sámuellel történt, hogy amikor a gyógyszertár korábbi felügyelőjeként valóban rendkívül tapintatlanul érdeklődött a tojások árának az ő saját gyógyszerei árában történt kimutatásáról (nyilván arra gyanakodva, hogy a tojások bizonyos része a patikus konyhájában hasznosult), Kazay magából kikelve válaszolt: *„ez után, mint hogy az én lelkem esméretibe kételkedik az Úr, magaméból tsak egy tojást sem adok, ha meg hal is az Úr…"*[259] Az adott szituációban ez karakán kiállásnak minősíthető, egy öntudatos ember szabadságának jele, aki elöljárója előtt sem hallgatja el véleményét. Az általában tisztelettudó patikus tehát időnként pengeélesen, szenvedélyektől sem mentesen fogalmazott. Templomba hétköznap szívesebben járt – ekkoriban

254 HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana. 307. 200.

255 Szelestei Nagy 1979a, 420.

256 OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 65/c.

257 Debreceni Péter: *Tizenket idvösseges elmelkedesec, mellyekben szép ahittatos és buzgosagos könyörgesec vadnak foglaltatvan minden hiveknec, valakic ez életnec haboruiban az õ idvössegeknec czellyara sietnec, lelki fegyverül adattattac, mellyec elsöben Philep Kegelius d. altal deakul irattattac, mostan pedig magyar nyelvre fordittattac Debreceni Peter altal.* Leiden, 1637. A példány (legalábbis beazonosítható formában) nem szerepel Kazay könyvtárának jegyzékén!

258 HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana 311.

259 HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana. 311.

ugyanis „minden hétköznapon tartatott bibliamagyarázat", de vasárnap nem minden alkalommal jelent meg[260] – és ez annak a következménye lehetett, hogy nem rokonszenvezett minden igehirdetővel és egyes újabb irányzatokkal. Jellegzetes református értelmiségiként bosszankodott papjaira, ha azok nem a szája íze szerint prédikáltak. Könyvészeti feljegyzéseiben 17. századi héber–arab–szír–latin zsoltárkiadások kapcsán panaszolja, hogy azt hajdan a prédikátorok milyen nagy sikerrel alkalmazták hallgatóik előtt, bezzeg Tatai Csirke Ferenc[261] szuperintendens idejétől kezdve (akit pénzéhes és rossz teológusnak nevez) száműzték, nem használják, kevésre becsülik.[262] Vélhetőleg közelebb álltak hozzá azok a régi nagy papok, akik héber és görög textusok tüzetes szószéki magyarázata útján tanították a tudós gyülekezetet.

Hatvani és Kazay ellentétének ismeretében egyáltalán nem alaptalan a professzor néhány (szép könyvek és régi pénzek gyűjtőjére, illetve templomlátogatásra vonatkozó) utalását a patikus személyére vonatkozó célzásként értelmezni. Ha könyvgyűjtő szép számmal volt is Debrecenben, numizmata hírében leginkább Kazay állt. A nyomtatásban megjelent, templomban is elhangzott prédikáció a teljes megtérés útjában álló, bálványként ható szenvedélyeket sorolja: „*az emberek külömb külömb dologban keresik a' Gyönyörüséget, és nem minnyájan egyben. Sokaknak nem kell a' tántz, musika; de kell a' bor, 's drága étel, vagy sok féle módi öltözet; … amaz a' külömb külömb féle fegyverek, szerszámok meg szerzésében … más ismét a' szép könyvek, régi pénzek, írások szedegetésében tölti egész életét … Az illyek a' mások szeretetében állhatatlanok, levisek, a' felsőkhöz hizelkedők, tsapodárok … hazugságra hajlók, vagdalózó beszédűek, tsúfolók, hamis esküvők 's a' t.' "*[263]

Egy időben Hatvani professzor is a gyógyszertár felügyelője volt,[264] neki is gyakran lehetett vitája a patikussal, aki „*Quod in corde, hoc in ore habet*" azaz „ami a szívén, az a száján"– mondta róla segédje. Ha rendületlen nyugalmat nem is érzékelhetett, Cserny János a bölcs ember nagy belső szabadságát vélte felismerni kenyéradó gazdája tetteiben, akinek mintha nem is lett volna veszíteni valója:

[260] A mindennapos bibliamagyarázatokról lásd Könyves Tóth 1996, 89. Vasárnapi távolmaradásairól: HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana 304. Nem hallotta azt a vasárnapi igehirdetést sem, amelynek során a katolikussá lett idős Baranyi Miklós külön kérésére, a református gyülekezetben is imádkoztak lelki nyugalmáért.

[261] Tatai Csirke Ferenc (1707–1765). 1749-től debreceni lelkész, 1762-től esperes, 1763-tól püspök, Friedrich Adolf Lampe, Petrus Molinaeus (azaz Pierre Dumoulin), Philip Doddridge és Christoph Stähelin fordítója, az egyháztörténeti irodalom által nagyra becsült életművel.

[262] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 55/ x.f.g. Különböző héber, arab, szír és latin (bilingvis) Zsoltárkiadások.
*Sunt raritates et olim Doctissimi ac Reverendissimi Domini Concionatores bono cum successu auditorum suorum his operibus usi sunt, sed posteaquem Carissimus ac Reverendissimus Dominus Csirke Tatay factus Superintendens pecuniis ac divitiis inhians (*lapszélen*: malus theologus) multis suis simulationibus seponi curavit nunc vix aestimantur*.

[263] Hatvani 1760, 235. A TtREK B 863 jelzetű kötetében a címlapon olvasható: *„A' Debreceni Reformatum Collegium Bibliothecájának ajándékozza Hatvani István, az Author mpr.*"

[264] Lósy-Schmidt 1931, 103.

„… Tapasztaltam kivált, hogy ő az igazat mindennek meg meri mondani. Soha meg nem változtattya a' szavát, és azért is sok titkos ellenségei vannak." Ugyanakkor *„a' szegény embereken, kiváltképpen a betegeken könyörülő, és szánakodó*."[265] Hatvani esetében a presztízscsaták és érdekütközések egyik lehetséges kiváltója lehetett, hogy a patika inspektorának figyelmét (egy mai értelemben vett kisvárosban) aligha kerülte el, hogy a város kétségkívül legtekintélyesebb, több ízben főbírónak választott vezetőjét, Domokos Lajost, nem az erre hivatott orvosdoktorok, hanem a szakmai és városi hierarchiában nekik alárendelt patikus kúrálja betegsége idején. A gyógyításokról Domokos is beszámolt egyik Dobai Székely Sámuelhez írott, 1765-ben kelt levelében: *„Bátyám Kazay Urnak meg adtam Uram Bátyám levelét, de véle nem szóllhattam, mert én ritkán mehetek a Patikába, ő kegyelme pedig, noha igen jó barátom, csak akkorra tarttya a Visitáit mikor beteg vagyok*."[266] Pándi János volt főbíró házában szintén megfordult gyógyítás céljából.[267] Hogy főbírák szívesen vették igénybe a patikus gyógyító szolgálatait, annak Domokos Lajos esetében a jó kapcsolaton túli oka is lehetett, amelyre még halotti prédikációjában is utalt Benedek Mihály lelkész: „a fejér liliomnak is fekete az árnyéka".[268] Hatvani erkölcsi elvei ismeretében érthető, hogy a városvezető (kényes természetű panaszaival) szívesen elkerülte a lelkészi végzettséggel is rendelkező Hatvani professzort.

Kazay páciensei körébe tartoztak a piarista atyák is. Segédje – az orvosi tevékenység „önkéntes" felfüggesztésére vonatkozó, még idézendő vallomásával erős ellentmondásban – úgy vélekedett, hogy főnöke szinte a rendház *„Ordinarius Doctora"* volt.[269] Hogy a praktizálás alkalmai sokkal inkább általánosak voltak, mint egyedi és egyszeri esetek, arra a patikussegéd tanúvallomásából lehet leginkább következtetni: a hozzá forduló betegeknek tanácsot adott a mester, és „praescribált", azaz gyógyszereket írt fel. De Csokonai József feljegyzései is megerősítik ugyanezt. A borbélycéh atyamestere (egyetemen képzett kirurgus, a zseniális költő apja) receptes könyvében bőségesen szerepelnek mind Hatvani, mind Kazay Sámuel által felírt gyógyszerek, sőt a saját készítményei is. Az egyik saját orvosságának hatásáról így ír: *„a feleségem midőn 1773-ban a kis Mihály fiam szoptatása alkalmatosságával nyomorgott a csecseivel, ki orbántzosodván, sem Hatvani, sem Weszprémi, sem Kazai uraimék esztendeig meg nem tudták gyógyítani. S ez 3-ad napra szépen meggyógyította*."[270]

Cserny János szerint báró Vécsey József királyi biztos, akinek a gyógyításában Kazay (valószínűleg orvosok kísérőjeként) részt vett, úgy vélekedett róla, hogy nyugodtan rá lehetne bízni a betegeket: *„Ha szabad volna ő néki, úgy mint Patikáriusnak curálni, el merem mondani töbnyire egész Debreczen Városában a' Be-*

[265] HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana. 307.
[266] OSZK Kézirattára Quart. Lat. 784/1. 168. verzo. Domokos Dobai Székely Sámuelhez.
[267] HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana. 197.
[268] Révész I. 1966, 51. 10. lábjegyzet és Csejtei 1987, 504. A főbíró feleségét „francia kór" ellen kezelte a patikussal szorosan együttműködő, vele szinte állandó párost alkotó Csokonai József kirurgus.
[269] HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana 308-309.
[270] Csejtei 1987, 497.

tegek ő hozzá, mint Doctorhoz folyamodnának, <u>De mivel hogy meg esküdt, hogy nem curál, ezt nem cselekszi</u>, jól lehet boldogúl meg holt Báró Vétsei mint Királlyi Comissarius, ő kegyelmét attul absolválta."[271] (Kiemelés tőlem – G. Sz. B.) Cserny állításainak bizonyos részét minden kockázat nélkül hitelesnek tekinthetjük, kiváltképpen, ha azokat más források is megerősítik vagy valószínűsítik. Semmi okunk nincs például abban kételkedni, hogy a királyi biztos bizonyos (akkoriban nem kifejezetten orvosok által végzett) kezelésekben részesült a patikustól, sőt lehetett iránta nagy bizalommal, rokonszenvvel. A történetnek azonban minden olyan interpretációja valószerűtlen, amelyek szerint Vécsey báró kezelése végül főként Kazay Sámuelre hárult volna. Ellentmond ennek Hatvani István végrendelete is, amelyben arisztokrata betegeinek értékes ajándékai között megemlékezik „egy fából petrifikált s aranyba foglalt pixisről … melyet más drága kövekkel" a hálás Vécsey báró adott neki gyakori gyógyításáért.[272]

Gyógyszerész és borbélysebész munkájának ábrázolása Kazay Sámuel kötetéből
(TtREK Q 119 és II. Melléklet, 1550.)

[271] HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana. 309. és Benkő 1976b, 171.
[272] Rácz I. 1983, 33.

A feszültségek egyházpolitikai vonatkozásai

A gyűjtemény sorsát befolyásoló másik konfliktus nem csupán a református identitásában rendíthetetlen Hatvanit, de a város népességének nagy többségét is érzékenyen érintette. Kazay ugyanis egy kritikus időszakban a helyiek értékrendjének a központi akarattal történt ütközésekor szembefordult szűkebb közösségével. Debrecen 1693-ban azzal a feltétellel nyerhette el szabad királyi városi státusát, hogy feladta vallási homogenitását, befogadta a katolikus egyházat, a szerzetesrendek közül az eretnekmisszióval foglalkozó ferenceseket, majd a piaristákat. A református városlakók (mi tagadás) nem fogadták szívélyesen a tudós pátereket, akik épületeik elkészülte előtt egy ideig a város árkain kívül húzódtak meg.[273] A cívisek egyéb jövevények esetében (a szomszédok elővásárlási jogával élve) egészen Vécsey királyi biztos rendelkezéséig fékezni tudták a betelepülni szándékozók házvásárlását. 1770-ig mindössze tizenöt „possessionatus" katolikus család élt a városban. Az egyházpolitikai szándékokat azonban pontosan jelzi, hogy az 1746-ban létesült Szent Anna-templom kétszáz négyzetméterrel tágasabbra sikeredett, mint az András-templom, a reformátusok Nagytemploma.[274] A hatalom az 1750-es évektől elérkezettnek látta az időt a protestáns felsőoktatás megbénítására, gimnáziumi szintre való szorítására: a Pápai Kollégium száműzésével szinte azonos időpontban, 1752-ben megtiltották Debrecennek a Református Kollégium anyagi támogatását. A kortársak az iskolák számára való gyűjtések ezzel egyidejű tiltása és az alapítványok iránti szüntelen nyomozások miatt annyira bizonytalannak látták a Kollégium jövőjét, hogy hónapokon át minden vasárnap emiatt böjtölt a város.[275] Végrendeletek születtek arra az esetre, hogy mi légyen, „ha az Úr Istennek szabados és bölcs tetszéséből a debreceni Reformatum Collegium egészen el töröltetnék."[276] Az újonnan választott képviselő-testületek azonban Mária Terézia megújuló parancsai ellenére sem voltak hajlandóak a katolikus templomban, az ún. dekretális eskü szerint felesküdni, és a debreceni céhek sem vettek részt a körmeneteken, a törvények ellenére sem. (A protestánsok országos arányszámának három nemzedék alatt kevesebb mint felére csökkentéséhez – számos egyéb retorzióval egyidejűleg – hozzájárult az említett dekretális, azaz dekrétumban szabályozott, Szűz Máriát és a szenteket segítségül hívó esküforma, amely megnehezítette vagy kizárta, hogy a protestánsok közhivatalba lépjenek.) Az uralkodó büntetésből katolikus szenátorokat nevezett ki Debrecenben, és olykor nem a legalkalmasabb személyeket delegálta. Egyikük, egy erőszakosságáról és trágárságáról hírhedt katonatiszt, Boda József azzal kérkedett, hogy őt nem a vargák (azaz holmi

[273] 18. század végéig, az ország területének nagy részén, szabad királyi városokban házat sem vásárolhattak a protestánsok.
[274] Módy–G. Szabó–Mazsu 2003, 89.
[275] Így volt 1763 őszén is. (Rácz K. 1873, 223)
[276] Lósy-Schmidt 1931, 134.

rossz illatú perszónák) választották szenátorrá, hanem maga a királynő jelölte.[277] A szabad választás elvét sértő gyakorlat fokozatosan a városvezetés felekezeti paritásához vezetett. Az 1770-es kamarai összeírás adatai szerinti 23 144 református, 354 katolikus és 48 evangélikus debreceni lakosnak végül hat katolikus és hat református szenátora volt.[278] A református szenátorokat egy év fizetésmegvonással büntették, amikor egy református vallásra áttért (ezért a törvények értelmében általuk bebörtönzött) szerzetest végül lelkiismeretükre hivatkozva szabadon engedtek.[279] Az előrenyomulás a legérzékenyebb, szimbolikus területekig érkezett: 1770-től központi rendelkezések írták elő, hogy katolikus körmenetek alkalmával a városi hajdúk botokkal kényszerítsék kalaplevételre a lakosságot.[280]

A döntő ütközetre 1770 júliusában (egyes források szerint augusztus 6-án) érkezett Debrecenbe báró Vécsey József királyi biztos, bizonyos visszaélések kivizsgálására. Ahogy Csokonai kirurgus emlékezik: *„nyughatatlan Embereknek fel ment panaszaiknak Revisiójára."*[281] Ha hihetünk a névtelen feljelentőknek, sokakban keltett feszültséget a földhasználat hagyományos módja (amely jólétet biztosított, de csak a háztulajdonos polgárságnak), a magisztrátus előjogai (akik a városi csapszékeken a saját boraikat előnyben részesítették, maguknak a jogosnál nagyobb külső telket osztottak) vagy a céhek zártsága. Az árkon belül lakók jólétének, hagyományainak és monopóliumainak védelme (a református vallásért folytatott küzdelemmel szorosan összefonódva) nemcsak az államegyház terjeszkedését akadályozta, hanem a város növekedését is.[282] Egy jó helyismerettel rendelkező „Anonymus" által írt feljelentőlevél még a patika működését is kifogásolta.[283] A királyi biztos először kifizetetlen munkabérek, céhbeállási illetékek, apróceprő örökösödési, lopási, szociális és egyéb ügyek tucatjait tárgyalta, hogy megszerezze a község bizalmát és a közhangulatot a magisztrátus ellen fordítsa. Jóllehet olyan írásbeli utasítással érkezett, amely legfőbb feladatává tette, hogy megfelelő számú és tekintélyű katolikust juttasson a város vezetésébe, eleinte kerülte a vallási témákat.[284] Legnagyobb horderejű döntése a belső házas telkek és a külső határhasználat revíziója lehetett, illetve néhány száz házhely kiosztása – felekezeti szempontok hangsúlyos figyelembevételével – elsősorban a város árkain és kapuin kívül.[285] A református püspök már a biztos jövetele előtti beszédében Isten bünte-

[277] Boda Józsefről azt is panaszolták, hogy *„szedi veszi a vásározók árúit"*, és egy lelkésznével tudatta, hogy *„ked csak egy Szar papné"*. Lásd HBML IV. A: 1001/3. Vécsey királyi comissárius iratai.

[278] Révész I. 1966, 37. A város népessége a század folyamán 20 és 30 ezer között mozgott, és bár az 1739. évi pestis alkalmával csaknem a lakosság harmada pusztult el, néhány éven belül ismét elérte a járvány előtti lélekszámot.

[279] Lásd TtREK R 607/ 80. illetve *Debrecen története* 1981, 2:165.

[280] Révész I. 1966, 56.

[281] *Csokonai József naplója*. Déri Múzeum CSK.:609. 126.

[282] Komoróczy 1974, 80-83.

[283] HBML IV. A: 1001/4 123. sz. A levél 1769. augusztus 5-én kelt, 23 pontból áll, első pontjában a túl sok közmunkát kifogásolja.

[284] *Debrecen története* 1981, 2: 167-170.

[285] Komoróczy 1974, 82.

tését kérte a vádaskodókra, Marosi Imre lelkész pedig azokról a „viperafajzatokról" prédikált, akik készítgetik vádoló leveleiket a magisztrátus ellen.[286]

Ebben a feszült helyzetben a halk szavú, arisztokraták iránt nagy tiszteletet tanúsító, katolikus egyházi személyekkel kiváló kapcsolatot ápoló Kazay Sámuel gyorsan kivívta a súlyos betegen érkező királyi biztos bizalmát. Amikor Vécsey báró felkelni sem tudott, időnként a hivatalos tanácskozások is az ágya körül zajlottak, ugyanitt gyakran tartottak orvosi konzíliumokat,[287] melyeknek a patikus is állandó résztvevője volt, sőt segédje szerint a *„Felséges királyné Asszony Comissáriussa ő Kegyelmét oly nagyra tartotta, hogy többnyire éjjel nappal hozzá kellett járni és véle együtt lenni, és ha kívántatott magának, őtet kellett Kristélyozni."*[288] De Vécsey királyi biztos nem csak mint egyik gyógyítójával került kapcsolatba az ismert gyűjtővel. A feljelentések nyomán kétségkívül meghallgatta Kazayt a patika működéséről, és itt anyagi vonatkozásban valóban találhatott kifogásolnivalókat. A közügyekben terhes feladatokat ellátó személyek – a szélesebb körben járó természetbeni juttatásokhoz hasonlóan – az 1740-es évektől részesülhettek különféle patikaszerekből. A főbíró évi 20 rénes forint értékben, a fürmender és a szenátorok 15 rénes forint értékben használhatták ki ezt a lehetőséget, de „cupediae et aromatica", azaz édes és fűszeres készítmény nem járt nekik.[289] Ennek a hagyománynak a folytatása lehet, amit az említett névtelen feljelentő latin nyelvű listájának 12. pontja panaszol: a magisztrátus rendeletéből szenátorok és orvosok összesen közel 200 rénes forintnyi újévi ajándékot kapnak a patikában.[290] Ezen túl, a város kb. két tucatnyi tekintélyes személyisége (a magisztrátus tagjai és egyházi személyek felekezettől függetlenül) ugyanúgy hitelben vásárolgattak a város patikájában, mint a magánkereskedőknél. Egyes (általában 10-20 forint nagyságrendű) adósságok kifizetését évekig halogatták, így az Apotheka számadásaiban minden évben szerepeltek a „Restanciák". 1754-ben 273, 1759-ben 252, 1763-ban 336 rénes forint kiegyenlítetlen tartozásról tudunk. Komáromi György szenátor azonban éppen 1769-ben (nem zárható ki, hogy a feljelentések hírére) hajtotta be az 1742 óta görgetett adósságok zömét. Volt közöttük két tekintélyes, száz forintot megközelítő summa is.[291] A királyi biztos végül gazdaságossági szempontok alapján, gyógyszertáruk eladására kényszerítette a civisek közösségét. Az országos hatású református nyomda eladásával kapcsolatban szintén a gazdaságosság volt a fő érve, sokallta a tiszteletpéldányokat (melyeket kormánytisztviselők szívének

[286] A Konzisztóriumi jegyzőkönyv részleteit lásd: G. Szabó 1996, 200.

[287] Az orvosok mindent elkövettek gyógyulásáért. Weszprémi István például Vécsey báró halála előtt négy nappal, 1771. december 23-án az alábbiakat írta az evangélikus Dobai Székely Sámuelnek: *„az ide való Regius Comissarius nyavalyáján eléggé szomorkodunk, terhes a nyavalyája, gyógyításával elég bajunk vagyon, félünk rajta, hogy orvosi mesterségünket aludalni fogja."* Lásd *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 114.

[288] HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana. 308.

[289] Benkő 1983, 183. A patriarchális gazdálkodás velejárója volt, hogy bizonyos közfeladatokat külön díjazás nélkül láttak el egyes szenátorok, városi vezetők. Domokos Lajos például a Kollégium gazdasági és egyéb ügyeit hosszú évtizedekig egyetlen fillér ellenszolgáltatás nélkül intézte.

[290] HBML IV. A: 1001/4. 123. sz.

[291] HBML IV. A: 1012/b.26. Az 1742 és 1769 közötti „Patikabéli Restanciák" külön vaskos füzetben.

lágyítására is használtak), a nyomdát azonban a biztos halála után sikerült megőrizni, többek között azért is, mert utódjával, gróf Forgách Miklóssal – Vécsey leglényegesebb követeléseinek teljesültével – már jobban megtalálták a hangot a város vezetői.

A biztosnak és Kazayról alkotott jó véleményének abban is szerepe lehetett, hogy a patika kényszerű eladása után nem a váradi Zeininger Antal Ferenc (a nagyszombati egyetem harmadikként végzett gyógyszerésze) lett a tulajdonos, hanem a tapasztalt, nagy tudású, ugyanakkor készségesnek mutatkozó korábbi református provizor. Árulkodó részlet, hogy amint a városi gyógyszertár magánkézbe adása után 1772-ben megnyílt Debrecen második, Zeininger-féle új patikája, Hatvani azonnal otthagyta az általa 1749 óta használt városi Officinát. Nevét az „Arany Egyszarvú" első vásárlói között találjuk.[292] Talán az sem véletlen, hogy Vécsey báró halála után a következő királyi biztost, gróf Forgách Miklóst már Hatvani professzor házában szállásolták el. Amikor a szenátus és a Nagytanács tagjai 1775-ben arról szavaztak, hogy a vallásszabadságot megszorító rendelkezések ellen az uralkodóhoz folyamodjanak-e, a reformátusok közül Kazay Sámuel volt az egyetlen, aki az instancia ellen szavazott. A katolikusok már az ellen is tiltakoztak, hogy „szavazás tárgyává tétessék" bármely királyi rendelet.[293] A Konzisztórium tagjai a patikusnak egy másik hasonló lépését is nehezen bocsáthatták meg: a soron következő tisztújítás után ő volt az egyetlen református tisztségviselő („eskütt," azaz a Nagytanács, a „Választott hites közönség" tagja), aki hajlandó volt a katolikus templomba vonulni eskütételre. Egyes feljegyzések (szövegezésükből ítélve katolikus források) szerint „*ezért a saját felekezetén lévő emberektől kemény üldöztetést szenvedett*".[294] Kérdés viszont, hogy miben valósult meg ez az üldöztetés? Egy másik esküforma, amelyet a civisek a polgárjog megszerzésekor mondtak el, magában foglalta, hogy „*a város privilégiumai, szabadságai és jó rendtartásai ellen sem nyilván sem titkon nem igyekeznek*", és a „*város közönséges javára szolgáló dolgokban engedelmességgel tartoznak*".[295] Debrecen több évtizedes küzdelmének egyik vesztes ütközetét Csokonai kirurgus naplója így összegzi: „*1778. március 30-án választatik főbíróságra pápista (az mely azelőtt soha nem volt) … lőn ezen dolog a külső és belső elöljáróknak és az egész népnek kicsintől fogva nagyig való nagy hallatos keserves zokogásokkal és könnyhullatásokkal.*"[296] Afelől tehát kétségünk sem lehet, hogy az említett két eset, amelyek alkalmával Kazay Sámuel szembefordult a helyi értékrenddel, az a kortársak szemében a város *közönséges javának* a lényegére tartozott. A történtek után talán már Domokos főbíró sem nevezte volna jó barátjának, mint idézett levelében tette néhány évvel korábban.

[292] Benkő 1976b, 172.
[293] Révész I. 1966, 57.
[294] *Debrecen története* 1981, 2: 173. Az idézett mondatot azonban a szakirodalmi hivatkozásokkal ellentétben nem Csokonai József örökítette meg naplójában (Déri Múzeum CSK.: 609.), amelyben egyetlen szót sem ír Kazay hasonló dolgairól.
[295] HBML IV. A: 1011.1. (A Matricula Cívium kezdőlapján.)
[296] Debrecen története 1981, 2: 175.

Kazay Sámuel maga is többször szólt levelezésében üldöztetésről, az általam ismert forrásokban azonban (Hatvani „dühössége" mellett) mindig és kivétel nélkül a hitelezők vexálását, gyötrését, sanyargatását emlegetve. Ami Hatvanit illeti, ő valóban nem rejtette véka alá véleményét. Felelősnek érezte magát az iskola fennmaradásáért és működésének anyagi alapjaiért, olyannyira, hogy végrendeletében is megemlítette saját szerepét a Kollégium vagyonának megtízszerezésében: *„az én szorgalmatosságom és szoros vigyázásom által is lett az a többek között, hogy a Collegiumnak kevés vagyonocskáját 1750. esztendőtől fogva 1780-dik esztendőig az Úr Isten tiz annyiból száz annyivá tette.*"[297] Korábban már idézett prédikációiban nemcsak a katolikus szertartásokon részt vevők ellen foglalt állást,[298] de erkölcsi alapon, igen élesen marasztalta el azokat, akik az iskola és az árvák pénzét visszafizetni vonakodnak: *„Nintsen pedig egy nagyobb Szentségtörés és irtóztatóbb vétek, mint midőn valaki költsön fel vévén az Ekklésia vagy Collegium vagy Oskolák, vagy Árvák, Ispotály jószágát, pénzhit; azt el költi, és vissza nem fizeti."*[299]

Kazay, az *„Öreg és üldöztetett"* atya a következőket írta szorult helyzetében József fiához 1781. január 23-án: *„betegségemnek az oka vala Baranyi Miklós és Németi Uram rajtam végben vinni akart kegyetlenségek. De az Úr istennek légyen hála érette, meg tsendesedtek és várakoznak.*"[300] Lehetséges, hogy az ezer és kétezer forintot kölcsönzők (Baranyi, Németi és a Kollégium) nagyobb türelmet tanúsítanak iránta, ha a patikus az említett egyházpolitikai helyzetben másként dönt? A város is türelmesebben várakozik a patika vételárára? Ha az Apotheka restanciáira gondolunk, a türelem akár örökké tartó is lehetett volna, igaz, a gyógyszertárban csekély összegekről volt szó, nem 16 000 rénes forintról, egy szorgos élet megtakarításával egyenértékű vagyonról, a nem értelmiségi városi alkalmazottak fizetésének többszörösét kereső Kazay Sámuel 64 évi teljes készpénzjövedelmének megfelelő összegről. Abban a feljelentőlevélben, amelyet a gyógyszerész Hatvani professzorról írt gróf Balassa Ferenchez, az udvari tanulmányi bizottság elnökéhez, azt is panaszolta, hogy a helyiek másokkal, nagyobb adósokkal bezzeg másként bánnak. Kazay és Hatvani három évtizedes kapcsolatának mélypontja lehetett ez a levél, amelyben a patikus (a szokásos feudális-barokk udvariassági formákat messze túlteljesítve) az uralkodó iránti hűtlenséggel, parancsainak megcsúfolásával, kritizálásával és félretételével, főbenjáró bűnökkel, szinte felségárulással vádolta a professzort. A szöveg stiláris fordulataiban, szóhasználatában helyenként imádságokra emlékeztet: *„Segítse is arra minden dicsőséggel Excellentiádat a Felséges Mindenható Szent Úristen, aki is Excellentiádat minden lelki és testi bő áldásaival áldja meg, mind én, mind az egész házom népe tiszta igaz szívünkből kívánjuk, és magunkat Excellentiádnak*

[297] Rácz I. 1983, 33.

[298] Hatvani 1760, 333. *„Hát ollyak hányan vagynak közzüllünk, a' kik olly Isteni tiszteletre mennek, mellyekben Lelki esméretek meg sértődése nélkül jelen nem lehetnek: még is azután, tsak ugyan az Úr Asztalához járúlnak. Illyenek, a' kik a' Mise halgatására, Offertoriumra, lobogó hordozásra, Processiokra mennek."*

[299] Hatvani 1760, 254.

[300] HBML 1018/c. Polgári perek.

hathatós és erős oltalmába ajánljuk, mint minket szerető és rajtunk könyörgő édes jó Atyánknak, bízván mind a megígért, mind pedig már ediglen is tapasztalt és kimondhatatlan kegyelmeiben…"[301] A patikus mellékletben olvasható levele kifejezetten gróf Balassa közbenjárásának tulajdonította, hogy a debreceni Tanács a levél megírásáig (1781 júliusáig) nem háborgatta őt, annak ellenére, hogy tudomása szerint Hatvani professzor már ellene, sőt könyvtárának megszerzésére hangolta az Egyháztanácsot. Kazay kínos állításai között tételesen is szerepelnek a Vécsey királyi biztos által nyomozott kérdések a Kollégium alapítványairól és azok fondorlatos eltitkolásáról.

Ez a kérdés az iskola évi kettőezer forintos városi támogatásának eltiltásától, azaz 1752-től kezdve az iskola létének vagy nemlétének kérdésével volt azonos. A város vezetése és a cívisek egész közössége (az iskola hasznát élvező távoli református közösségekkel összefogva) ekkoriban, a legnagyobb bajban mutatta meg, hogy milyen erőfeszítésekre képes egy tőkeszegény világban, csaknem kilencven évvel az első magyarországi hitelintézetek létrejötte előtt. Egy Nagyenyedi Kollégiumtól felvett „áthidaló" kölcsön segítségével lélegzethez jutottak, majd felébresztették a hazai és külföldi hittestvérek veszélyérzetét. Megmozdult a magyar református társadalom, de csupán debreceni polgárok végrendeleteiből közel tízezer forint háramlott a Kollégiumra.[302] Zseniális konspirációval megszerezték Svájc, Hollandia és Anglia támogatását,[303] amelynek köszönhetően a három országból kevesebb mint 25 év alatt közel 25 ezer forint segély érkezett. A beérkezett hazai és külföldi pénzeket nem élték föl napi szükségletekre, hanem minden nélkülözhető pénzösszeget 6%-os kamatra kihelyezve, már húsz év alatt megtízszerezték a Kollégium éves bevételeit.[304] A példátlan sikerben része volt a professzori kar mellett szinte az egész debreceni egyházi és világi vezetésnek, név szerint Szeremley Sámuel szenátornak is, aki 1742 és 1771 között a Kollégium perceptora, „vagyonkezelője" volt.[305] A felhalmozódott összegekre azért is nagy szükség mutatkozott, mert valahányszor erősödött az egyházpolitikai nyomás, annyiszor szigorították a „collectálás tilalmát", azaz a református iskolák pénzbeli és természetbeni támogatásainak begyűjtését. Amint Sinai Miklós 1762-ben kelt levelében említi, olyan brutális esetekre is volt példa, hogy egy hivatalos úti okmányokkal felszerelt máramarosszigeti segélygyűjtő diákot elfogtak Miskolcon „és tömlötzöztetvén egy darab ideig, végtére katonának tevék. A Felséges udvarnál nem ért annyit semmi esekedésünk, hogy el botsáthatódott volna."[306]

[301] Fontosságára tekintettel a levél teljes szövege olvasható a Melléklet I/14-ben. Közölte Szelestei Nagy László (1979a, 434-435).

[302] Zoltai 1930, 98.

[303] A segélykérő leveleket éppen Weszprémi István peregrinus diákként vitte magával Svájcba, Hollandiába és Angliába. (A német protestánsokat Mária Terézia aktuális háborúi miatt, a felségsértés vádját kerülendő, ezúttal nem keresték meg.) A politika és egyházpolitika útvesztőit bámulatos taktikai érzékkel kerülgető „követi utasítás" szövegét lásd Rácz I. 1997, 97.

[304] Rácz I. 1995, 139.

[305] Tenke 1978.

[306] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 35.

A Kollégium alapítványainak feltőkésítése végül bőségesen kárpótolt az elveszített városi támogatásért, sőt a Főiskola Könyvtárának nagyvonalú támogatására is futotta belőle: volt olyan periódus, amikor hat esztendő alatt 3467 rénes forinttal költöttek többet könyvtári beszerzésekre, mint amennyit a bibliotéka kasszájának évenkénti 250 forintos kamatjövedelme biztosított volna. A professzorok mégis úgy vélték, hogy a túlköltés egyáltalán nem okoz gondot, mert a *„3467 ft 56 krajcárbann azonn 2000 Rhforint is benne lévénn melly a Debreceni Vener. Consistorium determinatioja szerint a Kazaiana Bibliothecáért és még a' mi azzal által vett feles számú kötetlen könyveknek ligatúrájáért fizetődött (:a' mint ez, az 1796-dik esztendőbeli perceptoralis számadásból pag. 58. meg tetszik:)" …amelly hogy nem példa nélkül való költség és a Cassának decadentiát nem okozhat, megtetszik avagy csak abból is, hogy még a régi administratió alatt is költődött annyi a Bibliothékára annyi idő alatt, sőt a Senioralis Ratiókból de annis 1783-84-87 megtetszik, hogy felényi idő, úgymint három esztendő alatt 1944 Rhforinttal 16 krajcárral supererogált a közönséges Cassa a Bibliothecára, még is ez a supererogátió a Cassának decadentiát nem okozott.*"[307]

Eközben a Budai Egyetemi Könyvtár fenntartói „komolytalanul csekély" ellátmányt engedélyeztek az intézmény gyarapítására, amely évente változóan 100 és 400 forint közötti összeg volt, bár egyes források szerint időnként az évi 500 forintot is elérte.[308] Végső soron ez volt az oka annak, hogy a Kazay-gyűjtemény a Kollégiumba került. Mint látni fogjuk, sem a Schönvisner professzor által képviselt Budai Egyetem, sem az érdeklődő arisztokraták nem voltak képesek a Kazay Sámuel által kért összeget megfizetni. Ellenkező esetben a kollekció már a nyolcvanas években gazdát cserélt volna. Felmerülhet mégis a kérdés: jogos volt-e a patikus vélekedése, hogy mások adósságaival elnézőbb lett volna a Kollégium? A válasz: igen. A kor viszonyainak ismeretében valóban kizárható, hogy a Debrecen városa által felvett kölcsönök, vagy például egy másik nagy eladósodott könyvgyűjtő, a református egyházvédelemben jeleskedő gróf Ráday Gedeon esetében a Konzisztórium vezetői teljesen azonos mércével mértek volna.[309] A patikus iránt tanúsított türelem mégis jóval meghaladhatta a szokásos mértéket: bár a kölcsön kamatait is csupán hat éven keresztül fizette, a Kollégium mégis csak az adósság betáblázása után tíz évvel, összesen húsz év elteltével fordult bírósághoz.

Jóllehet Hatvani professzor évekkel azelőtt meghalt, hogy a híres könyvtárról végső döntés született volna, a patikus sejtelmei alapján mégis feltételezhetjük, hogy valamilyen indító-kezdeményező szerepe lehetett abban, hogy a törleszthetetlen adósságok között őrlődő vén Kazay gyűjteménye végül a Kollégiumba került. (Nem lehetetlen, hogy az adósságot szárazmalmokra vagy egyéb vagyonrészekre is betáblázhatták volna.) A Hatvani professzor mohóságával kapcsolatos feltételezést mindenesetre határozottan árnyalja, hogy Domokos Lajos (a Kollégium

[307] TtREL II.1.d.2. Acta Curatoratus et Professoratus 198-199. 1799.
[308] Berlász 1974, 311; Csapodi–Tóth–Vértesy 1987, 125.
[309] Révész I. 1959, 118-119.

gondnoka, aki minden lényeges ügyet keményen a kezében tartott) 1786. március 16-án még mindent elkövetett, hogy a Teleki család 9000 forintért megvásárolja Kazay ritkaságait,[310] sőt még 1793 decemberében is gróf Széchényi Ferencnek ajánlgatta a gyűjtemény egyes részeit.[311]

Megalkuvás, óvatosság vagy békítő gesztusok?

Debrecen szellemi életében és politikai vezetésében meghatározó szerepet játszottak azok a dunántúli jövevények, akik személyesen vagy szüleik példáján egyszer már megtapasztalták az államegyház térnyerését, berendezkedését, templomuk és iskolájuk elvételét, vallásgyakorlatuk betiltását, majd másodrendű állampolgárságuk egzisztenciális következményeit, így új református közegükben az ellenállás „kemény magját" képezték. Ebben az értelemben valóban komoly figyelmet érdemel Kazay mentalitása és magatartása. Megtörték volna gyermekkori élményei? Az egyenlőtlen helyzet természetessé vált számára? Úgy vélte, hogy egy ilyen „kompromisszum" – engedelmes eskütétel uralkodói parancsra egy katolikus templomban – eltörpül a legsúlyosabb egzisztenciális kérdések mellett?

Természetesen nemcsak a gyógyszerész, de a debreceni professzorok és egyházi vezetők is kapcsolatban álltak, leveleztek jeles katolikus személyiségekkel, tudósokkal,[312] mert tudtak különbséget tenni az uralkodó vallás hívei és a protestantizmust (államhatalmi eszközökkel) felszámolni szándékozó erők között. Az ő szemükben határozottan elkülönült még az udvar és a főkormányszékek álláspontja is, nem beszélve a feszültségkeltő egyházi vagy világi szélsőségesekről. Amikor a patikus esküre térdelt a katolikus templomban, polgártársaiban óhatatlanul felmerült a „helyezkedés" gyanúja, mert ekkoriban egy hasonló gesztus, és főként a katolizálás ténye a társadalmi előmenetellel volt azonos értelmű. Erre számtalan példát ismerünk. Az 1753-as alföldi parasztfelkelés megtorlásakor, kemény tortúrával és lefejezésekkel egyidejűleg, egy debreceni diákot tíz év kényszermunkára ítéltek, mert legációs útja során azt híresztelte, hogy az események kiváltó oka a református templomok elvétele volt, és addig nem lesz az országban békesség, amíg ez meg nem szűnik. Ugyanekkor a hódmezővásárhelyi főbírót komoly felelőssége ellenére is csupán fél év szabadságvesztéssel büntették, mert a börtönben áttért a katolikus hitre.[313] Kazay egyik régi diáktársát egyenesen Rómáig röpítette a vallásváltás.[314] Jellemző azonban, hogy Fülöp Istvánt – a Sacra Congregatio de Propaganda Fide munkatársát, akit barátjának és iskolatársának nevezett, akivel

[310] A Teleki család gyömrői levéltárából származó levelet idézi Salánki József (1927, 69-71).

[311] Szelestei Nagy1979a, 422.

[312] Mint látni fogjuk, Kaprinai István 1772-ben a magyar protestánsok közjogi helyzetéről szóló könyvet kért Debrecenből, Szilágyi Sámuel református püspöktől. TtREK Kézirattára R 607/52 e.

[313] Wellmann 1952, 209.

[314] Szelestei Nagy 1979a, 431-432. Fülöp Istvánnal nem Debrecenben tanulhatott együtt, mert a Kollégium diáknévsorában csak az 1780-as években bukkan elő egy bizonyos Stephanus Fülöp. (*Diáknévsor* 2013, 680, 691, 715)

Rómában is levelezett – testestől-lelkestől fanatikusnak minősítette.[315] Az országosan és főleg a Dunántúlon tömeges méreteket öltő katolizálási hullám személy szerint őt is óhatatlanul foglalkoztatta. A nyilvános áttéréseket, főként református lelkészek konvertálását általában teátrális ünnepségekké szervezték az illetékesek,[316] melynek anyagi következményei ugyanannyira közismertek voltak, mint a szokásjoggá formálódó gyakorlat: „*systema lévén az, hogy Protestánsnak Donatio ne adódjék*."[317] Emberileg nagyon is elképzelhető, hogy gesztusai elismeréseként valamiféle előnyökben reménykedett Kazay Sámuel is, de a patika megszerzése utáni években közvetlen anyagi haszonra a katolikusokkal való együttszavazás és szertartásaikban való részvétel (azaz a minden választott tisztségviselőre érvényes uralkodói parancs teljesítése) fejében Debrecenben nehezen számíthatott. Révész Imre egy meg nem nevezett forrás alapján mégis így láttatja a történetet: „*Kazay Sámuel gyógyszerész, műgyüjtő és numizmatikus volt ez* (az egyetlen református, aki a communitás református tagjai ellen szavazott) *akinek éppen most nyílt alkalma, hogy a királyi biztosság közbejöttével megvehesse a város patikát. A művészlelkű, de anyagilag rendezetlen viszonyok között élő embernek nagy érdeke fűződött hozzá, hogy megkaphassa a patikát s ezért szavazott a hitfelei ellen, akik természetesen árulónak tartották – Bécsből viszont külön megdicsérték érte! – Zoltai Lajos a Kazayval foglalkozó két dolgozatában …. nem említi ezt az esetet.*"[318] Bár Kazay a Váradi Káptalantól szándékozott komolyabb kölcsönt szerezni az Officina vételárának kiegyenlítésére,[319] ennek aligha lehettek hasonló előfeltételei.

Mint láttuk, rendkívül jó kapcsolata volt számos katolikus személyiséggel, köztük szerzetesekkel, akikről a tisztelet és a barátság hangján szólt. Vallási előítéletnek, sőt még sérelmeknek is alig van nyoma írásaiban, feljegyzéseiben szinte kerüli a témát.[320] Bizalmas evangélikus levelezőtársának őszinte elismeréssel, szinte lelkesülten írt a páterek műveltségéről: „A pater Piaristák nem szükülködnek, hogy én írjak rólok. Mert a világ tudgya, Minemű jó féle szerzetes, és Tudós Atyák. Bezzeg, szeretnék ezek, ha jó módon övék lehetne a mitském van.[321] Segédje, Cserny János szerint „*becsüli őtet Piaristárum Reverendus Dominus Pater Rectora is, és az egész Piaristák Clastromjában lakozó jó érdemű Páterek, mert még most is a Seminariumnak mint meg annyi Ordinarius Doctora. Nagyra becsülik, és szeretik a' Pater Franciscanusok is, mert jól lehet senkihez nem jár sem magát mulatni, sem ebédre, mind az által a' Pater Franciscanusok magukhoz ollykor el vihetik*." [322]

[315] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 88/b. „… *per amicum meum et condiscipulum Steph. Fülöp qui convertita factus totus quantus fanaticus et in congregationem religiosorum de propaganda sacra fide adsumptus Praesbiter mecum litterare (!) commercium diu habuit…*"

[316] Tüskés–Knapp 1990, 268.

[317] Ifjú Péchy Imre egyik kérvényével kapcsolatban idézte a Kamarától kapott elvi jelentőségű, évtizedes gyakorlatra utaló választ 1781-ből, de az elutasítást az adott évben már meghiúsította II. József döntése. TtREL Világi Urak levelei. 197.

[318] Révész I. 1966, 57.

[319] HBML IV. A. 1011/k.7. Relationes. Nr.1.

[320] Annak ellenére is igaz ez, hogy atyja gazdasági perben állt a Tihanyi Apátsággal. HBML IV. A. 6/d. 205. Documenta Baranyiana 300.

[321] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 109.

[322] HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana 308-309.

Alkimista szerzők egyik kötetének címlapjáról (TtREK Q 370 és II. Melléklet, 407.)

A rendelkezésünkre álló információk bőségesek, mégis annyira töredékesek, hogy egyes kérdésekben csak feltevéseink lehetnek. A véletlenszerűen ránk maradt utalások nem elégségesek minden lényeges részlet megvilágítására, olykor nem ismerjük sem érveit, sem annak árnyalatait, gyakran nem látjuk tisztán szándékait, sok kényes ügyről nem maradtak ránk állásfoglalásai. Tisztázatlan a szerepe azokkal a hamis régészeti emlékekkel kapcsolatban is, amelyeknek legalábbis a „megtalálásához" családja néhány tagjának minden kétséget kizáróan köze volt, sőt Weszprémi Istvánnak ő maga is beszámolt olyan tárgy kiásásáról, amely később hamisítványnak bizonyult.[323] Bár voltak szabadkőműves kötetei,[324] a források hallgatnak esetleges kapcsolatairól. Pedig személyiségéhez közel állhattak a rózsakeresztesek titokzatos szertartásai, sőt gyűjteményében bőségesen megtaláljuk a rend tevékenységének lényegéhez tartozó alkímia irodalmát is.[325] Nem tudunk állítólagos lovagi címéről sem. Pedig legalább egy alkalommal, egy 1791-ben kelt, hiteles tanúk előtt aláírt hivatalos iratban *Miles Sacri Sepulchri*nak titulálta magát, azaz egy katolikus szellemiségű lovagrend tagjának.[326] (Ez a cím nagy valószínűséggel a debreceni szerzetesek gyógyításával állhat összefüggésben – a hálás páciensek gesztusa lehetett –, mert a 16. században „visszaállított" lovagrend fő tevékenysége a betegápolás volt.[327])

Mégis minden bizonytalanság és jogos kételkedés ellenére sokatmondó értesüléseink vannak elveiről, gondolkodásáról. Gyakori megjegyzései azt igazolják, hogy a református egyházzal érzelmi és erkölcsi okokból sem volt képes szakí-

323 TtREK Kézirattára R 6229. A hamis leletekről lásd a CIL III. 207. 208. 209. és 211. tételeket.
324 TtREK A 500 z.
325 Amint Kazinczy leírja, a hierarchia harmadik lépcsőfokán kétfelé ágazott a rend tevékenysége: „az egyik patikáriuskodik [laboratóriumban mesterkedik] mint Báróczi és az Ipam." (Eckhardt S. 1922, 213)
326 HBML IV. A. 1011/k. 1791. 239.
327 Puskeli 1998, 2:1207.

tani. Felekezeti elkötelezettségére utolsó éveiben is többször és egyértelműen utal, szűk családi körnek szóló leveleiben és (a potenciális vevőknek szánt) könyvészeti megjegyzéseiben egyaránt, tehát nem szükséges a református halotti anyakönyv lapjain keresnünk a formális választ. Utolsó éveiben emlékezett meg debreceni tanára, Piskárkosi Szilágyi Márton ortodox teológusokhoz szóló (Melchior professzor tanait közvetítő) művéről, mint olyan kéziratról, amelynek hatását negyven esztendőn keresztül hordozta. József nevű fiához a nyolcvanas években írt leveleiből arra következtethetünk, hogy a katolikus szenátorokhoz történt kétszeri csatlakozása korántsem járt olyan drámai következményekkel, mint a történtek alapján vélhetnénk. Felvidéken tanuló fiát a közelben tartózkodó Domokos Lajos meglátogatására biztatta, és a horribilis tanulmányi költségeihez önkéntes adományaikkal hozzájáruló debreceniek iránti hálára buzdította, majd így folytatja: „*Minden erőnkkel azon vagyunk, ha szegények vagyunk is, Tégedet Emberré tégyünk, hogy lehess Jó magistere Isten Ő Szent Felsége Ditsőségére ezen nemes városnak, ebben lakó és tégedet meg segítő Cíviseknek és igaz vallásunkon lévő nemes Czéhek tagjainak*."[328] Különös az is, hogy a Debrecenben szabadon bocsátott aposztata, a református hitre áttért szerzetes világraszóló botránya, és az azt követő kemény retorziók után, a Vécsey-bizottság nyomozása azt állapította meg, hogy a városban lappangó tucatnyi katolikus aposztata egyike éppen Kazaynál, a Patika Házban él.[329]

Elszólásaiból, pár szavas észrevételeiből arra következtethetünk, hogy a jezsuitákat nem kedvelte, egyes képviselőik könyvészeti felkészültségét nem tartotta sokra.[330] A protestánsok közjogi helyzetének illusztrált történeti feldolgozásáról megemlíti, hogy „*ismerős e könyv ritkasága, és ezen mégis mennyire bosszankodnak a katolikusok, ahogyan ezt Boringius előadta. Bár kiadnák újra…*"[331] Olykor csípős véleményt fogalmazott meg a polemikus teológia művelőiről,[332] de valamilyen okból lázasan érdeklődött a konvertiták irodalmi működése iránt, és nem tudhatjuk pontosan, hogy olvasmányélményei milyen mértékben tették próbára református identitását. Eróziónak, roncsolódásnak a történtek ellenére sincs írásos nyoma, ellenkező előjelű megnyilatkozásait viszont ismerjük. Pedig ebben a korban bárkit bármilyen (vélt vagy valós) sérelem ért református kör-

[328] HBML 1018/c. Polgári perek. Levele Kazay Józsefhez, 1780. november 23. és 1781. január 23.

[329] Connotatio Apostatarum Debreczini habitantium. 1771, 29. May. Lásd HBML. IV. A. 1001. Nr. 53. Az sem lehetetlen, hogy az aposztata befogadása a Patika Házba a város kérésére történt. Domokos Lajos „lappangtatott" szakácsa szintén katolikusból tért át. II. József társuralkodó 1770-ben tett debreceni látogatásának egyik indoka volt a nagy port felvert esemény megbüntetése.

[330] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 21/b. „*Modum furandi quo jesuitae utebantur in evectio numorum aureorum e regno in Tabulis …" 80/h „…apud P. Jesuitas tale integrum exemplar vidi sed non estimabatur, ignari erant talium rerum.*"

[331] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 86/ F Historia diplomatica de statu religionis Evangelici in folio cum figuris, 1710. „*Nota est hujus libri raritas cui quantopere irascantur catholici Boringius ..se enarravit utinam recuderetur…"*

[332] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 30/b Henricus Boxhorn Eucharistiáról írott művével kapcsolatban (Lugduni Batavorum, 1595) jegyzi meg: „*Multos qui Polemicam Theologiam didicisse fatentur, semet non viderunt, multo minus legerunt.*"

nyezete részéről, az első számú válaszlépés az áttérés lehetett – mint ahogy ez a lehetőség a „kicsapott" Csokonai Vitéz Mihály háborgó lelkében is megfogalmazódott.[333] Mint a debreceni gyógyszerész maga mondja, „lelkiismerete tiltakozása ellenére" (*reclamante conscientia*) gondosan elolvasta Otrokócsi Fóris Ferenc minden egyes munkáját, melyeket könyvtárának véleményezésekor minősített is. Otrokócsinak, a protestáns gályarabból lett katolikus hittanárnak Luther és társai reformációját vizsgáló művével kapcsolatban például kifejezetten hangsúlyozza szívbéli örömét azon, hogy az angol Benjamin Woodroffe megcáfolta a konvertita vizsgálódását. „*Bárcsak újra kiadnák – utinam recuderetur*" – teszi hozzá.[334] Otrokócsi következő kötetéről mindössze annyit ír, hogy „*már szóltam a hasonló lisztből kotyvasztott művekről, avagy a lelkiismeret tiltakozó böfögéseiről.*"[335] Könyvtárában megvolt Báchmegyey Istvánnak, a nagyszombati káptalan reformátusból lett főorvosának könyve is, a protestantizmus szükséges és jogos felszámolásáról (*Otia Bachmegyeiana*, 1733).

Tanulságos összehasonlításra, az egyéni különbségek érzékeltetésére adhat alkalmat, hogy debreceni értelmiségiek közül többen, közel azonos időben váltottak leveleket Dobai Székely Sámuellel. A könyvek, katalógusok, kéziratok, oklevelek, a velük kapcsolatos kölcsönzések és másoltatások Domokos Márton és Lajos főbírák leveleiben is a legfontosabb témák egyikét kínálják.[336] Az ifjabb Domokos elragadtatását fejezte ki a francia nyelvű Protocollum Rakotzianum megszerzéséért és Debrecenbe kölcsönzéséért: „más illyenekre nem akad … a vizek is mind a tengerbe folynak."[337] Többször szóba került közöttük a cenzúra kérdése: Domokos Márton jelzi, hogy Gyöngyösi Pál[338] könyvét – amely megvolt Kazay könyvtárában[339] – senki nem merné megjelentetni Magyarországon. Időn-

[333] Lásd *„El is vész, Uraim! közületek: de felszüli Eger, vagy Kalocsa." mek.oszk.hu/05800/05882/html/gm**csokonai**0007.html*

[334] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. Pag. 65. /a (Examen Reformationis Lutheri et sociorum ejus. Otrokocsi Foris Ferenc, Tyrnaviae, 1696.) *Magnus curiens multa posses tandem quid fecit dicat Czvitinger. Omnia ejus has alibi proferenda versione multa ac magna referta sunt. Sed tamen reclamante Conscientia /: ut dicit pie defunctus Petrus Bod:/ ego omnia opera ejus legi. Sed gaudeo et laetor quod Beniaminem Doeedroe (!)/: qui refutavit Examen boni critici vel convertitae:/ viderim et legerim.*

[335] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 66 / x *Jam dixi de simili farina Coctis operibus /: vel reclamantis conscientiae ructibus.* (A szóban forgó kötet: *Isten előtt járóknak tökéletessége; Avagy, igaz kegyességnek és szentségnek úttya;* Nagyszombat, 1699)

[336] Túlterheltségük miatt leveleik általában rövidebbek, mint Kazay és mások küldeményei. Mint Domokos Lajos megjegyzi: „nagyobb rab vagyok a pénzen vett szolgánál". Apa és fia egyaránt utalnak arra, hogy a Dobai Székely gyűjteményének nyilvános könyvtárba kellene kerülnie, „hogy a posteritás hasznát vehetné". *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 101, 48, 93.

[337] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 84.

[338] Gyöngyösi Pál (1668–1743) egykori debreceni diákot angliai tanulmányai után, kassai lelkészként azzal a váddal ítélték halálra, hogy egy Mária-szoborra gúnyiratot függesztett, végül III. Károly kegyelméből száműzték, frankfurti egyetemi tanárként halt meg. Kármán András losonci rektor apósa, Kármán József nagyapja volt. Életrajzát lásd Révész K. 1898.

[339] Gyöngyösi Árva Pál: *Altare Pacis – Opusculum in quo quaeritur, an possit Princeps Catholicus in ditione sua retinere Haereticos vel contra poenis eos aut exilio ad fidem Catholicam amplectendam cogere.* Basileae, 1722. TtREK RMK 1207

ként kifejezetten politikai témák is szóba kerültek. Kollár Ádám Ferencnek a főpapság és a nemesség kiváltságos helyzetét támadó, nagy vihart kavart művét (*De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae*, 1764) több levelezőtárs említi.[340] Természetesen Kazay Sámuel is megszerezte Kollár könyvét, először éppen Dobainál próbálkozott, hogy nincs-e két exemplárja, mert „igen ritka lészen maholnap",[341] sőt még Richvaldszky kanonok Kollárt támadó válaszát *(Vexatio dat intellectum)* is megszerezte. Más debreceniekhez viszonyítva mégis jellegzetesnek tűnik a patikus viszolygása attól, hogy ebben a kényes kérdésben véleményt nyilvánítson: „nem tanátsos rólla csak beszélleniis".[342] A Kollégium tanárai többször szóba hozták az iskolák zaklatását, a gyűjtések tilalmát, a protestáns összefogás szükségességét.[343] Jóllehet természetes, hogy az iménti téma inkább a professzorok napi küzdelmeinek tárgya volt, mégis jellemző lehet, hogy a patikus ismert leveleiben talán egyetlen egyházpolitikai kérdést sem hozott elő.

Óvatosságból kerülgette a forró aktuális ügyeket? A magánéleti konfliktusaiban szókimondó ember félt az egyenlőtlen erők küzdelmétől? Nem tudjuk, hogy mi állhat a debreceniek által törleszkedőnek gondolt lépések mögött. Azt remélte, hogy külső segítséggel mégis a kifizetetlen gyógyszertár tulajdonosa marad? Látta az egyházpolitikai változások kedvező irányát? Érzékelte új szelek fúvását? A keresztényi szeretet parancsát követte volna az uralkodó vallás hívei iránt akkoriban, amikor városa közelében, nyomorúságos rögtönzött kunyhókban táborozott télvíz idején egy vallása miatt házaiból kivert, földjeitől megfosztott falu teljes református lakossága?[344] Hasonló drámát élt meg, mint később a felvilágosult abszolutizmus hívei, akik konfliktust vállaltak hittestvéreikkel, majd II. József halála után tudatták velük, hogy állásukat csak akkor tarthatják meg, ha katolizálnak? Mindezek a kérdések befolyásolhatták a történteket, de a választ nem ismerjük.

Úgy vélem, hogy olyan ember esetében, aki könyveinek élt, Kazay döntése valamilyen módon műveltségével, olvasmányaival is kapcsolatban áll. Az a késeiként is megkésett humanista ismeretanyag, amelyet könyvtárában birtokolt, Erasmus keresztyén humanizmusa, Melanchthon és az irénizmus toleranciát erősítő hatása,

[340] Domokos Márton Kollár urat féltette: „idővel a' clerus is meg tőlti a puskáját, és ollyat lő sub animo, hogy magunk is elhülünk belé." Sinai már a Jus Patronatusról írott könyve alapján is sokat remél a szerzőtől, Hatvani pedig beszámolt Kollár munkájának megvásárlásáról és személyes ismeretségükről: „Tudom, hogy 9 esztendeig Jezsuita vóltt, mert nékem maga mondotta, de azt is tudom, hogy nem szinte jóakarója annak a szerzetnek." Másik levelében teljes joggal véli, hogy az udvar sokkal szívesebben vette Kollár munkáját, mint azt sokan gondolják, viszont úgy látja, hogy a szerző nagy taktikai hibát követett el: „a Dieta előtt, az ott teendő propositiókat előre kopja hegyére tette. Nem jó a Bika előtt veres nadrágot mutogatni." *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 29, 45, 23, 74.

[341] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 71.

[342] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 110.

[343] „Ha ebben a dologbann kegyelmetekkel cointelligenter nem lészünk, rövid időnn sok Oskola oda leszen." *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 25, 98.

[344] Az egyeki reformátusoknak falujukból (és ősszel már bevetett földjeikről) éppen a Vécsey királyi Comissió működése idején történt kiveretéséről lásd TtREL I.1.b. 219/13.

a késő humanizmus „újsztoikus interkonfesszionalizmusa”[345] áttételesen összefüggésben lehet a tárgyalt lépéssel. Kazai János – akinek kötetét a feltételezett rokonság miatt juttatta el hozzá Cornides Dániel – szinkretizmusról, a különböző protestáns vallások elveinek összehangolásáról és egyesítéséről disputált Utrechtben, igaz, a szigorú református Voetiusnál.[346] Könyvtárában megtalálható Georg Calixtus (1586–1656) helmstedti professzor műve is, akinek egyik legfontosabb tanítása az volt, hogy be kellene érnünk a keresztyén felekezetek közös értékeivel, és nem szabadna túllépni az egyház első öt évszázadának tanításain.[347] Olvasmányai által meghatározott szellemi horizontja tehát olyan területeket is átfogott, melyeket – ha az értelmiségi elit nem is – az átlagos debreceni olvasóközönség idegennek tekintett. Hajlamai a múlt felfedezésére, régi iratok gyűjtésére, harmóniára, a nem keresztyén (főként arab) tudomány befogadására, személyisége konfliktusok árán is történő vállalására, a mohamedán vallás, a zsidóság és kivétel nélkül az összes keresztyén felekezet valóságos értékei iránti érdeklődésre késztették, amelyek ezer jelével találkozhatunk majd gyűjteményének áttekintése közben. Hiába minden tényleges anyagi szorítás vagy helyezkedési kényszer, ha más gondolatokat forgat a fejében, egy katolikus templomban aligha vesz részt ünnepélyes eskütételen.

Annak ellenére, hogy a kérdés anyagi komponense megkerülhetetlen, elszórt jelekből arra lehet következtetni, hogy a patikus részéről nem csupán érdekekről vagy taktikáról volt szó. Mint láttuk, számos olvasmánya tartalmazott olyan üzeneteket, amelyek a másik fél megértésére való törekvést erősítették. Tudunk katolikus egyházi és világi személyekről szerzett személyes jó tapasztalatairól, akiket gyógyítójukként szánalomra méltó oldalukról, félelmeikről, gyengeségeikről is megismerhetett. Ebben az időszakban egyébként már országosan kezdtek szaporodni a felekezeti szempontból kedvező, szokatlan jelek. Sinai professzor naplója szinte kuriózumként említi, hogy a hatvanas évek közepén Csécsi János sárospataki professzor temetésén megjelentek a jezsuiták.[348] A debreceni református Konzisztórium szerény anyagi támogatást adott egy földrengés után alamizsnát gyűjtögető milánói szerzetesnek.[349] Az olyan szép példák azonban, mint idős Pétzeli József révkomáromi lelkésző, akinek leánya temetésén templomi zászlóval vonult föl az összes katolikus céh,[350] vagy Nyerges Péter váci katolikus pap ajándéka, aki

Matthias Tiling művének címlapja (TtREK Q 2216 és II. Melléklet, 1686.) ▸

345 Heltai 1994, 52-53.

346 A levél (TtREK Kézirattára R 1096) tartalmát lásd alább. *Disputationis Theologicae de Syncretismo seu unione dissidentium Ecclesiarum* … sub praesidio Gisberti Voetii … Trajecti ad Rhenum, 1644. Mai jelzete: RMK 675.

347 Calixti Georgii *Opera Theologica* Tom[is] 2. Brunsvigae, 1652. Kazay listáján szerepel, példány nem maradt.

348 Rácz K. 1873, 226.

349 G. Szabó 1996, 207.

350 Zsilinszky 1907, 518.

Experta arte manus, quæ opus bene Laudana miscet, Est Medici Raphael, est manus ipsa Dei.
MATTHIÆ TILINGII
Med. U. Doct. et in
Academia Halse-Schaum
burgica Professoris Publ.
DE
LAUDANO OPIATO
LIBER SINGVLA
RIS.
Francofurti.
1671.
Expers arte manus, quæ opus male Laudana turbat. Est pueri fatui mortis et ipsa manus.
Apud Wilhelm. Richard. Stockium.

1770-ben 2000 forintos alapítványa kamatait ajánlotta föl külföldi akadémiákra induló debreceni ifjaknak,[351] szinte engesztelő áldozatként hatnak. A hasonló esetek hosszú évtizedekkel, nemzedékekkel előzték meg korukat. A vallási békesség esélyei és realitása szempontjából csak nagyon derűlátó debreceni ember láthatta ígéretesnek a jövőt. A színtiszta református Hajdúszoboszlónak 1774-ben még katolikus iskolát kellett építenie, sőt 1779-ben is börtönöztek be református tanítót egyetlen evangélikus növendéke miatt.[352]

Oswald Croll művének címlapja (TtREK Q 370 és II. Melléklet, 407.)

[351] Rácz I. 1995, 244.

[352] Kosáry 1980, 464. – Kovács István katolikus pap 1788-ban még a „Kálomisták, mint haszontalan és ártalmas füvek" kigyomlálásának módozatairól levelezett az egri püspökkel. Levelét lásd Rácz I. 1997, 275-276.

„Látván mire légyen hajlandóságom” – egy gyűjtő és kapcsolatai

Kazay Sámuel gyűjtőhajlama, a múlt emlékeinek tisztelete és kvalitásérzéke középnemesi családjának értékrendjéből is táplálkozhatott. A szélesebb rokonság több tagja, köztük Oroszi Pál és Kazay Gábor is figyelemre méltó gyűjteménnyel rendelkezett: egy művelődéstörténeti írás éppen az ő példájukon cáfolja a parlagi magyar nemességről formált sommás ítéleteket.[353] Weszprémi István szerint az Elsevirek Respublica sorozatának néhány darabja nemcsak a debreceni gyógyszerésznél, de Sándor nevű testvérének tótvázsonyi könyvtárában is megvolt.[354] Atyjuk, Kazay Márton szintén élénken érdeklődött a régészeti leletek és általában a múlt értékei iránt, de mecénási tevékenységének is vannak nyomai: a patikus gyűjteményében volt egy kiadásra szépen előkészített Csécsi János-kézirat, melyet a pataki professzor Kazay Mártonnak ajánlott, akinek a halála miatt a könyv kiadása végül meghiúsult.[355]

Mint néhány vonatkozásban már láttuk, hatással voltak a patikusra pozsonyi élményei, de könyvészeti ismereteinek, műveltségének és gyűjtőszenvedélyének kiteljesedéséhez a végső formát a debreceni képzés, a helyi értelmiségi közeg és kapcsolatrendszere adta. Kazay nemzedéke, az ő személyes ismerősei formálták olyanná a Debreceni Kollégium könyvtárát, hogy az itt tanuló számos felvidéki evangélikus diák egyike, Rumy Károly György a század végén már úgy látta, hogy a „debreceni tanári kar nagy előnnyel dicsekedhetik … az evangélikus tanintézetekkel szemben: kedve szerint használhatja a kollégium hatalmas könyvtárát, amelyet az erre a célra szolgáló tekintélyes alapból évenként gyarapítanak.”[356]

Pannóniai kezdetek

Az otthonról minden bizonnyal örökölt néhány kötet mellett könyvgyűjteményének talán legkorábbi példányát az 1745. év folyamán kapta Kazay Sámuel egy pozsonyi szerzőtől ajándékba.[357] Míg a debreceni kortársak gyakran feljegyez-

353 Hudi 1993, 48-53. Kazay Gábor neje, Oroszi Julianna szépirodalomról levelezett Kazinczyval, német nyelven. A Pápai Kollégiumnak adott számos könyvük mellett 1806-ban igen jelentős, 10 000 forintos alapítványt tettek a Kollégium Könyvtára és Múzeuma javára.

354 *Weszprémi István levelezése* 2013, 248. Weszprémi István levele Miller Jakab Ferdinándhoz. 1790. február 20.

355 *Weszprémi István levelezése* 2013, 241.

356 Borzsák 1955, 90.

357 *„Mihi Samueli Kazay hunc libellum donavit ipsius Honoris Felix ante quam discederet in hungaros. Anno 1745 die 19 Junii.” A kötet címe: Disce mori sive ars bene beateque moriendi …* a Daniele Guilhelmo Mollero. Poson. Hung. In Academia Altorfensi quondam Histor. et Metaphys. P.P.O. Posonii, Typis Mariae Magdalenae Royeriae, 1739. Mai jelzete TtREK B 699.

ték könyveikbe a beszerzés idejét, helyét, olykor a kötet árát is,[358] a patikus (bár nagy jelentőséget tulajdonított a possessor-bejegyzéseknek és a margináliáknak) a későbbiekben sajnos csak a legritkább esetben jegyzett fel hasonló adatokat. Iskolai tanulmányai, a képzésben domináló görög-római műveltség elemei mellett szűkebb pátriája, Pannonia földjéből felbukkanó tárgyi emlékek, feliratok is meghatározóak lehettek történeti érdeklődésének felébresztésben, gyűjtővé válásában. Régészeti szempontból mind születési helye, mind lakóhelye kivételesen gazdag volt.

Amikor Weszprémi doktor és Kazay patikárius a hegyes-dombos dunántúli vidékekről először Debrecen felé közeledtek, egy vonatkozásban hasonló élmény fogadhatta őket, mint napjaink utazóit, amikor az Alföld nyugati peremétől a város felé haladva húsz-harminc kilométert is megtehetnek két falu vagy város között, szinte sivatagi ürességben.[359] Debrecenben Kismarjai Veszelin Pál már az 1640-es tűzvész utáni „oktató és vigasztaló" prédikációjában arról panaszkodott, hogy százötven évre visszatekintve alig létezik olyan épület, amelyben több egymást követő generáció zavartalanul lakhatott volna. „A mi lakó édes Hazánknak Szomorú viszontagságok alá vettetett állapottyat ha jól meg fontolom … méltán nevezhetem … őtet a Szerencsének játékos laptájának … mivel negyed vagy ötöd ízen örökös Lakosát valamely hajlékának alig mutathatnók."[360] A történelem viharai és a tüzek pusztítása valóban alig őriztek meg valamit a régi Debrecenből. A régészeti emlék is viszonylag kevés: a városközpont olyan mértékben feltöltődött, hogy egyes későközépkori emlékek 3-5 méteres mélységből kerültek elő 20. századi építkezések során. Aligha lehet véletlen, hogy Debrecenben – ahol a nem tárgyiasult klasszikus örökség briliáns felkészültségű őrzői éltek Maróthitól Szilágyi Sámuelen és Sinai Miklóson át Budai Ézsaiásig – egy bibliomán patikus kezdett el római feliratokat gyűjteni, és pannóniai földije, Weszprémi István volt az, aki úgy érezte, hogy ezeket az „Inscriptiókat" haladéktalan közölnie kell. A pannóniai indíttatással való összefüggés akkor is említést érdemel, ha Kazay Sámuel bizonyos részterületeken – így a historia litteraria ügyének előmozdítójaként és kiváltképpen numizmatikából – maga is komoly tudósokéval vetekedő ismeretekkel és tapasztalatokkal rendelkezett. Az is elgondolkodtató ugyanakkor, hogy Debrecen kettősségére, külső és belső vonásainak ellentmondására milyen érzékenyen figyelt fel még Robert Townson is, aki egyrészt hatalmas, komor faluként írta le – igaz, ő az egri püspöki palota berendezését is nyomorúságosnak látta[361] –, másrészt azonban felfigyelt a műveltségnek azokra a jeleire,[362] amelyek az igénytelen környezettel ellentmondásban álltak. Mint a Kollégiumról írja: „gyakran az ilyen gyászos épületekben nemcsak mély tudást lehetett szerezni, ha-

[358] Például: *Emi Amstelodami, Anno 1739. 17 Augusti, pro 3 Florenos Rhenenses.*

[359] A településszerkezet radikális változása jelentős részben a török pusztításának következménye, amely a falvak egész hazai hálózatát megritkította.

[360] TtREK Kézirattára R 543 2. verzo.

[361] G. Győrffy 1991, 74. „bútorzata nyomorúságos, nincs semmiféle kényelem, amely az életet kellemessé teszi. Minden hideg és sötét…"

[362] G. Győrffy 1991, 121, 126.

nem a szellem is itt tanult meg ragyogni képzeletdús alkotásokban."[363] A későbbi hazai irodalomban ezen a téren ritkábban találkozni a finom disztinkció hasonló jeleivel. [364]

Weszprémi István sokat idézett művében hosszan ír „a komáromi várral szemben levő tágas szőnyi mezőről," ahol „Bregetium, a nagy római város állhatott".[365] A mai „nyomorúságos falu" megszámlálhatatlan értékei közül csak azt a tárgycsoportot ismertette, „melyet azon a környéken találtak és az idevaló (azaz debreceni) Kazzay múzeumba hoztak. Láthatók itt különféle fajta cseréptéglák … hamvakkal telt felirattalan cserépvödör; egy 1748-ban kiásott cserépmécs … egy cseréppohár … három bronzból öntött Hercules … egy Triton formára mintázott bronz Danubius szobor … Hercules piros klárisból faragva ki teljes egészében, a művészet szabályai szerint faragott izmokkal, mérges ábrázattal, hosszú szakállal, homlokára csüngő hajjal, teljesen hű nemzőrészekkel", és így tovább két nyomtatott oldalon

Vörös korall Hercules *(„Statua Herculis ex corall rubro")*, harcias és viszonylag békés bronzfigurák *(„Miles armatus, Hercules quiescens")*

[363] Idézi Szilágyi F. 1986, 63.

[364] Korábban fel sem merült az a szempont, hogy Kazay Sámuelt érhették könyvészeti hatások Debrecenben. Kosáry Domokos például – aki szerint az evangélikusok többé-kevésbé a pietizmus, míg a reformátusok inkább az ortodoxia hatása alatt álltak – úgy véli, hogy a reformátusokra egyáltalán nem gyakorolt hatást a pietizmus korszerű pedagógiája („– érthető módon – nemcsak külföldről nem hatott körükben, hanem hazai példájával és tanulságaival sem nagyon" Kosáry 1980, 116). Bár a valóságban a folyamatos „diákcserénél" és a közös tankönyveknél jóval több közös vonásról volt szó, a Debreceni Kollégium a 18. század folyamán a klasszikus auktorokat nem számítva is legalább húsz német evangélikus tankönyvet használt folyamatosan (pedagógiai vonatkozásban a legjobbakat), pontosan ugyanazokat, amelyeket a felvidéki evangélikus iskolák, vagy amelyeket az erdélyi szászok 1754-ben egységesített tanrendje írt elő. (G. Szabó 1996. 62.)

[365] Weszprémi 1960-1970/1774-1787, 3: 927.

keresztül. „Nem hinném, hogy akadna még egy hely egész Pannóniában, amely az újkorban több pénzt vagy más kincset szolgáltatott volna a római ókorról."[366]

De a patikus ifjúkori lakóhelye, Tótvázsony környéke is bővelkedett lelőhelyekben. Gyalogosan kétórányi járásra volt tőle Nemesvámos, légvonalban még ennél is közelebb a balácapusztai római telep és a vele kapcsolatba hozható, Kazay által is kutatott Sisak-hegy (másik ismert elnevezése szerint Likas-domb), melyet Fényes Elek török régiségként, Rómer Flóris őskori sírdombként (tumulusként) említ, és amelynek belső része Nemesvámos község jelentése szerint is „erős kőfallal van megépítve".[367] Kazay több nézőpontból készült rajzai láttán pontos képet alkothatunk a gazdag lelőhely 1748-as állapotáról.

A Sisak-hegy részletei felülnézetből és oldalnézetből

[366] Weszprémi 1960-1970/1774-1787, 3: 931-933.
[367] *Veszprém megye régészeti topográfiája* 1969, 147.

Az általa évtizedeken át másolt „Inscriptiók” közül a mai napig csupán Weszprémi István publikált néhányat. A mindeddig lappangó rajzok és szövegek több okból is különleges értéket képviselnek, jelentőségüket alig kisebbíti, hogy a tudományos kritika a megörökített tárgyak és feliratok közül néhány darabot hamisítványnak minősített.[368] A rajtuk olvasható feljegyzések számos ismeretlen életrajzi adalékot tartalmaznak, pontosan visszaadják diákkori hazautazásainak, majd gyűjtőútjainak kronológiáját, és nem utolsósorban olyan (nemegyszer kivételes szépségű vagy jelentőségű) emlékeket örökítenek meg, amelyek jelentős része már nem létezik. A hamisítás azonban egész iparággá fejlődött mind Brigetio, mind Veszprém környékén, jutott belőlük számos köz- és magángyűjteménybe, sőt még a British Museum is sokat vásárolt az Ószőny község területén talált szokatlan sílusú pannóniai tárgyakból, melyek végül a hamisítványok különgyűjteményébe kerültek.[369] A Sisak-hegyen talált egyik leletet személyesen örökítette meg Kazay 1748. december 4-én,[370] a másikról viszont úgy nyilatkozott a *Succinta medicorum* szerzője, hogy a Veszprémtől „két mérföldre lévő Vámos faluban tudós barátom saját kezével ásta ki a földből 1748-ban…”[371] „Az epigráfia óriásának” mondott Theodor Mommsen mindkét leletet hamisítványnak minősítette.[372]

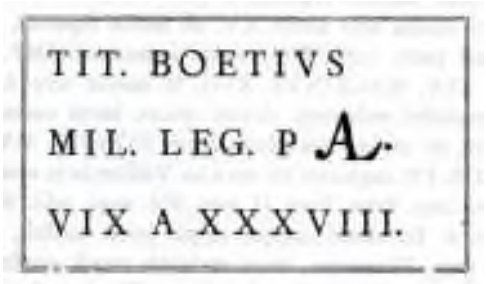

Weszprémi István műve III. kötetének 909. lapján közölt, Kazay által „saját kezűleg kiásott” lelet felirata, és a Kollégiumban őrzött eredeti tárgy. Mráv Zsolt régész elemzése szerint a felirat nem római kori, később született. Ezt a tényt az íráskép, a pontozás, a felirathordozó formája és anyaga egyaránt igazolja[373]

Amint Weszprémi Istvánnál olvasható, a Nemesvámostól „nyugat felöl szomszédos községnek, Tótvázsonynak – mely főként az Oroszi és a Kazzay család birtoka – Agyagverem nevű földjén is találták 1757-ben” egy bronztáblát, amely a Kazay-gyűjteménybe került. Szintén hamisnak bizonyult.[374] Ugyanitt, a tótvá-

[368] Palla 1959, 55.
[369] Palla 1959, 59.
[370] Feliratát közli István (1960-1970/1774-1787, 3: 305).
[371] Weszprémi 1960-1970/1774-1787, 3: 909.
[372] CIL III. 209. és CIL III. 210.
[373] A Nemzeti Múzeum régészeit, köztük a Régészeti Tár Római Gyűjteményét vezető Mráv Zsoltot köszönet illeti a gyors és szívélyes közreműködésért, szakvéleménye elkészítéséért.
[374] Weszprémi 1960-1970/1774-1787, 3: 911. és CIL 208.

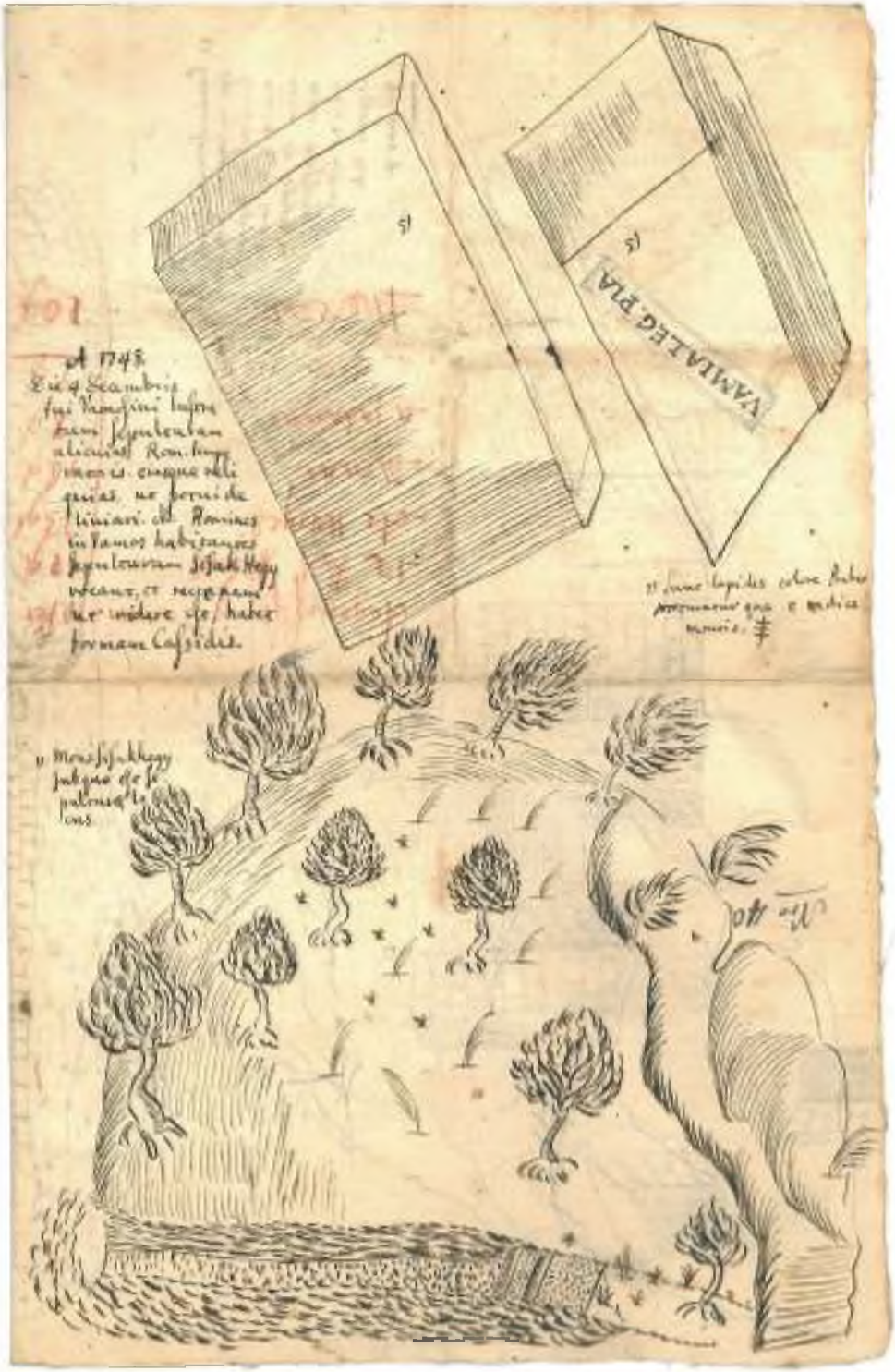

A Sisak-hegy vagy Likas-domb néven említett lelőhely szemből ábrázolva

zsonyi Csatármegye-puszta Agyagverem nevű dűlője mellett találtak a Kazay család jobbágyai 1760-ban egy bronztáblát, „vasláncon lógó két vaskarikával megpántolt faedénybe zárva...”[375] Az utóbbi esetben testvérei gondoskodtak arról, hogy a jobbágyok által talált régiséget a patikus hazaérkezéséig megőrizzék, majd a gyűjtőt a megtalálás helyszínéhez is elvezették. Tekintettel azonban arra, hogy a Kazay-gyűjteményben (a sok egyedi érték között) előforduló hamis leletek nem anyagi haszon szerzésére szolgáltak, a patikus személyiségére vonatkozó következtetésünk a lehető legrosszabb esetben is csupán az lehet, hogy gyűjteményével és tevékenységével mindenáron szeretett volna elismerést aratni.

D. M.
CL. CORVVS.
MEDICVS. OCVLARIS.
LEGG. PANNICÆ.
FLAVIVS MACER.
ET. CONIVX. BONA.
EX VOTO.

Egy szemorvos
Weszprémi István által is közölt
pannóniai felirata

Mint Weszprémi István írja, „nem győzök azon csodálkozni, hogy tudtom szerint még senki sem akadt, aki a magyarországi Pannóniában talált régi emlékmaradványok föliratait egyetlen műbe foglalva adta volna közre valaha. Több felirat található Gruterusnál, Muratoriusnál, Scipio Maffeusnál, Ligoriusnál és még sok más írónál is itt-ott a műveikben elszórva, de ebben a tekintetben mindezeknél többet látszik nyújtani följebb említett vegyészmesterünk Kazzay Sámuel, aki az iratos gemmákon kívül hatvannál több efféle, Sopron-, Vas-, Zala-, Győr-, Komárom-, Fehér-, de főleg Veszprém megyében személyesen gyűjtött régi római feliratot őriz szekrényeiben. Ezek közül egy orvosi vonatkozásút, mely e tudós ember szívességéből hozzám került, ide rajzolok.

… 1748. dec. 4-én találták azt a piros színű követ, amelyen ez a fölirat van, egy kockakőből épített nagyszerű római sírboltban a *Sisak*-hegy tövében, alig ezer lépésre Vamiatól, a rómaiak felsőpannóniai »legio pia«-jának híres szállásától, mint azt a VAMIA. LEG PIA feliratú égetett téglák és a vízvezetékek cserépcsövei tanúsítják. Ez a szállás megtartotta régi nevét, s ma nem más, mint a királyi szabadalmaira büszke, népes Vámos község, mely mindmáig látható, szomorú romjaiba temetve csak két mérföldnyire van Veszprémtől…”[376]

Amint azt Kazay 1748-as rajzai is tanúsítják, a felsőfokú tanulmányait érett korban kezdő ifjú tudatában erősen meggyökereztek a klasszikus ismeretek, és tudásának gyakorlati alkalmazására mozgósították. Az ennél is korábbi kezdetekről Dobai Székely Sámuelhez írott levelében is megemlékezik. Eszerint mindig

[375] Weszprémi 1960-1970/1774-1787, 3: 913. Lásd még a TtREK Kézirattára R 6229 számú feljegyzését Kazay rajzai mellett: *„Hanc Tabulam aeream invenerunt nostri subditi in Inclyt. Cott. Weszpremiensi et quidam prope Toth Vason in praedio Tsatár megye vocato, in agro Cari…, ad forem agyag verem, erat autem in vase ligneo duobus circulis ferreis munito pendens ex catena ferrea. Quam etiam eum hac Tabula, Domini mei fratres, mihi fideliter usque ad meum adventum conservarunt, et advenienti in patriam meam, donarunt. Simul in locum inventiones, me deduxerunt. Die 8, Junii 1760. SKZ.”*

[376] Weszprémi 1960-1970/1774-1787, 2: 305.

Hajnal Ádám komáromi házának falába épített római faragványokról
1750. március 2-án készült rajzai[378]

nagy érdeklődéssel forgatta és másolgatta a család ismeretségi körében felbukkanó régi iratokat. *„Hajnal Ádám urat Komáromban jól esmértem, láttam az említett Manuscriptumjait anno 1739. midőn a háza kőtárában és Kertében lévő Inscriptiókat leirogattam. Sok leveleket is mutogatot. És mi még nagyobb, az édes Atyámnak volt egy Török Kargya, a melyen az Álcoránbúl egy kis imádság írva vólt, azt a kardot meg szerezte, el is kérte szegéntül, és az említet Tekéntetes más kardot adot érette, tudni illik olyat, a melynek mind a két óldala tele van írással. Az az, a Római Császárok a Julio Cesare ad Ferdinandum Secundum, igen szép rövid stílussal. Ezen kard még a mai napig is meg van nálam mivel még életében az édes atyám én nékem adta, látván mire légyen hajlandóságom.”*[377]

Sajnos a levélben említett török és római kardokról nem maradt ábrázolása, annál inkább a dolgozószobájával kapcsolatban már bemutatott római kardról, melyet egy Bánd nevű elhagyott Veszprém megyei falu közelében találtak a család jobbágyai. Erről a lelőhelyről szintén megemlékezik Kazay nyomán a *Succinta medicorum* is, olyan tárgyak sokaságát sorolva fel, amelyek kevésbé vonzhatták

[377] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 51.
[378] TtREK Kézirattára R 6229. *„In aedibus P. D: Adami Hajnal sunt hae duae statuae in Parietem domus insertae. Eas nunc denuo et melius ac ante delineavi. Comaromi, die 2. Mar. A 1750.*

a 18. századi magyar hamisítókat: „római katonai sarkanytyúkat, zablákat, kengyelvasakat, horgas vascövekeket, késeket, áldozókéseket, … gyűrűs kulcsokat, vas ajtó-, és kapuforgókat, bronzbuzogányt, barom nyakába vetni való csengőt, hajítógéppel lőni való nagy nyilakat…”[379] Az iménti levélben említett Hajnal Ádám komáromi házánál látható római emlékeket diákkorában, viszonylag rövid időn belül kétszer rajzolta le (1748-ban és 1750-ben[380]), így figyelemmel kísérhető rajzkészségének fejlődése is. Ezúttal az általa újabbnak és a korábbinál jobbnak minősített rajzokat közlöm, melyek az idézett levél illusztrációjaként szolgálnak. A Hajnal család kiemelkedő jelentőségét Bél Mátyás műve is említi Komárommal kapcsolatban: „A kastélyokról vagy a nemesek szabad lakóhelyeiről annál kevésbé illik hallgatni, minél nagyobbak az előjogaik… Ezek sorába tartoznak a … Róthok, Muraiak, Hajnalok, Zámolyiak nemesi lakóhelyei … márpedig alig van kevesebb, mint harminc, egyik díszesebb a másiknál…”[381]

Respublica litteraria Debrecenben – könyvek és historia litteraria a Kollégium szellemi környezetében

„Libros amare, legere, comparare sapientis est – a könyveket szeretni, olvasni és megszerezni bölcs emberhez illő.”

Szathmári Paksi István

Ha egy gyűjtő debreceni kapcsolatait kívánjuk vázolni, a kiindulópontot és a fundamentumot magától értetődően a Kollégium adja, generációk során át a város egyetlen oktatási és kulturális intézménye. A helyi könyvbeszerzési lehetőségeket például gazdagította, hogy a Kollégium Könyvtára a negyvenes évektől könyvárusító helyként is működött. Ekkoriban olyan kiváló szerzők műveihez lehetett itt jutni, mint Locke: *De intellecto humano,* Puffendorf: *Historia Europae,* Heineccius: *Jus Naturae et gentium* és más oktatásban használt kötetek.[382] A század utolsó évtizedében Cellarius Geográfiájából 300, Baumeister filozófiájából 200, Weidler matematikájából 100, és Mathias Schroeck (Bél Mátyás unokája) egyháztörténetéből 100 példányt tartottak készleten.[383] Kazay könyvészeti tudásához már diákkorában óhatatlanul hozzájárultak az egyes tudományok művelésére

[379] Weszprémi 1960-1970/1774-1787, 3: 921.

[380] TtREK Kézirattára R 6229. *„Haec omnia in Domo et Horto D. Spect Adami Hajnal visuntur. Ego autem ea descripsi Die 10 Julii anno MDCCXXXXVIII.” Járt Komáromban 1749 őszén is, itt is megörökítve a rajzok készítésének helyszínét: „Comarini circa aedes P. D. Ad. Hajnal in plateola qui ex varmegye utca ad templum St. Adra ducit. Die 5 octobr 1749.”*

[381] Bél 1996, 227.

[382] TtREK Kézirattára R 71/7. 11.

[383] Barcsa 1905, 165. Lásd még G. Szabó 1996, 214.

felkészítő bevezető előadások. Tapasztalatait gazdagították a diáktársak, elsősorban a könyvtáros deákok gyakorlati ismeretei, később a professzorokkal, köztük a „Bibliothecae praefectusokkal" kialakított kapcsolatai. A kor viszonyai között elszigetelt ember aligha hódolhatott volna olyan sikerrel a könyvgyűjtés szenvedélyének, mint ő. Egy francia mondás szerint éles „harctéri" körülmények között, „a versengés gyakorlóterén válunk könyvgyűjtővé, vásárlások tüzében, könyvbarátokkal, könyvkereskedőkkel és könyvekkel ápolt napi kapcsolatban."[384]

A helyi értelmiség napi kapcsolatainak természetesen volt személyes-informális és hivatalos oldala egyaránt. Ami a hivatalos fórumokat illeti, a tudományos vonatkozású ügyeket a Konzisztórium ülésein vitatták meg. Az Egyháztanács 1739-ig rendszertelenül, majd minden hónap első péntekjén (havonta egy alkalommal), válságos időszakokban viszont szükség szerinti gyakorisággal ülésezett a „Keresztyén Respublikában".[385] Itt tárgyalták meg egyháziak és világiak részvételével a helyi kiadványokat, a nevelés elvi kérdéseit, a leánynevelés ügyét, a külföldi ösztöndíjakat (az értelmiségi elit utánpótlását), és itt próbálták elhárítani az egyházpolitikai akadályokat. Bár 1752-től az iskola és a nyomda is komoly veszélybe került, nemcsak arra maradt energiájuk, hogy a genfi Benedict Pictet imádságos könyvét (számos külföldi tudományos és teológiai kötet társaságában) franciából magyarra fordíttassák, illetve fordítsák, hanem arra is, hogy a mű egyik példányát „cseh" nyelvű kiadás céljából eljuttassák a Kollégium egykori evangélikus növendékéhez, Jessenius Györgyhöz. Néhány tervezett szláv kiadvány meg is jelent Debrecenben,[386] sőt a városi számadásokból ítélhetően arra is volt példa, hogy ellenszolgáltatás nélkül.[387] Tartalmi vonatkozásban ez a testület működtette a nyomdát, döntött új kiadványokról, tankönyvekről és egyebekről, megbízta és jutalmazta a fordítókat, míg technikai és anyagi értelemben maga a város gondoskodott a feltételekről. Ebben az időszakban a cenzúra miatt is csak a leglényegesebbnek tartott könyvek megjelentetésére törekedtek.

> A közösség nemzetközi kapcsolatait is szemléltető példákkal élve, a Konzisztórium 1742 nyarán tárgyalt arról, hogy Ramus elavult logikájának pótlására „világosabb s hasznosabb" szerzőt kell kiadni, mire a szavazásban részt vevők többsége Johann Jacob Breitinger zürichi professzor *Ars cogitandi* c. munkáját javasolta. (Breitinger professzor Johann Jacob Bodmer mellett az európai irodalomkritika egyik jeles korai képviselője volt.) Az új tankönyv kiadásával megbízott Piskárkosi Szilágyi Sámuel professzor – aki peregrinációja során személyesen is felkereste Breitingert – októberben kapott választ augusz-

[384] „*On devient bibliophile sur le champ de bataille, au feu des achats, au contact journalier des bibliophiles, des libraires et des livres.*" Henri Beraldi, 1897. http://bibliophilie.blogspot.hu/2013_12_01_archive.html

[385] Amikor a döntéshozatal lelassult, normaként fogadták el Wilhelm Zepper Politia *Ecclesiastica sive forma ac ratio administrandi regni Christi…* (3. ed. Herbornae Nassaviorum, 1714) c. művének szigorú szabályait. (G. Szabó 1996, 190)

[386] Benda–Irinyi 1961, 348.

[387] G. Szabó 1996, 200; Benda–Irinyi 1961, 349.

tusban írott engedélykérő levelére, így a könyv még az adott évben meg is jelent.[388] A Konzisztórium világi tagjai közül Domokos Márton, Szeremlei Sámuel és Buzinkai György[389] is meglehetősen aktívak voltak tudományos vonatkozásban. Amikor heterodoxiával és remonstrantizmussal vádoltak egy általuk fordított művet, a Konzisztóriumban vitatták meg és fogadták el Sződi István esperes válaszát.[390] Itt született döntés Osterwald *Catechismus*ának fordításáról, Tatai Ferencnek a *Szentírás olvasásáról* szóló kötetéről, Szilágyi Sámuel „Angliai liturgiából compillált" *Katekizmusi oktatásáról*, a *Heidelbergi Káté* kiadásáról, arról, hogy az angliai liturgia mellett a francia is „tekéntessék meg… és elaboráltassék egy alkalmatos formula", de határoztak Kálvin ellenfele, *Castellio dialógusi*nak kiadásáról és szükség szerinti modifikációjáról,[391] illetve *énekeskönyvek* nyomtatásáról is.[392] Az Egyháztanács tagjai külföldi könyvújdonságokról is gyakran kértek tájékoztatást, többek között Jacob Christoph Beck bázeli professzortól,[393] akinél komolyabb összeget is tartottak könyvek vásárlására.[394] A nyomda termékeinek áttekintése[395] arra enged következtetni, hogy a város értelmisége a század második felének anyagi nehézségei ellenére, bokros hivatali és gazdálkodási teendői mellett is komoly teljesítményre volt képes. Bőségesen ellátta az ország református népét színvonalas magyar kegyességi irodalommal, énekeskönyvekkel, a legszükségesebbnek ítélt angol, német, francia és latin művek fordításaival, klasszikus auktorok kiadásainak egész sorával, illetve latin és magyar nyelvű, külföldi és hazai tankönyvekkel. Sok tekintetben mind a hivatalos, mind az informális tanácskozások hatása összegződött: amikor Hatvani István gondos számítások után a csecsemőhalandóság kétségbeejtő debreceni adataira hívta fel a figyelmet, az országosan is hasonló helyzet enyhítésére a vármegyéket és városokat is cselekvésre szólította.[396] Felhívása mégis helyben talált a legerősebb visszhangra.[397]

[388] A konzisztóriumi döntés szövegét lásd: G. Szabó 1996, 182. A kiadványról: G. Szabó 1982, 104.

[389] Szilágyi Sámuel a Museum Helveticumban jelentette meg Maróthi György halálakor írott gyászbeszédét, az *Oratio Funebris*t. A szöveget az éppen itt tanuló Hatvani István látta el a külföldiek számára szükséges magyarázó jegyzetekkel, melyek Osterwald (a főszövegben említett) fordítóit is megnevezik. Tóth B. 1975b, 165-166. és G. Szabó 1982b, 102-103.

[390] G. Szabó 1996, 187.

[391] Sebastian Castellio (1515–1563) svájci humanista és reformátor, genfi rektor. A Bibliáról dialógus formájában írt tankönyvet. Tagadta a predestináció elvét, majd Servet sorsa miatt külön műben támadta Kálvint.

[392] G. Szabó 1996, 182-214.

[393] Lengyel 1972, 510.

[394] TtREK R 946/10.

[395] Kazay Sámuel Debrecenbe érkezésétől haláláig megjelent művek felsorolása évrendben: Benda–Irinyi 1961, 345-359.

[396] Hatvani 1990, 130.

[397] Csapó József 1771-ben és Weszprémi István 1776-ban kiadott gyermekgyógyászati és szülészeti könyveiben. Bár a debreceni értelmiségiek levelezéséből tapasztalható, hogy szinte kivétel nélkül mindnyájukat drámaian érintette a gyermekhalandóság kérdése, Weszprémi előszava szerint van Swieten ösztönzése és Heinrich Crantz hozzájárulása is kellett ahhoz, hogy az utóbbi szerző művét átdolgozza.

Az 1740-es évektől Kazay Sámuel haláláig (1797-ig) terjedő időszak vezető debreceni értelmiségének tevékenységéről viszonylag gazdag irodalom tanúskodik, de a Konzisztórium kezdeményező szerepe máig nem kapott kellő hangsúlyt.[398] A város a Rákóczi-szabadságharc idején háromszor menekülésre kényszerült, ezután 1717-ben a tatárok betörése elől, 1728-ban éhínség miatt széledt el a diákság,[399] majd tűzvészek, végül 1739-ben a népesség harmadát elpusztító pestisjárvány sújtotta a települést. Az elöljárók csak a negyvenes évektől érhettek el érdemi fordulatot a művelődés ügyeiben. Korábban (a nehéz idők jeleként) túlzottan gyakoriak voltak a tanári személycserék, sőt néhány kollégiumi tanszék évekig betöltetlen maradt. Ezzel szemben Piskárkosi Szilágyi Sámuelt 1742-ben (az addig generációk során át szokásban volt) négy professzoron felül, ötödikként alkalmazták. Maróthi György és társai peregrinációjának gondos előkészítése, majd a reformok végigvitele végül komoly változást hozott.[400] A fiatal Maróthi könyvtári tevékenysége – amennyiben a *historia litteraria* „az írásbeliségen alapuló és ahhoz kapcsolódó tudás rendszerezésének adott keretet"[401] – javította ennek a sokrétű ismeretágnak a művelési feltételeit.[402]

A könyvtár első hivatalos igazgatója („bibliothecae praefectusa") Piskárkosi Szilágyi Sámuel, a század egyik legkülönösebb debreceni tehetsége volt. Voltaire fordítója és Benedict Pictet dogmatikájának kiadója egy személyben, fizikai és szellemi erejéről híres polihisztor, aki a kísérleti fizika tanáraként Pope newtoniánus rigmusát is magyarította.[403] Kazinczynak csak jó szava volt róla: „igen széles tudományú, s igen tiszta fejű s igen elmés embernek" mondja, aki még öregen és szélütötten is képes volt éreztetni vele (ráadásul estétől reggelig…) a görög, római, francia és német poéták értékeit.[404] Mint Kazay diákkorával kapcsolatban láttuk (architectura civilis terén is járatos lévén), Szilágyi tervei szerint épült föl a Kollégium új könyvtárterme. Mint

[398] A Maróthi-irodalomban is elsikkad a városvezetés koncepciója és kezdeményező szerepe. Jellemző a fonák helyzetre, hogy a neveléstörténet „didaktikailag szegényesnek" ítélt egyes tanácsinak vélt, valójában Maróthi által fogalmazott korszerű nevelésügyi javaslatokat, miközben a Konzisztórium egyházi és világi tagjainak ellentmondásos nézeteit összegző Opinionest – mivel Maróthi (a Konzisztórium egyik jegyzője) kézírásában maradt ránk – „messze előre mutatónak" minősített. Lásd *A Konzisztórium tagjainak nevelési elvei* c. fejezetet G. Szabó 1996, 41-47.

[399] G. Szabó 1996, 105, 117.

[400] Maróthi professzor a maga szakterületeinek igényes művelése és a század legjobb magyar nyelvű matematika-tankönyvének megalkotása mellett (Kosáry 1980, 181) javaslataival az oktatás korszerűsítését és színvonalának emelését is hatékonyan segítette.

[401] Pogány 2007, 3.

[402] Maróthi könyvtári tevékenységéről lásd Tóth B. 1994, 215-216, 220-221. A szerző több hasonló szakkönyv mellett Burcard Gotthelf Struve *Introductio in notitiam rei litterariae et usum Bibliothecarum* (Jéna, 1715) és Philipp Labbeus *Bibliotheca Bibliothecarum* (Lipcse, 1682) c. műveinek használatát is kimutatta nála. Maróthinak Jánki Péter katalógusával (és más részterületekkel) kapcsolatban feltételezett szerepét viszont cáfolta a kutatás. Lásd G. Szabó 1985b, 153-155. és Fekete 1993, 325-330.

[403] G. Szabó 1996, 51-54.

[404] Kazinczy 1820, 99-100.

egy Csokonai József kirurgus által kézbesített levélből látni fogjuk, a professzor, majd püspök szívélyes könyvészeti kapcsolatban állt Kaprinai Istvánnal is.[405] Kazay Sámuel természetesen nem csupán gyógyszerészként vagy könyvet szerető és könyvészeti megrendeléseket (úgynevezett comissiót) teljesítő emberként állt kapcsolatban a helyi elittel. Amikor Szilágyi Sámuel az ő egyik „leánykáját" temette, Dobai Székely Sámuel a patikus útján próbálta megszerezni a temetési beszédet. Nem sikerülhetett, mert „nem Ugy szokott Tiszteletes Püspök Komám Uram Prédikációra készülni, hogy le írná…"[406] – válaszolt Kazay.

A Frankfurtban, Franekerben és Leidenben tanult Szathmári Paksi István 1749 és 1753 között vezette a Kollégium Könyvtárát. Több történeti és teológiai műve, illetve előadása maradt ránk kéziratban,[407] melyek közül témánk szempontjából leginkább a *Catalogus Bibliothecae Theologicae Historico criticus* című munka érdemel figyelmet. Szövege ma ismert formájában 1773-ban keletkezett, több példányban maradt ránk – azaz számos diák lemásolhatta –, de mint ezt az előadások szövege is tartalmazza, legelső kezdetlegesebb változatát már 1753-ban elkészítette a professzor. A kutatás már a múlt század utolsó harmadában felismerte a kézirat értékeit, kutatói az első magyarországi bibliográfiának vélték.[408] (Az újabb szakirodalom szintén Debrecenből említi a műfaj legkorábbinak tartott próbálkozását: Újfalvi Imre már 1602-ben megjelent *Keresztyéni énekek* c. munkájának előszavában közölte az általa felhasznált énekeskönyvek pontos könyvészeti adatait.[409]) Tóth Béla ismertette Szathmári Paksi kéziratának tankönyv (dictatum) jellegét, és leírta lényegi vonásait: valóságos irodalmi szaklexikon, amely az írók életrajzának és műveik megjelenésének adatait, ismert tudósok és a szerző kritikai megjegyzéseit is tartalmazza, logikus áttekinthető szerkezetben, teológiai műfajonként és a felekezetek rendjében előadva. (Szathmári professzor indokolt esetben a legnagyobb hazai és külföldi tekintélyeket, a tudósokat és a fordítókat is kritikával illette, az utóbbiak közül Károli Gáspárnak pontatlanságát – igaz, a Biblia „Tremelliana" verziójának hibáira hivatkozva –, Komáromi Csipkés Györgynek viszont a túlzott pontosságot, a héber eredeti szolgai követését rója fel, míg Offerhaus groningeni professzornál azt kifogásolta, hogy összemosódik nála a társadalom, egyház és irodalomtörténet.) A kéziratról szóló ismertetés felcsillantja Szathmári István színes tanáregyéniségét is, aki a száraz stúdiumot időnként harsány, szemléletes képekkel fűszerezte, folytonos tanulásra ösztönözve a jövő prédikátor nemzedékét: „volt idő, mikor Isten Sámson révén egy szamárállkapoccsal verte meg a

[405] TtREK Kézirattára R 607/52e.

[406] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 85. Mivel a debreceniek több keresztszülőt kértek föl egy-egy alkalommal, a „keresztkomaság" nem feltétlenül jelentett olyan szoros kapcsolatot, mint napjainkban.

[407] Előadásait, diktátumait lásd TtREK R 183-191.

[408] Tóth Béla szerint (1976, 250-252) első említője Ritoók Zsigmondné volt, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai* c. tanulmányában. (Ritoók 1973)

[409] Pogány 2007, 6. jegyzetpontja.

filiszteusokat, de vannak idők, amikor a szamárhoz illő tudatlanság (asina ruditas) már nem elég."[410]

A 360 oldal terjedelmű, közel 700 szerzőt és műveiket bemutató tankönyv nem hagy kétséget afelől, hogy a 18. század második felében már más idők jártak, a megemésztendő szellemi táplálék egyre hatalmasabb tömegének feldolgozásához már többre volt szükség, mint hajdan. A tankönyv a tudományos felkészültség, az ítélőképesség és a kritikai érzék (eruditio, iudicium, ars critica) összefüggéseire épít. Szathmári István és műve azért is rendkívül fontos Kazay Sámuel és környezete szempontjából, mert a patikus könyvészeti megjegyzései ugyanazt a mentalitást, logikát, gondolkodási sémát és szóhasználatot tükrözik, mint a szóban forgó iskolai vezérfonal. Amikor a patikus a maga könyvészeti gyakorlata során egyes kötetek hibáit, szerkesztésbeli hiányosságait felrója, tulajdonképpen ugyanazokat a tanulságokat visszhangozza, amelyek korai megnyilvánulásaival már diákként is találkozhatott. Kritikai gondolkodását nem csupán az általa birtokolt könyvészeti szakkönyvek formálták, mint Walchius[411] (a professzor tankönyvének egyik fontos forrása) vagy Johann Albert Fabritius (Szathmári István művében is bemutatott, a Kazay-gyűjtemény kapcsán még említendő) kézikönyvei. A jelek szerint ebben az értelmiségi közegben sokkal általánosabban, sőt az oktatás szintjén is jelen volt az az ismeret, amelynek szórványos felbukkanását egy „sem pap sem professzor" gyógyszerész esetében olyan egyedinek gondolhatnánk. A historia litteraria hazai csúcsai környezetében tehát jelentős rejtett tartalékokkal számolhatunk.

Szathmári Paksi István tankönyve (a *Catalogus Bibliothecae Theologicae Historico criticus*) nem egyszerű bevezetés a teológia irodalmának tanulmányozásához, deklarált szándéka szerint is több annál: a historia litteraria lényeges területeivel foglalkozik. *A könyvek gyűjtéséről és olvasásáról*[412] című első rész (huszonöt oldalon át) a könyvgyűjtés, a műveltség és a tudománytörténet kérdéseit taglalja, miközben egészen gyakorlatias tanácsokkal is szolgál. Általános helyzetismertetésében a 16–17. század történelmi csapásaival magyarázza a magyar kultúra és tudomány elesett állapotát (külön is említve az 1660-as évek drámai fordulatát[413]), amely „száműzetésbe kergette" a Pannon Múzsákat. De vázlatában nem hallgatta el a meddő nyugat-európai teológiai viták, például a cocceianusok és cartesianusok szembenállásának ártalmas következményeit sem, amelynek hatására a valóságos erudíciót szolgáló tudományos és kritikai készségek szinte feledésbe merültek. A legműveltebb („cultissima") nációként emlegetett ango-

[410] Tóth B. 1976, 251.

[411] Walch, Johann Georg: *Bibliotheca Theologica selecta*. IIV. Jenae, 17571765. TtREK F 180.

[412] TtREK R 188. *Sectio Prima exhibet generales observationes de libris colligendis et legendis.*

[413] A TtREK R 188, 6. lapján 1665-ös, az R 1016 jelzetű, lényegében azonos, de sokkal több abbreviatúrát alkalmazó példány 4. lapján 1660-as évszám olvasható. (Várad török általi elfoglalása és Martonfalvi professzor diákjaival együtt Debrecenbe menekülése a Kollégiumtörténet nagy fordulata volt 1660-ban.)

lokkal kapcsolatban fájdalommal emlékezik a puritán ösztönzések és hatások elapadásáról. Szerinte ugyanis a régi magyarok előnyben részesítették az angol nyelvet, és lefordították a legkiválóbb teológusok műveit. (Állítását hitelesíti az a tény, hogy a Debreceni Kollégium könyvtárának 17. századi állományában 10% volt az angol nyelvű könyvek aránya,[414] ez pedig még a 18. századi hazai könyvtárak nyelvi összetételét tekintve is kiemelkedő.) Az utódok sajnos nem csupán az angol, de a szerző időszakában már vezető európai nyelvnek tekintett franciát is elhanyagolták, ami a historia litteraria terén szégyenletes tudatlansághoz *(„pudenda ignoratio historiae litterariae")* vezetett. A szerző a helyzet orvoslását leginkább saját tantárgyától remélte, hiszen hogyan lehetne a diákok szilárd műveltségét megalapozni, ha azt sem tudják, hogy kik és milyen személyek tekinthetők tudósoknak, mivel foglalkoznak, mit gondolnak, miről vitatkoznak? És egyáltalán miféle könyveket érdemes olvasni vagy más művekhez képest előnyben részesíteni?[415] A professzor – több mint harmadrészben lelkészi pályára készülő hallgatóinak – pontokba szedve vázolta, hogy milyen legyen, vagy legalábbis milyennek kellene lennie a jövendőbeli könyvgyűjtőnek.[416]

1. Legyen értelmes, főként ítélőképességgel és elfogadható emlékező tehetséggel rendelkezzen, 2. Legyen hajlama a tanuláshoz, főként a szent tudományokhoz, ne kerülje a munkát és az elmélkedést, 3. Mindenek előtt legyen jó latin nyelvkészsége (olvasson szorgalmasan, nemcsak Cicero orációit, filozófiáját, Senecát és másokat, Livius és Tacitus történeti munkáit), 4. A görög nyelvben nemcsak az Új Testamentumot, de költőket, filozófusokat, történetírókat is tanulmányozzon, 5. Vázlatosan ismerje az egyetemes történelmet, a görög-római régiségeket, az ó és új geográfiát, 6. A logikában, metafizikában, a naturális teológiában és a matematikai disciplinákban legyen járatos, 7. Az elkövetkező években ne csak a már tanultakat tökéletesítse, a héber nyelv ismeretén túl: egyháztörténetet, homiletikát, természetjogot, etikát, fizikát, egyházjogot, a lelkipásztori hivatásra szorosan tartozó tárgyakat is meg kell tanulnia, 8. Semmi sem ajánlatosabb a teológia iránt érdeklődőknek, mint a Szentírás eredetiben való tanulmányozása, 9. Ehhez járul még amennyiben lehetséges a francia és német nyelv, vagy legalább a kettő közül az egyik ismerete. Utolsó és legfontosabb tanácsa, hogy amikor alkalom adódik, ismerkedjenek diákjai a könyvtárakkal, főként a nyilvános

[414] *A Debreceni Református Kollégium* 1988, 414.

[415] TtREK R 188, 8. *„Dolendum praeterea, quod cum Vetustis Hungari, Anglorum linguas praeter alias didicissent; atque ita praestantissimorum Theologorum scripta versavissent: illorum posteri et hanc quoque neglexerint ut plane, et Gallicam omnis eruditionis proram quondam poenitus ignoraverint: attamen necessaria huic malo medicina parari potuisset, nisi praeteralia jam commemorata mala profunda plane, et pudenda ignoratio Historiae litterariae accessisset. Quem ibi solidae eruditionis profectum sperare possis, ubi nescitur: qui, qualesve fuerunt eruditi? Albi an atri sunt? Quae illorum hypotheses? Quae inter litteratos et eruditos agitentur et disputentur? Qui libri, qualesque legendi? Qui aliis praeferendi, aut postponendi?"*

[416] *„Qualis ergo sit futurus, saltim qualis esse deberet collector Bibliothecae."* TtREK R 188 12-15.

gyűjteményekkel, hogy gyakorlati könyvismeretet szerezzenek. Tekintsék meg legalább az egyes könyvek beosztását, tartalmát, elrendezését, stílusát, olvassák el legalább a bevezetését, alkossanak róla véleményt.[417]

Amit Szathmári Paksi István a teológusoknak ajánlott, nem sokban különbözött attól, amit a század közepén az általános műveltségről gondoltak, és amit könyvtárából ítélve Kazay Sámuel is halálosan komolyan vett. Paksi István műve részletesen méltatta a mindenféle tudománnyal vegyesen foglalkozó általános évkönyvek tartalmát és hasznát is,[418] megemlítette, hogy egyes fontos kötetek a Kollégium könyvtárában is megtalálhatóak,[419] és igen sok esetben tudatta a magyar vagy debreceni vonatkozásokat. Megemlékezett a két évvel korábban elhunyt Szeremley Sámuel *Keresztyén embernek tiszte* című, tudósok által is becsült fordításáról, amely vélhetőleg egy Hammond nevű angol szerző művét tálalja „ékes magyar köntösben" francia, német és „belga" változatok után.[420] Ismerteti a szerző néhány fontos életrajzi adatát és a mű hasznát. Az előadások vázlata a professzor realitásérzékét is dicséri – a hasonló jellegű ezeroldalas német tankönyvekhez viszonyítva –, mert nem kívánt annál sokkal többet adni, mint amennyire diákjainak szükségük lehetett. Az adatokban gazdag szövegeket gyakran üdíti föl a személyes élmény varázsa: *„Valóban örökké, joggal és méltán búslakodhat, aki Buddaeusnak ezt a művét nem olvasta*"[421] – jegyzi meg a professzor. Szathmári István mindvégig kiváló kapcsolatban lehetett a gyógyszerésszel, aki Dobai Székely Sámuelnek is megemlítette találkozásaikat: *„Beszélgeténk holmi Munkákról, és panaszolkodék, hogy nem láthatá a Tököly Diáriumját. Mondék, még mind az, mind pedig a Laniana Eperiesiensis nálom vannak, megörüle, és szinte szempillantásban elvitte ad fideles Manus."*[422]

Hatvani könyvtári működésére térve,[423] ismeretlen előttünk az a részlet, hogy mikor romlott meg Kazay Sámuel és Hatvani professzor viszonya, de a gyógyítók különböző csoportjai közötti nyilvánvaló érdekellentétek miatt nem zárható ki, hogy ez a feszültség igen korán, már Hatvani könyvtár-igazgatói periódusában (1753 és 1760 között) jelentkezett közöttük. A professzor egyébként éppen a legnehezebb időszakban, a városi támogatás eltiltása idején viselte a tisztséget, amikor Szeremley Sámuel perceptor főkönyve szerint (1753 és 1756 között) mindössze 100 forintot költhettek beszerzésekre.[424] Hatvani kötelességtudóan látta el

[417] TtREK R 188, 24.

[418] *„Scriptores Diariorum Eruditorum, sive qui recensent Libros cuiuscunque generis. Laudabitur maxime, qui Acta Eruditorum Lipsiensium collegerant…" Vagy lejjebb: Recenset vero omnia Diaria, seu Bibliothecas hujusmodi Joh. Albertus Fabricius in praefatione praemissa Morhofii Polihistoriae editione anni 1747…"* TtREK R 188, 19.

[419] *„Laudanda quoque bibliotheca rationalis Germanica, Anglica et et reliqua, quae Lingva Gallica exarata sunt omnes, jamque in Bibliotheca Debrecinensi habentur."* TtREK R 188, 19.

[420] TtREK R 188, 144. Nem említi a fordító nevét Benda–Irinyi 1961, 347.

[421] TtREK R 188, 17. *„Dolere sane, iure, meritoque semper poterit, qui hoc opus Buddaeum non legit."*

[422] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 109, 111.

[423] A század könyvtár-igazgatóiról lásd: *A Debreceni Református Kollégium* 1988, 419-436.

[424] TtREL II. 16. a.

feladatát, de minden bizonnyal nagyobb örömét lelte filozófiai, teológiai, kémiai, orvosi, statisztikai és egyéb tevékenységeiben, mint a nem önként vállalt könyvtárigazgatásban. Debrecenben megjelent filozófiai bevezetésében a tudomány alapjait 87, nagy többségükben kortárs európai filozófus és természettudós nézetei segítségével mutatta be tanítványainak.[425]

Végül Sinai Miklós könyvtárak iránti szenvedélye, elkötelezettsége és szakértelme kellett ahhoz, hogy a Kollégium felhagyjon a korábbi gyakorlattal, mely szerint a „classium inspector" és a „bibliothecae inspector" tisztségét felváltva bízták a mindenkori legifjabb professzorokra. Sinai leginkább a könyvek között érezte magát elemében. Feljegyzései között bécsi, oxfordi és groningeni könyvtári adatgyűjtések sorakoznak, a magyar nemzet és a protestantizmus történetére vonatkozó okleveles és egyéb források másolását szinte haláláig folytatta.[426] Sajnálatos, hogy monográfusa – az egyébként lenyűgöző felkészültséggel megírt, alcíme szerint is inkább társadalomtörténeti munkájában[427] – nem mutatta be olyan részletességgel a professzor tudományos kvalitásait, mint a Baranyi-perre és a püspökké választását követő csatározásokra fecsérelt időszakát. Pedig Sinai terjedelmes kéziratai és adatgyűjtései nemritkán fegyelmezettebb gondolkodásról árulkodnak, mint amilyet a szűkebb szakmájában egészen kiváló Weszprémi István orvostörténeti munkája tükröz. A *Succinta medicorum* minden csapongása ellenére a hazai historia litteraria egyik alapműve, a professzor viszont néhány auktorkiadáson kívül egyetlen könyvét jelentette meg álnéven (a bécsi békéről). Számos fennmaradt egyháztörténeti munkájának is csupán egyike jelenhetett meg jó száz évvel halála után.[428] Alaposságára jellemző az a levél, amelyben Weszprémi István számára összegezte Zsámboki János életrajzi és egyéb adatait.[429] Az erősen kritikus Révész Imre is elismeri ugyanakkor, hogy Sinai Miklós önálló forrástanulmányokra építette előadásait abban az időszakban, amikor a források gyűjtése, rendszerezése és kritikai értelmezése a kor egyik legfontosabb törekvése volt. Ennek a hajlamnak, aprólékos forráselemzéseinek is tulajdonítható, hogy oktatóként sokan bírálták leírhatatlan részletességű egyetemes történeti előadásai miatt. A maga mentségére felhozta viszont, hogy a magyar nemzet történetét és a hazai egyháztörténetet nemcsak feldolgozta, de azt csaknem a jelenkorig elő is adta.[430] A professzor maga úgy vélekedett, hogy „mint tanító olyan világosságot vetett a magyar nemzet történetére az általa gyűjtött okleveles és egyéb anyagból, hogy annak a jelenkor és a jövő egyaránt a legnagyobb hasznát veheti."[431]

[425] A hivatkozott szerzők betűrendes névsorát lásd Hatvani 1990, 139-143.
[426] Például TtREK I. 24. a. 14. és 15.
[427] Révész I. 1959.
[428] *Sylloge actorum publicorum, que pacificationis Viennensis historiam illustrant*. Pest, 1790. A magyar reformáció történetét 1564-ig tárgyaló művét Herpay Gábor adta ki magyar fordításával együtt, 1911-ben.
[429] *Weszprémi István levelezése* 2013, 211-213.
[430] Révész I. 1959. 70.
[431] Révész I. 1959, 61.

A század utolsó könyvtárigazgatójával, a Göttingenben képzett Budai Ézsaiással már jóval kevesebb kapcsolata lehetett az agg patikusnak. Az egykori könyvtárosdiák Budai 1794-ig tanult a korszak leghíresebb európai egyetemén. Részt vett Heyne professzor könyvtárban tartott szemináriumain, és mint leveleiből ismert, éppen a könyvtárhasználat érdekében tökéletesítette német-, angol-, francia-, olasz- és spanyoltudását, tanárai ugyanis – olvasmányok ajánlásakor – fel sem tételezték, hogy bárki emberfia ne ismerné ezeket a nyelveket. Hazatérése után néhány évvel, Kazay gyűjteményének a Kollégium Könyvtárába tagolása után, tágasabb helyiségbe költöztette, és tematikai rendbe sorolta az egész állományt.[432] Évek múltán is panaszolta viszont a „Bibliotheca Kazaiana" iránt érdeklődő egyes „vetélytársak" neheztelését, sőt Kazinczynak még 1806-ban is emlegette, hogy „attól, aki meg akarta volt venni, magamra gyűlölséget vontam".[433]

A 18. század szemlélete nem választja el élesen az írástudót az írótól. Irodalomtörténészek megemlékeznek arról, hogy Czvittinger Dávid néhány olyan művelt irodalompártolót is felvett lexikonába, „akiknek egyetlen fennmaradt soráról sem tudott".[434] Kazay félbehagyott Plinius-fordításának tanulsága és a bécsi *Anzeigen* c. lapnak küldött tudósítása sem erősíti egy nagyra hivatott szerző képét.[435] Működésével kapcsolatban azonban nemcsak könyvészeti megjegyzései érdemelnek komoly figyelmet, hanem az a tény is, hogy a rendszeres adatgyűjtés kezdete korszaknyitó fordulatnak tekinthető,[436] és ezen a területen Weszprémi Istvántól a budai egyetem professzoraiig minden szemtanú nagyra értékelte az általa gyűjtött Inscriptiók tucatjait. Más szerzők szintén hangsúlyozzák, hogy „a segítőkész, bibliomán, könyvgyűjtő" társak, azaz egy második és harmadik vonal, „akik a kiemelkedő személyekhez hasonló szemlélettel néztek a magyarországi műveltségre", mennyire nélkülözhetetlen szerepet játszottak szellemi életünkben.[437] Minden jel arra vall – többek között Kazay tevékeny közreműködése a *Succinta medicorum* létrehozásában –, hogy a debreceni respublikában is létezett ez a szélesebb összefogás.

Ezt a véleményt más példák is igazolhatják, többek között a párhuzamos életútja miatt már említett, Weszprémihez és Kazayhoz hasonlóan Veszprém megyéből érkező debreceni diák, Keresztesi József, aki római és egyéb pénzleleteket dolgozott fel 180 oldalas kéziratában.[438] Említést érdemel Csokonai József kirurgus esete is, akiről tudjuk, hogy naplójába másolta II. Rákóczi Ferenc kiáltványát.[439] Az egy-

[432] Borzsák 1955, 180-181. és *A Debreceni Református Kollégium* 1988. 434.
[433] Borzsák 1955, 91.
[434] Tarnai 2004, 19.
[435] Szelestei Nagy 1979b, 310-31.
[436] Tarnai 2004, 19.
[437] *Historia Litteraria a XVIII. században* 2006, 72, 90.
[438] *Numo-théka vagy olly Pénzes Ládatska a' mellybe Némelly Római Consulok Imperátorok – Európai Országoknak, kivált a' Ditsőséges Magyar Királyoknak 's Fejedelmeknek … Arany – Ezüst és Réz Pénzeiket, mellyeket sok esztendők alatt öszve szerezgethetett, Rendel le rakta 's rövid jegyzésekkel meg világosította. Keresztesi Jósef Bihar Vármegyében Szalatsi Reformatus Prédikátor 1795*. TtREK R 565.
[439] A DDM Adattára CSK 609. K.X.75.

kori győri prédikátor fia tanulmányai befejeztével a kiváló jezsuita tudós, Kaprinai István ajánlólevelével tért vissza Debrecenbe. A Piskárkosi Szilágyi Sámuelhez címzett, mindeddig publikálatlan dokumentum a felekezetek közötti korlátok töredezését is mutatja.[440] Kaprinai korábbi szatmári találkozásukra tekintettel régi kedves barátjának *(Amico veterano et gratioso)* titulálta a debreceni püspököt, és tudatta, hogy Csokonai kirurgust (aki néhány napja summa cum laude vizsgázott, és tanulmányai idején nagyon tisztességesen viselkedett Nagyszombatban) szintén barátságába fogadta, és kiváltképpen ajánlja a püspök figyelmébe. A levél folytatásában egy Szilágyi Sámuel által néhány évvel korábban használatra átengedett (a protestánsok egyházjogi helyzetét tárgyaló) könyvet kért a püspöktől szerény áron vagy cserébe.[441] „Felekezetközi" könyvkölcsönzésnek – egyáltalán a város határain túlra – viszonylag kevés esetben maradt írásos nyoma, de valószínű, hogy ezen a téren a többségnél nagyobb szívélyesség jellemezte Kazay Sámuelt. Leveleiből kiderül, hogy könyvészeti és numizmatikai kapcsolatban állt az általa nagyra becsült debreceni tudós páterek közül is legalább eggyel: „Itt leg alább szólván van egy Pater a ki a Homiliákat igen jól tudgya irnya … a magam Origenessei … nála voltanak. Jól tudgya a Rem Nummariam…"[442] Mindez arra utal, hogy a „Keresztyén Respublika" várfalak helyett alkalmazott tüskebokros, szederindás védművei felekezeti vonatkozásban már valamilyen mértékben átjárhatóak voltak, lehetővé tették a respublika litteraria belső közlekedését.

„A *historia litteraria* a kora újkori *respublica litteraria* azon disciplinája, melyben Reineccius, Bacon, Lambecius és mások ösztönzései nyomán a tudományok történetével foglalkoztak", másrészt „a kora újkori tudásrendezés és -közvetítés XVIII. században kiteljesedő modellje, mely ugyanúgy magába foglalja … a szövegek filológiai vizsgálatát és a tág értelemben vett bibliográfiai dokumentációt, mint az áthagyományozott tudományos ismeretanyag folyamatos történeti-kritikai áttekintését, rendszerezését, szelektálását, értékelését."[443] Kazay Sámuel könyvészeti feljegyzései, melyek első pillantásra egy fanatikus könyvgyűjtő bennfentes-kedő megnyilvánulásainak tűntek, valójában több vonatkozásban megfelelnek ezeknek a kritériumoknak. Könyvlajstroma tartalmazza a legfontosabb személyek, Reineccius, Reinmann és mások műveit. A tudományszakot megalapozó klasszikust, Francis Bacont Kazay patikárius a tudományok nagy megújítójának minősítette, nem hallgatva el azt a körülményt sem, hogy a *De Dignitate et Augmentis scientiarum* összes kiadása közül melyiket tartja a legjobbnak: *„Haec est optima*

[440] TtREK R 607/52e. Nagyszombat, 1772.

[441] TtREK R 607/52e *„Redit Dominus Csokonai Debreczinum, qui nudius tertius in Universitate nostra summa cum laude examen subiit, et honorificentissime apud nos versatus est, mecumque amititiam contraxit. Hunc tibi, virum utpote praeclarum, singulatriter commendo. Hoc primum. Alterum est: annos abhinc aliquot, cum te Szatmarini convenissem, commodaveras mihi librum, cui titulus: Hungaria diplomatica de statu religionis Evangelicae in Hungaria. Hunc ego si illo carere posses libenter gratia tua, ac benevolentia facerem meum. Nolo gratis; pretium, si moderatum petiveris promptus exolvam, et assignabo, vel certe alios libros, et complures, de Hungaria tractantes, qui tibi grati erunt, eos loco transmittam…"* [Kiemelés az eredetiben.]

[442] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 109.

[443] *Historia Litteraria a XVIII. században* 2006, 10. és 25.

editio hujus magni restauratoris Scientiarum et Litterarum operis."[444] Kazay és cserepartnerei, illetve könyvészeti üzletfelei valósággal istenítették Peter Lambeck személyét és műveit, azt a tudóst, aki könyvének címében először alkalmazta a *historia litteraria* fogalmát. A gyógyszerész egyik levelében a következőképpen írja le egy különleges érték megszerzéséért folytatott küzdelmét: „ezen munkátska vólt valaha ilyen Nagy Emberé, a ki a maga kezével, így írta belé Magát: Ex libris Petri Lambecij Hamburgensis. Héj énnékem is tsurgott a Nyálom ezen Ciméliumra, de haszontalan. Mert Semmiképpen nem adja, meg is írta, hogy az a kis írás benne többet tészen, mint magába a ritka Munka, a Mely még nagy Bibliothécákban is, nem igen találtatik."[445] De Lambeck művei és a műfaj legfontosabb alkotásai mellett megszerezte Daniel Morhof fő művét is. (A szerző Lübeckben, 1747-ben megjelent kézikönyvének ugyanazok voltak a kulcsfogalmai, mint Szathmári professzor kéziratának: az ítélőképesség, a memória és a kritika.[446]) Mint Kazay gyűjteménye bemutatásakor még látni fogjuk, könyvtára igen gazdag volt a műfajba sorolható bibliográfiák, katalógusok és írói lexikonok terén. Korábbi kutatója 66 könyvbeszerzést segítő kézikönyvet azonosított.[447]

A gyógyszerész bámulatos könyvészeti kézikönyvtárában azonban mindössze két évfolyammal (az 1738. és 1740.) szerepel az *Acta Eruditorum Lipsiensium*, a tudományos élet új kiadványait recenzeáló folyóirat, amelyre a patikus gyűjteményének írásbeli jellemzésekor folyton hivatkozott. Ez a mű tehát az egyik igen gyakran használt információs forrás volt számára, beszerzéséről mégis lemondott, mert előfizetett rá a Kollégium, visszamenőleg is megszerezte annak valamennyi évfolyamát, akárcsak a francia és az angol tudomány tájékoztató jellegű, kritikát és recenziót egyaránt közlő folyóiratait, a *Journal des Savants* és a *Philosophical Transactions* köteteit.[448] Szintén az *Acta Eruditorum* ismertette Weszprémi István orvostörténeti művét, amelynek létrejöttében a patikusnak komoly szervező szerepe volt, sőt mi több, a mű első változata Lipcsében jelent meg Bél Károly András, az *Acta* szerkesztője előszavával. A század utolsó harmadának könyvtári számadásaiban rendszeresen előfordulnak különféle újságokra (köztük *pro Vindobonensis, Museum Helveticum, Tempe Helvetica, Acta Göttingensia,* vagy *Actorum Historico Ecclesiasticorum Weimariensium continuatio*, vagy az *Intelligenzblatt der Litteratur Zeitung,* a jénai *Litteratur Zeitung és az Allgemeine Literatur Zeitung*) iktatott költségek.[449] Mindez jelentős részben Sinai Miklós érdeme volt, aki a hatvanas évektől kiválóan élt minden új lehetőséggel. Ebben a vonatkozásban tehát egyáltalán nem mellékes, hogy az 1752-ig városi fenntartású Kollégium könyvtárának előírásai csak Debrecen határain kívülre tilalmazták a kölcsönzést, azaz a könyvtár az iskola egykori növendékei, a város értelmisége

444 OSZK Fol. Lat. 11. 53/c. Baconis de Verulamio, Lugduni Batavorum, 1645.
445 *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 111.
446 *Polyhistor litterarius, philosophicus et practicus*. Lásd *Historia Litteraria a XVIII. században* 2006. 30.
447 Szelestei Nagy 1979a, 426.
448 *A Debreceni Református Kollégium története* 1988, 435.
449 *A Debreceni Református Kollégium története* 1988, 435. és TtREK Kézirattára R 913/17., R 934/10., R 814/1., R 927/3.

számára elérhető volt, gyakorlatilag „korlátozottan nyilvános" intézményként funkcionált. A szenátus időnként könyvkötési ügyekben is intézkedett, és mivel a város választott református tisztségviselői még a 19. században is automatikusan az Egyháztanács világi tagjai lettek, a könyvtár használatára 1752 után sem csak a tanulóknak volt lehetőségük.[450]

Ami a városon belüli informális kapcsolatokat illeti, írott forrásokból, levelezésekből is nyomon követhető, hogy a 4-5 kollégiumi professzor, 4-5 lelkész, néhány komoly gyűjteménnyel rendelkező városi vezető, orvos, művelt kereskedő, jegyző és prókátor, összesen 15-20 személy rendszeres kapcsolatban álltak egymással, bejáratosak voltak egymás házaiba, ismerték és használták egymás könyvtárait. A megszerzett ritka kéziratokat (olykor nyomtatványokat) másolták vagy másoltatták ismeretségi körük részére is, továbbították a híreket, a tudományos és a közélet szenzációit, a könyvkereskedői és aukciós katalógusokat. A távolból kölcsönzött műveket – így Dobai Székely Sámuel küldeményeit – szintén megosztották egymással. Sinai például Domokos Mártontól vett át hét kötetet, amelyek közül ötöt hazajuttatott, de két kézirat visszaküldését csak másolás után ígérte, Kazay közreműködésével.[451] A kör tagjai véleményt cseréltek, megosztották tapasztalataikat, beszerzések terén is segítették egymást hazai és külföldi kapcsolataikkal. „*Doctor Weszprémi Uramnak communicáltam vala a Tekéntetes Bátyám-uram Levelét hogy tudgyon irnya oda, ahon vagyon a Collectio … curiósórum.*"[452] „*Említettem Tiszteletes Sinai Komám Uramnak… láttam pedig Tekéntetes Bíró Domokos Márton Uramnál… Valék tegnap Tiszteletes Szathmári István Uramnál* – írja a patikus „Székely kapitánynak".[453] Máskor ő értesült általa keresett kötetekről: „*Barátaimtól hallottam, hogy megvásárolható e nagy férfiú művének változata, de én nem láttam.*"[454]

Ha egyikük kapcsolatba került Bod Péterrel, Blahó Vincével vagy Cornides Dániellel, az azt jelentette, hogy a csoport bármelyik tagja számára megnyílott ugyanez az út. A szintén dunántúli születésű Csákvári Varjas János professzor így kezdte Dobai Székely Sámuelhez írott első levelét: „*Ez előtt tsak Barátimnak beszédekből esmértem az urat…*"[455] A fennmaradt levelezésekből természetesen személyiségjegyeik eltéréseire is következtethetünk. Az a tény azonban, hogy közel két évtized után Kazay Sámuel és Hatvani István viszonya gyűlölködéssé fajult, nem jelentette azt, hogy Sinai Miklós választásra kényszerült volna közöttük. Tisztelettel és rokonszenvvel ír Hatvani professzorról, mint ahogy szeretettel és megbecsüléssel Kazayról is, aki őt rendszerint „komám Uramnak" sőt egyenesen „lelki emberének" titulálta.[456] Amit Sinai Miklós (a Kollégium Könyvtárá-

[450] *A Debreceni Református Kollégium története* 1988, 424-425.
[451] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 63-64.
[452] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 110.
[453] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 109, 111.
[454] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 64/g *Audivi ab amicis prostare versionem hujus magni viri. Sed ego non vidi.* (Lactans Firmian, Leyden, 1556)
[455] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 60.
[456] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 68.

Kéziratos bejegyzések a gyűjtemény egyik különleges kötetéből (TtREK A 506 és II. Melléklet, 1088.): Dominici Mancini Passio Domini Nostri Jesu Christi elegantissimo carmine heroico. Cracoviae, 1525.

nak harminc éven át lankadatlan fejlesztője) vagy Weszprémi István városi fizikus tudott a könyvekről és megszerzésük legésszerűbb módjáról, azt tudta Kazay Sámuel is, és ez fordítva is igaz. Sinai életében szintén központi szerepet játszottak a könyvek, jellemző módon kéziratos naplójegyzeteinek második sora már könyvekkel foglalkozik. Mindig szigorúan feljegyezte, ha bárkinek könyvet kölcsönzött, a Kollégium könyvtárát is oroszlánként védelmezte.[457]

Mint az eddigiekből is tapasztalható, a tudományos kapcsolatok könyvtárak gyarapítását is segítették. Weszprémi Istvánnak az *Acta Eruditorum Lipsiensium* szerkesztőjével folytatott levelezését Kazay Sámuel minden kétséget kizáróan ismerte, a műfaj ebben a korban szinte nyilvánosnak tekinthető. (Hatvani István felvidéki levelező társának is eldicsekedett azzal, hogy az ő házában szállt meg a von Anhalt-Zerbts családból származó Nagy Katalin cárnő testvére, akit orvosként később is kezelt, *„a Regnáns Zerbts Fejedelem* aki *Azolta is írt vagy két Levelet"*.[458]) Egy híres lipcsei professzor latin levelei, a bennük sorakozó magyar vonatkozásokkal a város vezető értelmiségéhez is szóltak. Ráadásul Bél Mátyás fia – a *„hungarus professzor"* – több levelében a húsvéti és egyéb lipcsei vásárokra érkező debreceni kereskedők közvetítő szolgálatait javasolta: *„per mercatores Debrecenenses (!) qui nundinis paschalibus ad nos veniunt"*.[459] Arra is van példa, hogy a lipcseiekkel nagyon szoros kapcsolatban működő bécsi kereskedők közvetítését ajánlja: *„potes hoc facere per aliquem mercatorem Vienensem, qui cum nostris mercatoribus in magno commercio sunt."*[460] A kapcsolat többek között azért is rendkívüli jelentőségű, mert Lipcsének már a 17. században azonos forgalma volt a frankfurti vásárokkal, sőt a harmincéves háború után a német könyvkiadás legfontosabb piacává lett.[461] Közérdekű lehetett Bél Károly András, *„az első hungarus, aki lipcsei professzor volt"*, 1772. augusztus 21-én kelt levelének néhány magyar nyelvű sora is: *„Az magyar szót tsak el nem felejtem, mert itten nintsen senki is a' kivel szólhatnék, mégis néha-néha magyar könyvet olvasom, hogy tsak mindent el ne felejtsem. Más képen jól vagyok itten, primus hungarus umquam Lipsiae Professzor fuerit."*[462]

457 Rácz K. 1873, 220. A Kollégiumi Könyvtárban alkalmazott szigorú elszámoltatásáról lásd *A Debreceni Református Kollégium története* 1988, 425, 429.
458 *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 79; Lósy-Schmidt 1931, 102.
459 OSZK Kézirattára Quart. Lat. 1980/II. Bél Károly András 1775. január 22-én kelt levele.
460 OSZK Kézirattára Quart. Lat. 1980/II. Bél Károly András 1772. január 4-én kelt levele.
461 Febvre–Martin 2005, 234.
462 OSZK Kézirattára Quart Lat. 1980/II. 931.

A könyvek útja Debrecenbe

Választ adhatunk-e arra a kérdésre, hogy egészen pontosan milyen úton és módon építhette föl Kazay Sámuel tekintélyes gyűjteményét? Levelezése nagyobb részének lappangása, azaz a jelentős forráshiány ellenére is körvonalazódik szerzeményezési gyakorlatának minden lehetséges változata, akkor is, ha a konkrét személyek, kapcsolatok, üzletfelek, cserepartnerek (legalábbis név szerint) számos esetben ismeretlenek maradnak előttünk. A szakirodalom álláspontja szerint a 16–17. században egy „közép-európai tudós szinte kizárólag külföldi tartózkodása alatt tudta könyvgyűjteményét maga összeállítani, hiszen a saját hazájában nem voltak könyvesboltok, illetve szervezett könyvkereskedelem … ha sorra vesszük azokat a tudós személyiségeket, akik … úgynevezett tudós könyvtárat (Gelehrtenbibliothek) tudtak kialakítani, akkor látjuk, hogy életük jelentős részét külföldi utazással, vagy valamelyik európai egyetemi központban töltötték."[463] Kazay Sámuel feljegyzéseiből viszont nyilvánvaló, hogy a 18. század közepétől kezdődően nem csupán az első hivatásos magyarországi könyvkereskedők építhettek ki működőképes nyugat-európai könyvészeti kapcsolatokat. Azaz nemcsak Gerhard Mauss vagy a nyolcvanas években a Weingand és Köpff cég,[464] hanem az 1750-es évektől képesnek bizonyult erre egy elszánt debreceni gyűjtő is, levelek százainak megírása és teljes ismeretségi körének mozgósítása árán.

A század második felének magyarországi könyvkereskedelmére Bécs dominanciája jellemző, a város jelentős szerepe Kazay esetében is kimutatható. Éppen a patikus gyűjteményéből került a Kollégium könyvtárába egy bécsi könyvkereskedői katalógus, melynek kiadója nagyon öntudatosan hangsúlyozta a bécsi könyvtárak és könyvesboltok kiválóságát.[465] Debrecenben mégis érzékelhető néhány közvetlen európai szál hatása, azaz a városban sajátos adottságokkal és körülményekkel is számolhatunk. Ilyen a Kollégium által folyamatosan és rendszeresen tartott aukciók nagy száma (amelyek az „antikvár" árakat alacsonyan tartották), továbbá az a lehetőség, melyet az évente Nyugat-Európába induló peregrinus diákok kínáltak, köztük az egykori diák bibliothékáriusok, Weszprémi István, Sinai Miklós és mások is. De a debreceniek Bécsben sem csupán a szokványos megoldásokkal élhettek, azaz a bibliopolák (könyvkereskedők) segítségével vagy a gyakori aukciók figyelemmel kísérésével. Évtizedeken át

[463] Monok 2010, 149-150.

[464] Granasztói 2003.

[465] *Bibliotheca Krausiana.* Viennae in Austria, 1751. 2. *„Superbit et gloriatur merito Vienna nulli secunda non de Bibliothecis solum instructissimis, sed et de Bibliopolis…"*

értékes helyi segítőjük volt a református egyház mindenkori kancelláriai ágense. Gyakori alkalmakat hozott Debrecen vásárvárosi szerepe is, amely egyrészt vonzotta a könyvkereskedőket, másrészt a szállításban és közvetítésben biztosított kivételes pozíciót.

Aukciók, peregrinusok, ágensek, kereskedők

A könyvek árveréseken történő értékesítése Hollandiában már a 16. század végén elterjedt, a 17. században egész Európa egyetemi centrumaiban kialakult az antikvár kereskedelem és az aukciós katalógusok nyomtatásának szokása. Lipcsében 1671-ben, Angliában 1676-ban rendeztek először árverést.[466] A debreceni könyvaukciók kezdeteiről és 18. századi gyakorlatáról a nyomtatott szakirodalomban alig történik említés, legfeljebb az 1744-ben elhunyt Maróthi György professzorról szóló irodalomban van némi nyoma. Ennek ellenére elég átlapozni a 18. század második felének kéziratos könyvtári és levéltári forrásait, hogy kiderüljön, minden évben több, olykor 3-4 alkalommal is szerveztek ilyen eseményt. 1749-ben például augusztus 14-én és november 12-én is volt aukció.[467] 1757-ben legalább három licitáció alkalmával, Simon, Maklári és Harditsai nevű lelkészek halála után kerültek a könyvtárba könyvek.[468] Az aukciót rendező Kollégium Könyvtára a bevétel tíz százalékát, a közreműködő diák könyvtárosok szerény jutalékot kaptak fáradozásaikért.[469] Az eseményre (mint a legutóbbi példákból is láthatjuk) elsősorban lelkészek özvegyeinek kérésére került sor, időpontját főként a gyakori és hosszas vakációk, ünnepi legációk befolyásolták. 1760 és 1761 fordulóján öt héten belül két aukció is volt. A Nagykönyvtár régi kötetkatalógusa megemlékezik Szász János (1760. december 8.) és Püspöki Sülye János (1761. január 13.) licitációin történtekről.[470] Ezek az alkalmak hozzájárultak ahhoz, hogy a városban kifejezetten olcsón lehetett értékes könyveket vásárolni. Amint Sinai Miklós 1768 áprilisában írja: *„Nallunk pedig a könyv nem drága. Gyakran fordulnak elő Auctiok es tsak leg közelebb is ollyan oltson mentek el nagy részént a könyvek, hogy Amsterdamban vagy Leydaban nem hiszem, hogy dragabban el nem mentenek volna."*[471]

[466] Barbier 2005, 204-205.

[467] TtREL II.12.g.1.

[468] TtREK Kézirattára R 71/7 20-23. *„Ex auctione librorum Cl. Dni Andreae Simoni ecclesiastae … ex auctione librorum Dni Joannis Maklari … Madarasiensis V.D.M. defuncti, ex auctione librorum Dni Harditsai … V.D.M. defuncti."*

[469] A 18. századi gyakorlatot még az 1830-as években is folytatták. *„Nyugtatóírás Száz-negyven-három Váltó Czédula forintról és negyvenkét krajczárról… melly summát én alólírt, mint boldogult Ipam, néhai Tiszteletes Dávidházi János Úr árverésén eladott könyvei árrának, melly összességgel 159 Vftra és 40 xra ment, **a' Bibliotheca számára az eladásért eső egy tized rész**nek azaz 15 Vft 58 krajcárnak kifogása után fenn maradott kilencz tized részét … által vettem … Kerekes Ferenc"* [kiemelés tőlem – G. Sz. B.]. Lásd TtREL II. 12.g.2.

[470] TtREK Kézirattára R 71/7 *In licitatione Librorum Cl. Domini Joannis Szász Ao 1760. dec. 8. és in auctione librorum Cl. Joannis Süllye Püspöki Ao. 1761. 13. jan.* történtek feljegyzése.

[471] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 103.

Általában nyugati egyetemeken képzett lelkészek hagyatékairól lévén szó, a kérdés a peregrinus diákok jelentős számával és az általuk behozott könyvtömeggel is összefügg.[472] A különféle összegzések és kimutatások szerint Debrecen az itt tanuló diákok kiemelkedő számarányának megfelelő mértékben vette ki részét a folyamatból. Csak a bázeli egyetemen (többségükben a 18. század derekán) 58 debreceni diák iratkozott be, összességében tehát elmondható, hogy Kazay Sámuel patikussága idején évi átlagban 7 személy utazott Nyugat- Európába.[473] A magyar diákok általában tekintélyes könyvszállítmányokkal érkeztek haza, sőt kivételes személyiségek esetében néhány tíz mázsa fölötti tételről tudunk.[474] A teljes igazsághoz tartozik azonban, hogy a példányszám a könyvek formátumától is függött: egyetlen fatáblás bőrkötésű, fólió méretű kötet súlya elérheti a 7-8 kilogrammot, azaz akár 25 kötet súlya is megközelíthette a két mázsát. Másrészt viszont a méretek is komoly gondot okoztak, tekintve, hogy 8-12 „folio regale" kötet könnyen megtöltött egy közepes méretű utazóládát, esetleg könyvszállításra szintén használt nagyobb hordót. Az iméntiekből következik, hogy költségmegtakarítás érdekében nagyon gyakran vízen szállították a tekintélyes térfogatú és tömegű könyveket, leggyakrabban a Regensburg–Bécs–Pest útvonalon. Ezen a téren igen aktívnak bizonyultak a komáromi hajósok, akikkel Kazay Sámuel személyes vagy családi ismeretség révén könnyen szót érthetett.[475]

A források gyakori említéseiből arra következtethetünk, hogy a Kollégium és a debreceni értelmiség bizton számíthatott a diákság és a mozgékony debreceni kereskedők közvetítő szerepére. 1744-ben például *„Etei Péter uramnak Leydába könyvek vásárlására 300 Rhénes forintot"* küldtek.[476] A Halle egyetemére igyekvő ifjú Domokos Lajost szintén közvetítésre kérte a könyvtárért felelős Szilágyi Sámuel professzor. Tizenkét aranyat bíztak rá, mert a háborús viszontagságok miatt veszélybe kerültek a Lipcséből rendelt könyvek.[477] Néhány évvel később a Bázelben tartózkodó Hatvani Istvánt is megbízták a Kollégium részére könyvek beszerzésével.[478] Máskor Gronovius, a híres leideni professzor könyvtárának auk-

[472] Kosáry Domokos adatai szerint a 18. század első hatvan évében 2000 főre tehető a peregrinus diákok száma (1980, 128). Finánczy Ernő szerint csupán 1742 és 1760 között kereken 700 diák utazott külföldre (1899, 52-53). Erdélyi adatok értelmében 1526 és 1800 között 4623 diák tanult külföldi protestáns egyetemeken. (Szabó M. 1980, 154.)

[473] Wittenbergben 50 (főként a 16. század második felében), Heidelbergben 77 (jórészt 1622 előtt), Jénában 94 debreceni diákról tudunk (1725 és 1802 között). Hollandiát (elsősorban Leiden, Utrecht és Franeker egyetemeit) már 1711 előtt 298 debreceni látogatta, és ezek a németalföldi egyetemvárosok a 18. század végéig népszerűek maradtak. Lásd Rácz I. 1995, 239-241.

[474] Adattár III. 1971, 268. Bányai István pataki professzor például 15,5 q könyvvel érkezett haza.

[475] Segesváry 1992, 161.

[476] TtREK Kézirattára R 71/7 2. p. Etei Péter 1732. április 29-én subscribált, majd tanulmányait megszakítva 1735. október 22-én újrakezdte debreceni tanulmányait.

[477] TtREK Kézirattára R 71/7 16. verzo. *„Nobilissimus Adolescenti Domino Ludovicus Domonkos iussu Cl. Domini Sam. Szilágyi Inspectoris Bibliothecae dedi 12 duodecim nummos aureos hollandicos den. 495. qui faciunt 59 Rhf 40x. Debuimus videlicet tantum solvere mercatori cuidam Lipsiensi qui libros ad augendam Bibliothecae emtos atque ab calamitate belli ibidem detentos curavit ne perirent."*

[478] *Libri quos Basileae sumtu Collegii Emtos Vir Cl. St. Hatvani M.Dr et Philos ac Mathes. Prof. Advectos in Bthecam intulit a. 1749.* Uo. (TtREK Kézirattára R 71/7 16. verzo.)

cióján vásároltatnak,[479] de arra is volt példa, hogy egy tokaji kereskedő segítségét kérték egy 240 forintos lipcsei beszerzésben.[480] Az egész debreceni könyvkultúrára jellemző lehet, hogy Sinai Miklós könyvtárigazgatása egyik szakaszában (1770 és 1774 között) a Kollégiumi Könyvtár állományába kerülő könyvek 24%-át Németországban, 12,5%-át Svájcban, 29%-át pedig Németalföldön nyomtatták. Az állomány vizsgálata más idői metszetekben is hasonló eredményt mutat.[481] Jóllehet a helyi források szerint is Bécs uralta a közép-európai könyvpiacot, az iméntiekből jól érzékelhető, hogy a debreceniek közvetlen csatornákon át is beszerezhették könyveiket. Kazay Sámuel feljegyzéseiben nemegyszer említést tesz lipcsei és más lehetőségeiről, sajnos a konkrétumokat ritkán részletezve.

A könyvforgalom legfőbb akadályait az útviszonyok, a szállítás és a távolságok, legnagyobb kockázatát a cenzúra korlátai és a háborús konfliktusok jelentették. Az utóbbinál kezdve, jellemző, hogy a peregrinációjából hazatérő Sinai Miklósnak levelek tucatjait kellett írnia 1759-től kezdődően: először rotterdami kalmároknak, ott rekedt könyvei érdekében, majd egy Gause nevű regensburgi kereskedőt kérlelt, hogy amikor a Duna jege felenged, szállítsa könyveit Bécsbe. A Sziléziáért folytatott hétéves háború (1756–1763) következménye lehetett, hogy utolsó könyvesládáját közel három év küzdelmei árán, 1762 októberében vehette át Debrecenben.[482] De Hatvani István külföldön vásárolt könyvei is évek múltán kerültek haza: nagyobb részüket Bázelben hagyta Jacob Christoph Beck professzornál, a többit Bécsben.[483] Az még a nyolcvanas években, békeidőben is gyakran előfordult, hogy Weingand pesti kereskedő 3-4 hónappal egy-egy könyvcsomag útnak indítása után is izgatottan levelezett, a várva várt küldeményt sürgetve.[484]

Könyvészeti feljegyzéseiben Kazay Sámuel cenzúráról is többször szól, sőt ő maga is beszerezte az 1762-es *Index librorum prohibitorum*-ot.[485] Nemcsak az első kiadásokról vagy az egyes kiadások különbségeiről, kötéseiről, metszeteiről, ragyogó színezéséről, de könyvei tiltott jellegéről is többször megemlékezik. Az 1750-es években még jelentős különbség mutatkozott a bécsi és a pozsonyi cenzúra szellemiségében, de Barkóczy érsek halála után, 1765-től már erősebben érvényesültek az állami szempontok.[486] Azokhoz az időkhöz képest, amikor protestáns művek csupán azért nem szerepeltek a tiltó jegyzékeken, mert a protestáns szerzők eleve és köztudomásúlag tiltottak voltak, jelentős szemléleti változásról tanúskodik Kazay Sámuel feljegyzése: van Swieten egy 16. századi asztrológiai

[479] Libri ex Bibliotheca Abrah. Gronovii Lugduni Batavorum in Hollandia in rationem Collegii emti. TtREK Kézirattára R 71/7 102. 21. Apr. 1780.

[480] *Pro Libris emendis Lipsiam per mercatorem Tokajiensem misimus 240 Flor. ung.* TtREK Kézirattára R 71/8 153.

[481] *A Debreceni Református Kollégium* 1988, 432.

[482] Rácz K.1873, 22.

[483] Tóth B. 1981, 72.

[484] Granasztói 2003, 181. és 183.

[485] Mai könyvtári jelzete TtREK A 1121.

[486] Kosáry 1980, 130. A cenzúrával kapcsolatban ismert néhány szélsőséges eset, így arra is volt példa, hogy a tulajdonosnak a nagy forgalom és a jezsuiták lassúsága miatt 12 éven át kellett várakoznia könyveire. (Schermann 1928, 28)

könyvet (több hasonlóval együtt) helyezett indexre.[487] Ennek ellenére a patikusnak többször meggyűlt a baja a cenzúrával, volt, hogy hosszas instanciázással szerezte vissza elkobzott könyvét.[488] A betiltott Komáromi Csipkés-féle bibliakiadással kapcsolatban is készített feljegyzéseket,[489] amelynek ügye a hatvanas években még erősen foglalkoztatta a debrecenieket. (A patikus már atyjától – aki a Biblia sok példányát behozta – kapott egy kötetet, de arról is beszámol, hogy egy Fodor István nevű debreceni könyvkötő aranyozott török kötésben árulta, igen drágán.) A Tiszántúli Református Egyházkerület egyik Mária Teréziához juttatott vallásérelmi felterjesztésében arról panaszkodott, hogy a példányok bizonyos részét 1754. november 5-én Erdődy Gábor egri püspök megégettette Egerben.[490] Debreceni értelmiségiek a Biblia ügyében közvetítő Dobai Székely Sámuellel váltott leveleikben 6-8 alkalommal emlegetik a „varsaviai" könyvek vagy „instrumentumok" dolgát, aggódnak azon, hogy olvasható állapotban vannak-e még a 4 ládában megmaradt példányok. Domokos Lajos familiáris szálakra is céloz, mivel Komáromi Csipkés György az ő anyai nagyatyja volt. Az üzenetek finom kódolása 1765-ben is aligha lehetett véletlen.[491] Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy nemcsak Németországban vagy Ausztriában volt szokásban, hogy a nyomtatott katalógusok a *libri prohibiti* külön osztályába sorolva mutatták be a tiltott könyveket, de ismerünk hazai példákat is, mint a nagyváradi kapucinusok 18. századi kéziratos könyvjegyzéke.[492] A tiltás tehát nem minden közegben érvényesült azonos erővel.

[487] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 25/g *Haec et similia opuscula a Svittenio in numerum prohibitorum Librorum Catalogum rejecta.*

[488] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 60/c ..*Est* ***prohibitum opus.*** *Et reperi a me Regia Librorum Censura, et vix complanare rem potui cum multis instantiis.* – 53 /a. ***De prohibitione*** *et confication (!) hujus libri scandalosi ipsis Catholicis Fratribus fatentibus, vide Goetzium* – azaz lásd Johann Christian Goetze, a drezdai könyvtár raritásairól írott (Drezda, 1744), Kazay által folyton használt kézikönyvét. – 61/d. *Le Nouveau Test. Paris, 1693. Nota est historia hujus boni patris et ejus versionis ac interpretationis bonitas.* ***Est inter*** *libros* ***prohibitos.*** *Est prima editio.* – *67./a Ob praefacionem hic liber* ***est prohibitus*** *et pauci viderunt. Vidit tamen editor sub B* – *82/e* ***Prohibitissimum opusculum*** *de quo videant fratres nostri olim opressi partim in Hungaria partim in Transilvania.* [Kiemelések tőlem – G. Sz. B.]

[489] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 53 /f Magyar Biblia, Csipkés Komáromi, Leida, 1685. *Fata harum Bibliorum vide apud multos. Pater meus olim multa exemplaria invexit infelicissimis temporibus. Sed mutari debeo quando Venetias de venerunt, unde mihi unum adtuluit certus mercati imago et aliud exemplar in Corio Turcico deaurato ab ipso … hujus compactor Stephanus Fodor et magno pretio postea vendidit.*

[490] TtREK Kézirattára R 607/74. Más források csak a kassai jezsuiták által megégetett példányokról tudnak. Lásd még: Monok 2003, 553-558.

[491] E kódolás miatt a kötet szerkesztői a lőcsei nyomda mátrixait gyanítják a bibliára vonatkozó utalások mögött. Lásd *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 78, 79, 82, 83. A cenzúra szerint a bibliakiadás főbenjáró bűne volt, hogy a Szentlélek „nevére" akart kereszteltetni. („Elmenvén tegyetek tanítvánnyá minden népeket, megkeresztelvén őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevé**re**", míg Káldinál „nevé**ben**" szerepelt, Károlyinál pedig „nevé**be**". Az ügy tanulságos fordulata, hogy a Szent István Társulat újabb katolikus fordításában a nevé**re** olvasható, ahogyan az emiatt betiltott Komáromi Csipkésnél volt, míg a Magyar Bibliatanács protestáns fordításában a nevé**ben** található, ahogy Káldinál volt.)

[492] Emődi 2006, 53-54.

Az ágensek közreműködésének igénybevételéről már a negyvenes évektől tanúskodnak a források. 1744-ben például 142 forintot juttattak *„Ágens Dömjén Gergely Uramnak könyvek árrát Bécsbe.”* 1745-ben arra is volt példa, hogy Pándi Pál, az ágens íródeákja Debrecenben vett át könyvekre 113 rénes forintot, majd Dömjén Gergely a szoboszlai nótárius által küldött Bécsből könyveket.[493] Még gyakoribbá vált a kapcsolat, amikor Nagy Sámuel töltötte be a tisztséget, aki korábban debreceni diák volt, és a tiszántúliak támogatásával lett kancelláriai ügyvivő. Az ágensről ismert, hogy Ráday Gedeon[494] legfőbb könyvbeszerzőjeként működött, és ebben a minőségében 263 könyvészeti témájú levelet írt megbízójának, a reformátusok tekintélyes világi vezetőjének.[495] Nagy Sámuel haláláról az alábbiakat jegyezte föl Sinai Miklós: *„1802. die 24 Maii. … Collegiumbeli deákságomban kamarás és tanuló társam volt, mellyre nézve Bétsi ágensségébe is a barátságot feltartottuk és leveleztünk egymással.”*[496] Tekintettel arra, hogy Kazay Sámuel szintén Sinai szobatársa volt, az ágens több-kevesebb időt Kazay Sámuellel is tölthetett egy fedél alatt, lehetett közöttük személyes ismeretség. Ez a kapcsolat a patikus tanulmányainak megszakítása miatt nyilván nem tartott olyan hosszan, mint Sinai esetében, de tanácsaira, segítségére, Bécsben szerzett hatalmas könyvészeti tapasztalataira Debrecen szabad királyi város gyógyszerésze még ismeretlenül is bizton számíthatott volna. Bár az idők távolából természetesnek tűnik az események sűrűjében élő, és a könyvpiacot hivatalból is figyelemmel kísérő egykori iskolatárs segítségének igénybevétele, az a tény, hogy mind Nagy Sámuel, mind Kazay Sámuel vásárolt ugyanazokon a bécsi aukciókon, még közvetett bizonyítékként sem kezelhető. Kétségtelen azonban, hogy a patikus nem vett részt személyesen egyetlen ilyen külföldi eseményen sem. Ugyanakkor mindkét magánkönyvtár (Ráday és Kazay) szempontjából egyaránt rendkívül sikeres, nagy jelentőségű esemény volt többek között a Mannagetta-aukció, amelynek alkalmával mind Nagy Sámuel, mind Kazay Sámuel kivételes bibliofil értékeket vásárolt. *„Még illy drága licitaciora nem emlékszem, de a könyvek ritkasága tselekedte”* – számolt be tapasztalatairól az ágens.[497] A patikus szintén több feljegyzést készített az említett Mannagetta-aukció szerzeményeiről.

Mannagetta ex libris a Kazay-kollekcióból.
Mai jelzete TtREK SZ 3-007
és II. Melléklet, 1833.

493 TtREK Kézirattára R 71/7 2., 4. és 11.
494 Az ágensnek főként Ráday Gedeonhoz írott levelei maradtak fenn, ezek között a Ráday Levéltár sajnos nem őriz Kazaytól származó iratokat.
495 Segesváry 1992, 113. és 119.
496 Rácz K. 1873, 561.
497 Segesváry 1992, 126-127.

Elsőként egy Joannes Schiffer által 1472-ben nyomtatott, betűkészletével 14. századi kódexekre emlékeztető ősnyomtatványt említ, amelyről úgy véli, hogy Magyarországon az övé az egyetlen példány, sőt sem Stephanus (francia nevén Estienne, aki később Franciaországban és Németországban is kiadta a kötetben szereplő írókat), sem pedig Maittaire (az Annales Typographici szerzője) nem látták ezt a művet. A kötet korábbi tulajdonosairól elmondja, hogy nagy emberek, híres és tudós bécsi férfiak voltak, Wolfgangus Lazius és Mannagetta.[498] A Kollégium Könyvtára, közintézmény lévén, a könyvbeszerzéseinek írott dokumentumai sokkal nagyobb százalékban maradtak ránk, mint Kazay esetében, így annak is egyértelmű nyoma van, hogy a Könyvtár a Senckenberg-aukción 1771-ben Nagy Sámuel ágenset kérte fel vásárlásra: *„Libri ex Bibliotheca Baronis Senckenberg Wiennae Austriae vendita pro Collegio Reformato Debreczinensi emti… Pretium adscriptorum Libris praecedentibus Litteris suis Wienna, die 29a Martij 1771. datis significavit Perillustris Domino Agens Samuel Nagy cujus opera Libri iidem fuerant emti.*"[499] Tekintettel arra, hogy a Ráday Levéltár szintén megőrizte Nagy Sámuel feljegyzéseit a Senckenberg-aukcióról, bizonyos, hogy az ágens egy időben több megbízást is teljesíthetett és teljesített is: *„Series Librorum ex Parte 3-cia Bibliothecae Senckenbergianae pro Spectabili Domino Rádai coemptorum.*"[500]

Természetesen Kazay Sámuel is több vasat tartott a tűzben, Bécstől távoli nagyvárosok aukcióira is figyelt. Könyvészeti feljegyzéseinek állandóan, szinte változatlan formában, legalább egy tucatszor visszatérő eleme az aukciókra történő utalás, annak megállapítása, hogy egy-egy mű ritkán tűnik fel árveréseken, kedvelik, szeretik, sokan próbálják megszerezni. Például: *Raro occurrit in maximis etiam auctionibus,* vagy *omnia Opera hujus magni viri sunt rara et raro obvenit in auctionibus,* illetve *Amatur haec editio et raro obvenit in auctionibus*, esetleg *Rarissimum opus, et raro obvenit in maximis etiam auctionibus.*[501] A feljegyzésekből egyértelmű, hogy a német mellett a holland, az angol és a francia piacot is szemmel tartotta, tudatában volt annak, hogy egy-egy adott kötetért milyen versengés folyik: *Expetitur haec editio ab Hollandis et Anglis in auctionibus.*[502] Egy költészeti gyöngyszemeket tartalmazó, kissé hiányos, de igen ritka nürnbergi ősnyomtatványról megjegyzi, hogy a tudós férfiak négy országban is nagyon keresik.[503]

[498] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 17/e: Rarissima editio. Nec visus a **H. Stephano** qui Grae. et Lat. has Scriptores in Galliis et postea in Germania ediderat. Litterae Sunt uti in M.S. Codicum Saec. XIIII Soleat esse. Primus possessor fuit **Wolfgangus Lazius et tandem Mannagetta,** ambo doctissimi et Celeberrimi Windobonenses magnates. Nemo in Hungaria hanc editionem habet imo ne vidit ea ipse **Maittaire in annalibus suis** de Typographia valde laudat. (Kiemelés tőlem – G. Sz. B.)

[499] TtREK R 71/7 72. p. Az aukción az ágens 31 tételt vásárolt 242 forintért.

[500] Ráday Levéltár 228. Fasc. Ráday Gedeon részére 232 forint értékben vásárolt, 28 tételt.

[501] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. (Az alábbi számok Kazay Sámuel könyvtára katalógusának lapszámaira, a betűk azok mellett a művek mellett láthatóak, amelyekről megjegyzései voltak. Ezek a betűk a könyvlista címleírásai mellett szerepelnek.) 15/d, 22/b, 29/a. 42/d, 44/e. 53/c 59/g, 76/k, 83/h, 89/d. (A 15/d jelzés alatti szöveg tehát a katalógus 15. lapján d betűvel megjelölt tételre vonatkozik.)

[502] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 76/k.

[503] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 89/d *Haec Margarita licet paululum manca tamen rarissima et a multis eruditis tam Anglis quam Hollandis item Gallis et Germanis sollicite queritur…*

A szállítás költségei ebben a korban is erősen befolyásolták a könyvek árát, egy-egy gyűjtő kiadásait. Ezek a költségek alkalmanként azonos városok között is jelentősen különböztek, mértékük a mindenkori üzletfelek alkujától és természetesen a szállítmány súlyától függött. Előfordult, hogy 1776-ban egyetlen könyvesládát 20 magyar forintért szállítottak Utrechttől Debrecenig, és ez arra ösztönözhette a vásárlókat, hogy Bécsben vagy még inkább Pesten szerezzék be a könyveket. Mivel a belföldi szállítás sem volt olcsó, a legcélszerűbb (magától értetődően) a helyben történő vásárlás lehetett.[504] Az iménti 20 forintért ugyanis tucatnyi értékes régi könyvet lehetett vásárolni Debrecenben, és ez az összeg nem sokkal volt kevesebb Kazay Sámuel egyhavi készpénzjövedelménél. (A tetemes szállítási költségekhez való viszonyításképpen említést érdemel, hogy a patikus egyetlen rénes forintra taksálta Vesalius híres művét, a *Fabrica corporis humanit,*[505] melyet napjainkban orvoskonferenciák vendégei áhítattal, fehér kesztyűben vesznek kézbe…) Ez a költségtényező minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a közönség kereste a hazai megoldásokat, és a könyvkereskedelem hazai rendszere „a 18. század második felétől kezd nyugat-európai minták szerint működni".[506] Az 1780-as években, amikor a patikus nagy anyagi gondjai miatt már jóval ritkábban vásárolhatott, a Kollégium Könyvtára a külföldi könyvek körülbelül harmadát már Weingand pesti kereskedőtől szerezte be.[507] A hetvenes években még igen gyakoriak a bécsi beszerzések nyomai,[508] de már növekedett a pesti vásárlások száma. Több kereskedővel álltak kapcsolatban, közülük név szerint említik Bernhardit. A Sinai Miklós által könyvkereskedőktől és aukciókon beszerzett tételek között 8 bécsi könyvkereskedői katalógus volt, melyeket Kazay Sámuel is használhatott: *„Catalogi Trattnerorum, Graesseri aliorumque Bibliopolarum Wiennensium Nro 8."*[509] A feljegyzések között felbukkan Benedek Mihály budai és pozsonyi üzlete, de különösen gyakran szerepel Weingand pesti kereskedő, illetve a Weingand és Köpf cég neve: *„Weingandio Bibliopola pestiensi emti sunt in cruda"* – és más hasonló bejegyzések.[510] (A kötés nélkül, azaz „krúdában" történő vásárlás gazdaságos lehetett, mert a kiváló debreceni könyvkötők másoknál olcsóbban dolgoztak a Kollégiumnak és a folyamatos megbízásokat közvetítő debreceni értelmiségnek.) Weingand részéről arra is volt példa, hogy Sinainak

[504] 1781-ben 5,5 mázsa könyvet 5 rénes forintért szállítottak Pestről Debrecenbe. (Lásd: TtREK R 936/1 R 937/2 vagy R 909/12 és R 946/1) Sinai naplójegyzetei szerint Pestről 1783-ban 9 ft 8 krajcárért szállítottak Debrecenbe 3 láda könyvet. (Lásd Rácz K. 1873, 280)

[505] A mű 1568. évi velencei kiadása, lásd Benkő 1976a, 308.

[506] Monok 2002, 289.

[507] *A Debreceni Református Kollégium története* 1988, 433.

[508] TtREK Kézirattára R 71/7 *„Dominus Bernhardi Bibliopola Viennesis monitus a Cl.Cl.D.D: Profess. misit sequentes." „Libri Viennae Austriae emti et adlati (1773)" „In Bibliopolis et Auctionibus publicis Wiennae Austriae emti per Cl. D. Bibliothecae prefectum Sequentes."*

[509] TtREK Kézirattára R 71/7 29. p. 75. p. 104. p. 107. *In Bibliopoliis et Auctionibus publicis Wiennae Austriae, praeter superius adnotatos emti sunt adhuc per Cl. D. Bthecae Praefectum*

[510] TtREK Kézirattára R 71/7 103. és 108-109. A Bibliopola Budensi Mich. Benedict. 109.verzo: A Dni Michaele Benedicti Bibliopola Budensi et Posoniensi emti sunt sequentes. TtREK Kéziratára R71/8 221. Omnia reliqua comparata sunt opera Weingandii et Koepfii Bibliopolar. Pestiensium.

a Baranyi-perben felmerült költségeit megelőlegezte a debreceni professzor távollétében.[511]

A Kollégium belföldi vásárlásai Kazay legjobb időszakában, a hatvanas években már gyakoribbak voltak, mint korábban, jóllehet a patikus maga inkább a bécsi katalógusokat és kínálatot dicsérte. Minden oka meglehetett az elégedettségre Johann Paul Kraus katalógusával kapcsolatban,[512] amely 623 oldalas kötetbe foglalta és vaskos mutatóval adta közre az 1748 és 1750 között megjelent, heti rendszerességgel ingyen osztogatott „hebdomadalis" füzeteit. Panaszkodott viszont Mauss pesti kereskedő jellegtelen készletére és egyéb hiányosságaira: „*Máuss Uram is itt vólt ezen vásárkor, de semmi sem vólt nála, valami ritka vagy szép munka. Catalógussa sem vólt. Hanem Bétsbül küldöttek egy néhányot. De hiszen a Tekéntetes Úrnak nagyobb Correspondentiája van azon Bibliopola Uramékkal. Küldöttenek egy Macrobiust, Editio Brixiana, Anni 1483, in folio, igen ritka. Vannak énnékem ezen időben nyomtatott könyveim, mivel mindég nagyon böcsültem az régi editiókat és a Manuscriptumokat.*"[513] A Gerhard Mauss-szal kapcsolatos, 1763-ban kelt feljegyzés azonban kiegészítésre szorul. Az 1748-tól Pesten működő könyvkereskedő a hatvanas években már túl volt teljesítménye csúcsán, és súlyos válságok között próbálta a felszínen tartani magát. 1751-es, illetve 1755-ös katalógusai bibliográfiai vonatkozásban a kor európai színvonalán álltak, 1026 és 1427 tételük között jó néhány olyan kötet található (mint például Grotius *De jure belli et pacis* c. műve), melyek tartalmi megfontolásból feltétlenül helyet érdemeltek volna Kazay Sámuel polcain. Mauss azonban egy 400 forintos kölcsön miatt végzetesen eladósodott, 1758-ban végrehajtók kezére került, így ekkoriban már minden vagyonát elveszítve, részben könyvkötésből tengette életét.[514] Másrészt az ekkor 9000 lakosú Pest kínálata valóban eltörpült a jelentős nyugat-európai központok készleteihez képest, amelyek a század közepén már gyakran meghaladták a húszezres (!) tételszámot.[515]

Vásárok és egyéb külkapcsolatok

A debreceni vásárnak fénykorán túl, Pest és a Duna völgyének gazdasági felemelkedése után is igen jelentős vonzása volt. Egy-egy (közel két héten át tartó) országos vására idején Csaplovics János még az 1800-as évek elején is 13–14 000 szekér érkezéséről tudósított.[516] Néhány utazó – köztük a dessaui Philantropinum egykori

[511] Rácz K. 1873, 278.

[512] *Bibliotheca Krausiana* … Viennae in Austria, 1751, mai jelzete TtREK A 208.

[513] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 52.

[514] Pavercsik 1990, 14-31, 113-128.

[515] Pavercsik 1990, 22. Ami egy-egy ország aktivitását illeti, Hollandia egyévi könyvtermése már 1590-ben 2351 kötet volt, a francia könyvtermés 1764-ben 1548 kötet, a német ugyanekkor 1360 kötet volt, és ez a század végére megduplázódott. Lásd Barbier 2005, 176, 254, 258.

[516] Nagybákay 1939, 107. A 18. század végén a debreceni vásár még fogalom volt Magyarországon, élt az a vélekedés, hogy aki nem járt a debreceni vásárban és a hegyaljai szüreten, még nem sokat látott. Lásd még Zoltai 1912, 82-83.

növendéke, a szepességi német Glatz Jakab – meglepő módon úgy vélekedett, hogy ezek a vásárok még a 18. század végén „sem maradtak el a lipcsei, frankfurti, vagy más külföldiek mögött…”[517] Kétségtelen, hogy a *„debreceni szabadság”* (ahogy a helyiek nevezték) az erőteljes balkáni jelenlét miatt is rendkívüli látványosság lehetett. Nem véletlen, hogy ezekre az alkalmakra időzítették a református egyház védelmével kapcsolatos titkos tanácskozásaikat az ún. „világi urak”, és hivatali ügyeiket a távol élő tekintélyes nemesek és arisztokraták. De a helyi értelmiségnek a Felvidékre címzett levelei is lépten-nyomon említik a vásárt, amely olyan hely volt, ahol a helyi míves kézműipari termékeken kívül sokféle árucikkhez (még sózott vizához is) könnyebben hozzá lehetett jutni, mint más nagyvárosokban. Ráadásul a kereskedők az ország minden tájáról rendszeresen idelátogattak, így forgalmi csomópontként, küldemények ideiglenes befogadására és megfelelő fuvar esetén történő továbbítására is a legalkalmasabb volt. Ennek a kivételes pozíciónak is köszönhető, hogy Kazay Sámuel szinte intézménnyé vált. Amint gyűjteményének kutatója, Szelestei Nagy László is felfigyelt erre,[518] Kazay közvetítésével bonyolódott a Felvidék és Erdély könyvforgalmának bizonyos része. Cornides Dániel például egy 1765 márciusában írott (alább még idézendő) levelében megköszöni, hogy a patikus Dobai Székely Sámuelhez továbbított egy összeget: *„A Teként. Székely Kapitány Urnak által küldött pénz iránt való fáratságát az Urnak alázatossan köszönöm, vagyon is válaszom, hogy kezéhez vette.”*[519] A kérdés hátterét Zoltai Lajos összegzi: Debrecenben találkoztak egyrészt a Buda és Várad közötti, másrészt a Kassáról és Miskolcon át Temesvár, illetve Kolozsvár és Brassó felé vezető kereskedelmi utak.[520] Hatvani István ugyan időnként panaszolta, hogy egyes rosszindulatú kereskedők (mint epésen írja, *„emberséges emberek”*) a köztiszteletben álló Dobai részére sem voltak hajlandóak küldeményeket továbbítani, ezek inkább a véletlenszerű, keserű tapasztalatok, mert egy-egy hatalmas méretű debreceni kenyér vagy a szintén híres debreceni szappan[521] egy-egy kisebb táblája a legkelletlenebb kereskedő szívét is meglágyította. A kapcsolattartásra törekvő felek igen találékonyak voltak. Blahó Vince kassai szerzetes Kazayhoz címzett levelében *„a’ Lothériához tartozandó Tzédulákat szállító Váradi lovas legényre”* kívánta bízni debreceni küldeményét,[522] és adatok sokasága tanúskodik arról, hogy viszonylag hatékonyan működött a közvetítés összes nemhivatalos módja.[523]

[517] Glatz Jakab *Freymütige Bemerkungen eines Ungarns über sein Vaterland. Aus einer Reise durch einige Ungarische Provinzen* (1799) c. könyvét saját fordításában idézi Szauder József (1980, 8).

[518] Szelestei Nagy 1979a, 429.

[519] TtREK Kézirattára R 1096.

[520] Zoltai 1912, 82. A magyar vasutak tervezői később ezt az ősi hagyományt követve alakították Debrecenen keresztül az említett települések közlekedési kapcsolatait.

[521] Mind Evlia Cselebi, mind (évszázadokkal később) Robert Townson áradozik e két termék minőségéről. Lásd Petheő 1974, 39. Hatvani István debreceni szappanfőzésről írott művét van Swieten jelentette meg.

[522] Lásd Blahó Vince 1778. december 18-án Kazayhoz címzett levelében. OSZK Kézirattára Quart. Lat. (A levelek kézírással és gépileg is számozottak, a hivatkozott levél a nyomtatott 39. számú lapon kezdődik.)

[523] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 73.

Ami a könyveket illeti, ezek a vásárok – a maguk bódéival, sátraival, illetve asztalon, ponyván vagy kötélen árusított tömegtermékeivel – nem Kazay Sámuel igényeit szolgálták, jóllehet a helyi és más tipográfiáknak és a könyvet árusító kompaktoroknak (könyvkötőknek) vásárok idején kisebb „utcájuk" volt a Német utcai kapu közelében. A kínálat zömét a helyi nyomda tankönyvei, énekeskönyvek és más hasonló tömegtermékek, kalendáriumok, kegyességi irodalom alkották, és ezekért a patikus kevésbé lelkesedett. Az általános tendencia ellenére azonban gyakran felbukkantak ínyenceknek való példányok is. Hatvani István itt vásárolta meg Dobai Székely Sámuel részére „Balassát", valójában Balassi Bálint – Rimay János *Istenes éneki* egyik régi debreceni kiadását. „*Balassát küldök olly conditioban: mint a vásárban kaphattam. Itt a Typographiában nálunk nemis volt, most sincs. Mert ha volt volna, illy faragatlan kötésben nem küldeném vala.*"[524] Kazay Sámuel alkalomadtán magyarországi zsidó kereskedőktől is vásárolt. 1765 júliusában borsos áron vásárolt meg egy budai kereskedőtől két Óbuda közelében talált római érctáblát: *Tabula aerea. Aput (!) me Samuelem Kazzay de Ztrecze quam una cum alia emi hic Debreczini ingenti precio a Judeo, qui dixit illas inventas esse circa Budam veterem. Die 10. Julii. 1765.*[525] Az utóbbi személy azonos lehet azzal a Hershel Lebel nevű, régiségekkel is foglalkozó óbudai zsidó kereskedővel, aki évtizedeken át rendszeresen szállított számára római numizmákat.[526]

Bár a görög ekkoriban a balkáni kereskedők gyűjtőneve volt Magyarországon, Kazay üzletfelei esetenként valóban macedóniai görögök voltak. A balkáni „görögök" a török kiverése után is ellátták keleti luxustermékekkel (finom szőttesekkel, szőnyegekkel, áttetsző textíliákkal, hímzésekkel, keleties formavilágú vörösréz edényekkel a város piacát. Létszámukra és debreceni aktivitásukra jellemző, hogy a 18. század elején Kandia köz néven (ma is létező) utcát neveztek el telephelyeikről.[527] (Kandia Kréta fővárosa volt, amely a sziget nevét is adta Velence fénykorában. A Német utcán, a mai Széchenyi utcán viszont a német kereskedők működtek.) Valószínűleg vásár alkalmával sikerült megszereznie a macedóniai görögöktől Baszileiosz egyházatya összes műveinek 1721. évi párizsi kiadását, melyet könyvtára eladásakor csinos összegre, 23 rénes forintra taksált: „*Editio completissima et a Graecis in Macedonia habitantibus magno pretio empta et illuc deportata.*"[528] Tovább színezi a debreceni vásár keleties forgatagának képét, hogy a magyarokat sújtó 1754-es vámrendszer életbe léptetése után a török kereskedők (élve jelentős kedvezményeikkel, portékájukat a Habsburg Birodalmon átmenő áruként feltüntetve) tömegesen hoztak hatalmas debreceni raktáraikba Lipcsében és Boroszlóban beszerzett termékeket, melyeket vásárokon adtak tovább.[529]

[524] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 19. A Balassi–Rimay-kötetnek a levél keltéhez legközelebbi kiadása 1738-ban volt Debrecenben.
[525] TtREK Kézirattára R 6229 Kazay Sámuel rajzai és feliratmásolatai.
[526] HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana 298.
[527] Zoltai 1912, 83.
[528] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 9/a.
[529] Eckhardt F. 1922, 249.

Mint láttuk, Bél Károly András Weszprémi Istvánhoz küldött levelében gyakran emlegette, hogy a szigorítások ellenére a debreceni kereskedők minden fontos lipcsei vásáron jelen voltak.[530] És a patikus szerint volt legalább egy debreceni kereskedő, aki igényes könyvek behozatalával is foglalkozott: *„itten egy kalmár vagyon, az szép könyveket hozat Lipsiából. Mostan is hozatot és vevék tőle Castelli Lexicon Medicum. Item Miscellanea Groningiana. Ebben látok holmit, mi a Hazánkat illeti. De hiszen jól tudhattya azon munkát a Tekéntetes Úr. Alázatosan recomendállom a meg írt két centúriákat. Mert én igen nagyra becsülöm a Centuriatores Magdeburgenses.*"[531] De postai úton is érkeztek hozzá szállítmányok, méghozzá rendkívüli bibliofil értékek: *„Küldöttenek igen szép és pompás Breviáriumot (Bambergai Püspökségé vólt) abban igen szép miniatura munkával készült képecskék vannak.*"[532]

A szebeni Weisz János akvarellje egy gazdag görög kereskedőről

[530] OSZK Kézirattára Quart. Lat. 1980/II.
[531] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 58.
[532] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 58.

1765-ben Hershel Lebeltől vásárolt óbudai érctábla

Dobai Székely Sámuelhez írott leveleiben több ízben idézi egyik rejtélyes külföldi levelezőtársát, aki személyesen vett részt angliai árveréseken: *„Irta aztat is, hogy látot Servetus Munkáját Londonban, midőn a nagy hírű Meádiusnak Bibliothecája Auction el adatott volna. Adtanak pedig érte a Corporis Christi Collegiumbeli Barátok két száz Ginét."*[533] A londoni aukcióról nem csupán élménybeszámolót kapott Kazay Sámuel, Meadius nyomtatott katalógusa ugyanis megtalálható könyveinek listáján.[534] Jóllehet a francia könyvkereskedők megjelentek a lipcsei vásárokon, Kazay egyik megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy volt egy állandó franciaországi üzlettársa is, így egyes különleges tételeket nemcsak közvetítés útján, de közvetlen forrásból is beszerezhetett. Így jutott hozzá egy angol apát értékes könyvéhez is, melyet ugyanaz a könyvkereskedő vásárolt meg számára egy párizsi kolostorban, aki már korábban is szerzett neki ritkaságokat Jean Baptist Colbert (XIV. Lajos „pénzügyminisztere") könyvtárából.[535]

A Rómába került egykori diáktárs, a konvertita Fülöp István sem csupán a Vatikáni Könyvtárban próbált számára Plinius-kódexeket másolni, hanem a gyűjteményben szép számmal található itáliai könyvritkaságok beszerzésében is segített. Egy 1481-ben Rómában megjelent Órigenész-ősnyomtatvány megvásárlása kapcsán Kazay kifejezetten az ő közreműködését említette. Rómába (Fülöp Istvánhoz) Balatonfüredről címezte utolsó levelét, ahol szerény részbirtokai voltak.[536] De talán minden eddig és ezután említendő kapcsolatánál meglepőbb, hogy legalább egy ízben Pekingből is küldtek számára egy formailag hagyományos – azaz rúdra tekerhető, minden bizonnyal kínai szöveget is tartalmazó, sok láb hosszú –, tartalmában viszont, mint látni fogjuk – annál szokatlanabb festménytekercset.[537]

Külföldi kapcsolatai tehát rendkívül sokrétűek voltak. Gráci keresztapjával, Fridericus Lires kalmárral váltott levelei észak-itáliai útjuk előtt és után egyaránt

[533] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 111. Servetnek ez a munkája összesen három példányban maradt fenn.

[534] A *Bibliothecae Meadii Catalogus* Kazay TtREK R 1460 jelzetű könyvtárjegyzékének 5. lapján szerepel.

[535] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. Pag. 31. *Vix potui comparare et certus Abbas nomen et Famam personae meae vilis a quodam Anglo hinc transfuga et Monacho tandem parisis facto pro magno precio, Bibliopolae, qui et alios Libros raros quoad editionem ex Bibliotheca J. Bapt. Colbert mihi pro curavit. De quibus suo loco plura.* Sajnos az idézett 31. lapon Kazay elfeledte kitenni a szokásos betűjelzést, így csak feltételezhetjük, hogy a kereskedő melyik kötetet vásárolta méregdrágán a szökevény angoltól. A Colbert könyvtárából származónak vélt kötetek többségükben jelenleg is a Debreceni Kollégiumban találhatóak.

[536] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 88/b. *„De hac editione dixi aliquid ad novissima editionem Parisiensem huius Sti patris dixi ad cistam sub littera b. Romam petita est haec editio per amicum meum et condiscipulum Steph Fülöp … ultimas litteras scripsi ipsi Furedino ad Balaton ut et ego licet tenuis compossessor sum cum ei gratias agerem pro fatigiis suis in Bibliotheca Vaticana exstantem Plinii M.Scriptum codicem voluit inspicere et aliquid inde mihi in rem meam describere ad tamen ab inhumano ac inofficioso Bibliothecario hoc obtinere non potuit."*

[537] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 95/D Pictura Chinensis. *Res est Scandalosa quidem sed a paucis visa … est volumen, Pekinga mihi missum."*

hiányokat pótolnának, és nem kizárt, hogy (szinte minden személyes kapcsolatához hasonlóan) ennek az ismeretségnek is voltak könyvészeti vonatkozásai. Egyik levelében arról számolt be, hogy néven nem nevezett külföldi levelezőtársa Ovidius-kiadásokkal kapcsolatban tájékoztatta: „*Vevén egy idegen országi Jó Barátom levelét, a kinek fel ditsekedém a Tekéntetes Bátyámuram szép ajándékival és írja, hogy az Ő Bibliothécájában is van egy régi Ovidius de anno 1491. in folio, és Juvenalissal van egy corpusban kötve. Ez edaltatot 1501, az első Levélen, egy Tudós, Régi, s Nagy hírű Ember versei vannak.*"[538] Gyűjteményének jellegéből, és a már elmondottakból feltételezhető, hogy bőségesen profitált a korszak nagy könyvészeti lehetőségéből, a különböző szerzetesrendek könyveinek értékesítéséből. Erre konkrét bizonyítékok is utalnak: liturgikus könyvei közül a legszebb az Ágoston-rendi szerzetesek kolostorából származott,[539] egy Biblia (bécsi ősnyomtatvány) a jezsuitáktól,[540] egy velencei Szent Ágoston-kiadás a piaristáktól került hozzá.[541]

Értékes középkori kódexeinek konkrét beszerzési forrásairól kevés részletet ismerünk. Augsburgból történetesen egy tételben is voltak nagyobb rendelései, melyek tételszámaira rendszeresen hivatkozik: *„itt és másutt is a számokra történik hivatkozás, a számok maguk a katalógusra vonatkoznak, amelyet nekem akkor küldtek Augsburgból, amikor összevásároltam részben ezeket, részben a többi kéziratos kódexet.*[542] Az ismert nürnbergi Monath cégnek Bécsben is volt fiókja, így nürnbergi kódexeinek és ritkaságainak bizonyos részét akár a cég közvetítésével is megszerezhette.[543] A reformáció után a nürnbergi kolostori anyag jelentékeny része a helyi városi könyvtárba, illetve az altdorfi egyetem könyvtárába került. Kazay egyik nürnbergi kódexének például 1717-es altdorfi bejegyzése van.[544] Figyelmet érdemlő részlet, hogy a debreceni értelmiségiek közül többen gratuláltak Dobai Székely Sámuelnek abból az alkalomból, hogy az altdorfi tudós társaság tagja lett. Egy hasonló elismerés általában tartós kapcsolatot, éveken át tartó levelezést tételez föl, így a további kutatás számára jó nyomnak ígérkezik Kazay egyik legállandóbb partnerének közvetítését feltételezni, kivált-

[538] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 111

[539] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 91/l Breviarium M.S. … videat Catalogus Nro 33. *NB. Omnium meorum librorum Lithurgicorum hoc est breviarium elegantissimum.*

[540] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 58/d Biblia Germanica, Vindobonae, 1477. *Fuit olim R.P. Jesuitarum Monachii. NB. Te Deum Laudamus Hymnus adponitus Manuscriptus.*

[541] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 69/a Opera S. Augustini…in 4a, Venetiae, 1484. *R.P. Piorum Scholarum Liber.*

[542] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 76/e Breviarium M.S. membran. Litt. Gott. Videat. catalogus sub nro 59.
xxx *Haec quatuor membranacea M.S. ita deberunt recenseri prout Psalterium supra recensitum et paulo post recensebo unum Breviarium brevitati studere debui committo totam rem erudito possessori qui rerum lithurgicarum et Librorum quibus monasteria Convictis imo et Capitula gaudebant tam in Choro quam in Cellis suis, monachi et Mariales omnium ordinum. NB. Fit et hic et alibi ad numeros provocatio sed isti numeri signifacant [!] Catalogum qui mihi missus est Augusta Vindelicorum cum coemerem et has et reliquos codices Mscriptos…*

[543] Segesváry 1992, 117.

[544] Ötvös 1960, 198.

képpen, hogy ő maga az általa megszerzett nem magyar vonatkozású tételektől gyakran megvált. De a patikus élhetett időnként szűkebb szakmája kapcsolatrendszerével is: egyik levelében említi, hogy „Collégájától" (valószínűleg külföldi gyógyszerésztől) szerzett egy igen értékes aranypénzt, egy Theodosius Juniortól származó aranyat.[545]

Egyéb tudományos kapcsolatai a könyvgyűjtés szolgálatában

„Amicitiis virorum doctorum augentur Bibliothecae –
A tudós férfiak barátsága gyarapítja a könyvtárakat."
Daniel Georg Morhof

Kazay kapcsolatrendszerében kivételezett helyet foglal el a gyakran említett Dobai Székely Sámuel, aki igen sok vásárlás után, fejedelmi ajándékképpen emlékbe is küldött számára egy varázslatos szépségű, 16. századi margináliákkal sűrűn teleírt példányt, melynek ajánlásában vérrokonának és kedves barátjának nevezte: *„Perillustri ac Generoso Domino Samueli Kazzay de Ztrécze consanguine suo et amico suavissimo memoriae causa mittebat Eperiesini, X. jan. 1764. Samuel Székely de Doba Capitan."*[546] Könyvészeti feljegyzéseiben Cornides Dániel[547] véleményére is három ízben hivatkozik a debreceni gyűjtő, mindháromszor könyvritkaságok szükségességével, hasznosságával, kiváltképpen magyarok és erdélyiek számára való fontosságával kapcsolatban említi mint tekintélyt.[548] Kapcsolatuk jellegéről sokat elárul egy Cornides által írott, mindeddig publikálatlan levél, amely boríték nélkül maradt ránk és a levélkezdő megszólításban sem szerepel a címzett neve. Tartalmi elemzés alapján azonban egyértelmű, hogy egy Kazay Sámuelhez szóló válaszlevélről van szó, amely körvonalazza a patikus érdeklődési és baráti körét, szokásait, gyakorlatát, sőt egyik ősére vonatkozó utalást is tartalmaz. *„Az Urnak sok curiosumokkal teljes levelét egész örömmel vettem…*

545 *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 58.

546 Ciceronis Opera et Ovidii Metamorphoses. Lugduni, 1506. Mai jelzete: TtREK G 159.

547 Cornides Dániel történettudós (1732–1787) szintén Bél Mátyás iskolájának növendéke volt, majd peregrinációja után a báró Wesselényi család házitanítója, a Kolozsvári Református Kollégium német nyelvtanára, gr. Teleki József titkára, végül a Pesti Egyetemi Könyvtár őre és az Egyetem diplomatika, illetve heraldika professzora.

548 OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 82/h *Hae colectiones rara visuntur in Hungaria et neminem scio habere ita completum et integrum pro ut ego habeo, de quorum usus eruditus noster amicus Cornides plura est diciturus. 89/e Laudatur hac editio nam omnia habet quem multi vellent inde expurgata esse vide Goetius Sed desideratur noster amicus Daniel Cornides huius auctoris utilitatis ac necessitatis pro Hungaris ac Transilvanis fide dignus erit Testis.* A harmadik esetben felidézi, hogy a kötet hasznosságát maga Cornides Dániel igazolja Ganoti (!) Tisztelendő Úrnak írott válaszában. 89/i *Rarissimum opus quod multi agnoscunt et ipse Dnus Cornides in responsione sua R.D. Ganotio demonstravit.* Kazay könyvtárában egy Gánóczi mű található: Gánoczi Antal *Emberi okosság*. Magyarra fordította Horváth Jósef. Nagyszombat, 1764.

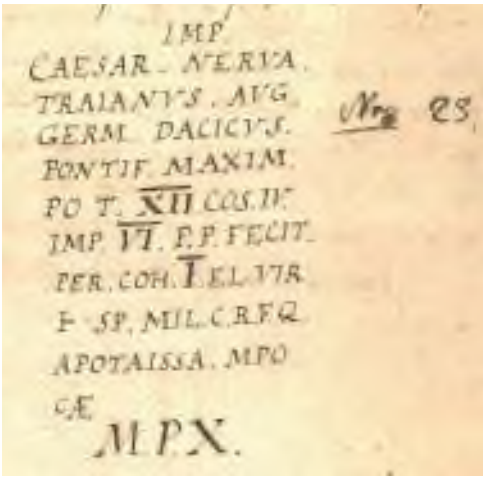
IMP
CAESAR . NERVA .
TRAIANVS . AVG .
GERM . DACICVS .
PONTIF . MAXIM .
PO T . XII COS . IV
IMP . VI . P . P . FECIT .
PER . COH . I . EL . VTR .
P . SP . MIL . C . R . F . Q .
APOTAISSA . MPO
CÆ
MPX .

Az ajtonyi római felirat
Cornides Dániel kézírásával

Köszönöm szépen a' Károly Király pénzinek olly tsinosson és accurate le rajzolt Copiáját. … Örülök pedig, hogy az küldött Inscriptió kedvet tanált az Urnál. Imé most is egyet küldök, a'melly most is in originali Néhai Tiszt. Szathmári Sigmond Superintendens kertébe lévő oszlopon vagyon, mellyet egy Ajtony nevű faluba egy patakba tanált vólt. Az meg igért Kazai János Dissertatioját is a közelebb esendő sokadalomra az Urnak bizonyosson a kezéhez juttatom."[549] Mint számtalan idézett levélben, ezúttal is felbukkan a vásár említése, mint a Debrecenbe érkezés célja és határideje. A Pesti Egyetem diplomatikai tanszékének majdani professzora ezen túl egy jegyzéket említ, amelyről a címzett római pénzeket választhat, és a korábban általa kívánt bibliakiadások beszerzését is megígéri. Kazay numizmatikai tudását Sinai Miklós is nagyra becsülte, Schönvisner István pedig többek között a történelem segédtudományai, ezen belül a numizmatika gazdag képviselete miatt támogatta volna a patikus könyvtárának megvásárlását. A levél egyik mondata arról is tanúskodik, hogy Kazay Cornides útján tett vételi ajánlatot egy görög nyelvű Ptolemaiosz-kötetre: *„A Tiszt. Professor Pataki Sámuel Uram Ptolemaeussa tsak Deákul vagyon ex editione Jo. Ant. Magnini 1596. nem is el-adó.*" E levél szerint Kazay Cornides Dániel ismeretségi körének bevonásával is segíteni próbálta Weszprémi István orvostörténeti művének erdélyi adatgyűjtését: *„A' Medicus és Chirurgus magyar könyvek, ugy az erdélyi Medicusokra tartozó egyébb relátiók iránt eléggé sollicitus Tiszteletes Professor Pataki Sámuel Uram Doctor Veszprémi Uram számára.*"[550] Levelezésük abból a szempontból is fontos dokumentum, hogy a túlzott szerénykedés és a jogos büszkélkedés között folyton ingadozó Kazayt[551] nagyon is komolyan vették az ország első vonalába tartozó tudósok. Az Ajtony községben talált (fentebb említett) római feliratot kiegészíteni és megfejteni szándékozó Cornides tőle érdeklődik, hogy *„Az tizedik rendben* [azaz sorban] *valo APOTAISSA szeretném tudni, mit tészen … Ezután több eféle Inscriptiokkal fogok udvarolni, a' kik tudom, még senkitűl sem adatattanak ki.*"[552]

Cornides a Kazay által küldött kuriózumokkal kezdte levelét, majd így folytatta: *„A Carniolon való Arabs Inscriptiót ahoz értő Embernek által attam, de*

[549] TtREK Kézirattára R 1096. A kézirattár katalógusának megjelentetésekor (Fekete–G. Szabó 1979) már feltételeztük, hogy Kazay Sámuel lehet az 1765 márciusában Kolozsváron kelt levél címzettje.

[550] TtREK Kézirattára R 1096.

[551] Lásd *„sem pap sem professzor nem vagyok"*, illetve egyik leggyakoribb könyvészeti bejegyzése: *nemo in Hungaria habet hunc Librum, Thesaurum etc. nisi ego …*

[552] Potaissa vagy Patavissa római város Dáciában, Torda helyén. Lásd: CIL III.1267-es és 913-as tétele.

még nem vólt módom benne, hogy meg-kérjem, mire mehetett véle, és ha meg nem fejtheti, Consiliarius Kollár Urnak el-küldöm."[553] A témához tartozik, hogy a patikus könyvészeti feljegyzései szerint hosszú éveken át mindent elkövetett egy-egy arab vagy török kézirat és könyv megszerzése érdekében: egy 1655-ben Leidenben kiadott kötet kapcsán leírja, hogy Fábri Nepomuki Jánosnak adott megbízást az Alcoran kéziratának megszerzésére, de nem járt sikerrel, pedig próbálkozott ferences atyák és görög kereskedők útján is.[554] (Fábri a trinitárius rend tartományi prefektusa volt, különös módon Kazay Sámuel szüleinek keresztfia, de talán az is említést érdemel, hogy a patikus nagyatyja is szerzetesektől vásárolta komáromi kúriáját.[555]) Törekvését magyarázhatja, hogy sok olyan kézikönyve volt – köztük az ötkötetes, kötetenként ezer oldal terjedelmet közelítő *Catalogus Bibliothecae Bunavianae* –, amely kötelességszerű elhatárolódása ellenére is nyomatékosan hívta fel a figyelmet az egyetemes műveltség forrásai között az Alcoranra és a Talmudra.[556] Mint Kazay kezdeményezéséből láttuk, a kor viszonyai között a ritkaságok beszerzésének egyik járható útja volt a „commissio", azaz megbízások adása könyvkereskedőnek, barátnak és főként cserepartnernek. Domokos Márton soraiból ítélve a debreceni gyógyszerész ezen a téren is igen aktív volt, tekintélyt szerzett. „*Patikusunk Kazai Sámuel Urunknak antiquitást mutasson az ember, nem adhat annyi commissiót, hogy véghez ne vigye, mert igen passionatus antiquarius, de el ne csallyák az urak tőlünk.*"[557] De nemcsak különlegességek beszerzését vagy könyvszállítmányok kézbesítését bízhatták rá ismerősei: amint egy Weszprémi Istvánhoz 1779-ben írott levélből kiviláglik, időnként könyvek értékesítésében is szerepet vállalt. Koppi Károly eladásra Weingandnak átadott héber nyelvű könyveinek (a könyvkereskedőtől származó) lajstromát és árjegyzékét kérte Kazaytól vagy más könyvszerető embertől.[558] Pray Györggyel szintén kapcsolatban volt a könyvgyűjtő gyógyszerész, közvetlenül tőle tudta, hogy a professzor könyvtárában megvan az a német nyelvű Cosmographia Universalis, melyet ő nem is láthatott.[559]

Weszprémi István nyomtatásban közreadott levelezésében 22 alkalommal szerepel Kazay Sámuel neve. Ebből a tényből is arra következtethetünk, hogy a ma-

[553] TtREK Kézirattára R 1096.

[554] OSZK Fol. Lat. 11. 53 /g *Nescio an hae pars Alcorani adsit in manuscripto ita pro ut hic editor. Nam M.S. numquam potui habere. Dedi commissionem Johanni Nepomuceno Fabri R. P. Proinciali (!) a Redemptione Captivorum /:qui Comaromi factus ejusdem ordinis monachus me praesenta:/ fuit mei parentis in S. Baptismate Susceptus filius:/ Sed nullo modo potuit habere. Hac etiam R.P. Franciscani item Graeci mercatores probarunt, sed non successit propositum. NB. His R.R.P.P. Avus meus emit curiam …*

[555] Lásd az iménti jegyzetpontban foglaltakat, ill. Szelestei Nagy 1979a, 431.

[556] *Catalogus Bibliothecae Bunavianae,* Lipsiae, 1750. Mai jelzete TtREK A 59. „*…indicandi erant omnis eruditionis humanae fontes, alienum est visum, duobus celebratissimis libris, qui tales omnino creduntur esse, Talmudi scilicet et Alcorano, paucas tribuere pagellas.*" Bevezetés, b3 verzo.

[557] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 43.

[558] *Weszprémi István levelezése* 2013, 205.

[559] OSZK Fol. Lat. 11. 27 /d. Cosmographia Universalis, Basilea, 1550. *Integerrimum exemplar. Dictur (!) extare versio Germanica hac locupletior. Sed non vidi. Eruditissimus R.P. Pray se habere dicit.*

gyarországi tudósok viszonylag széles körében ismert volt a patikus tevékenysége. Közülük többen – mint Koppi Károly, Schönvisner István vagy Mallyó József jászómindszenti plébános – megbecsüléssel írnak az idős gyógyszerészről.[560] Weszprémi különböző felekezetű tudósokhoz írott leveleiből az is kiviláglik, hogy kettejük közül inkább az orvosdoktor volt az, aki kapcsolatainak nem elhanyagolható részét egykori iskolatársának köszönhette. Jó példa erre a lőcsei evangélikus lelkész, Czirbesz Jónás András esete (pecsétek, kéziratok és ásványok gyűjtője), akihez nemcsak Weszprémi doktor fordult Kazay buzdítására, de a numizmatika iránt érdeklődni kezdő gyermeke, a patikus keresztfia is.[561]

Debreceni értelmiségiek 18. századi levelezésében minden bizonnyal különleges színfoltot képvisel Blahó Vince, a kassai ferencesek „historicussának" néhány levele a *„Betsületes Túdós"*, avagy *„Nemes, Nemzetes, Bőlts Kazzay Uramhoz"*. Egy 1778. október 25-én írt válaszlevélből kiderül, hogy a kapcsolat kezdeményezője a patikus lehetett, aki Weszprémi István orvostörténeti művének adatgyűjtését segítendő, Jób könyvének régi misekönyvekben játszott szerepéről tudakozódott, melyet a régiek francia kór gyógyítására, *„ad curandum morbum Gallicum"* alkalmaztak. Blahó pátert ferences kéziratokon kívül Páriz Pápai Ferenc egyháztörténeti műve (a későbbi protestáns egyháztörténet-írás, többek között Lampe kötetének egyik alapja), a Rudus Redivivum és Bartha Boldizsár debreceni krónikája érdekelte, de a későbbiekben (pl. 1778. december 18-án) a Debreceni Kódexről, Plinius magyar fordításáról, könyvészeti munkákról (Maittaire könyvéről és a Bunnoviai könyvtár katalógusáról) is véleményt cseréltek. Kazay felkínálta a kassai klastromnak Hatvani István egyik művét (feltehetőleg az előző évben megjelent Thermae Varadiensest), melyet a szerzetes örömmel fogadott. Újból és újból szerényen hárította el a Kazay által alkalmazott *„Fő Tisztelendő"* titulust, és tapintatosan szabadkozott egyik beszédének felekezeti tartalmáért, melyben *„Gyenge erőm szerént védelmezem abban a tős, gyükeres, közönséges, azért-is üdvösséges Hitet, kívánom, hogy senkinek szíve az által meg ne sértődgyön."*[562]

[560] *Weszprémi István levelezése* 2013, 318, 222, 261-262.
[561] *Weszprémi István levelezése* 2013, 165.
[562] OSZK Kézirattára Quart. Lat. 33. 39. 40. 41. és 43.

Egy gyűjtő életműve

Kazay Sámuel nyelvtudása, adottságai, könyvekhez fűződő viszonya

Nyelvtudásával kapcsolatban a számos bizonyosság mellett találkozhatunk kétséget ébresztő, elgondolkodtató utalásokkal, akadnak eldönthetetlen kérdések is. A latint beszélt nyelvként használta nap mint nap, és talán az utóbbi ténnyel is kapcsolatos latin feljegyzéseinek sajátos írásmódja, ahogyan például adhuc helyett, mintegy hallás után, gyakran athuc-ot ír.[563] Könyvtárának 78,8%-a is ezen a nyelven íródott.

A rendelkezésünkre álló információk szerint a patikus héber műveltsége a debreceni teológiai oktatásban gyökerezett – ilyen jellegű komolyabb képzésre korábban aligha lehetett alkalma. Az exegetikai irodalom számos jeles hebraistájának munkáit beszerezte, mégis említést érdemel, hogy érdeklődése az ószövetségi tudományoknál szélesebb körben késztette vásárlásokra. Régi könyveiről és kéziratairól külön lajstromot készített,[564] és saját kezűleg jegyezte föl azokat a héber címeket, melyek között szép számmal szerepeltek jogi és más témájú könyvek, kéziratok, tekercsek is. Feljegyzéseiben többször hivatkozott személyes emlékeire. A zsidósággal kapcsolatos első tapasztalatait Komárom után Tótvázsonyban szerezhette, itt ugyanis már a 18. század derekán élt egy zsidó család, később több is.[565] Mint könyvészeti feljegyzéseiben leírja, egyikük, egy Peren nevű Prágába menekült, de felfedezve az ő őszinte érdeklődését, egy nagy tanítótól kapott Eszter-tekercccsel ajándékozta meg. Erre az eseményre, Perenre, Magyarországra való visszatérési szándékára, egész családjára élesen emlékezett, gyermekeit 46 év után is név szerint említi, pedig soha többé nem látta őket.[566] Igen sok bizonyosságunk van arra vonatkozóan, hogy nemcsak gyűjtötte a könyveket, de rendszeresen olvasta és tanulmányozta is azokat. Egyik héber törvénykönyvének kiadásaival kapcsolatban egy 17 nyelven beszélő nagyváradi rabbival konzultált.[567] Arról is tájékozó-

[563] Írásmódja kortársaihoz hasonlóan következetlen, központozása egyenetlen, a mondat végén gyakran nem tesz pontot, az egybe- és különírás terén is szeszélyes. Gyakran előfordul, hogy egy összetett mondatban zárójelet kezd, majd elfelejti befejezni, gyakoriak a betű- és szótagcserék, illetve egy-egy betű elhagyása.

[564] TtREK Kézirattára R 1467.

[565] Veres D. 1994. 61. Az 1768. évi összeíráskor is élt itt négy zsidó vallású személy.

[566] OSZK Fol. Lat. 11. 66/b Liber Eszter MS *„Per Judaeum Peren /:qui in possessione nostra exiguo coxit Cl... ..., nepe (!) Toth Vason, inde an fugitus Pragam venit, et me memor Duorum Suorum Filiarum Halea et Machelin item filoli Jonae dixit se velle redire in Hungariam tum ipsi Certus magnus magister hanc megillam dedit uti ubi me depraehenderit, mihi inmannet et quoad fecit, agnovi ipsem cum 46 annis, uti memini, non vidi nec cum ipso Sum unquam loqutus."*

[567] OSZK Fol. Lat. 11. Pag. 66. /a (Corpus Juris hebraice. Ulmae, 1730) *Haec editio corporis Juris Toradea dicta. Sequens nihil valet ob multa omissa prout ego solus et Rabinus Magno varadinensis septem decem Lingvarum gnotus Sciundo et loquando mihi in multis probavit eum conferremus duas has editiones.*

dott (és erről több kötet kapcsán megemlékezik), hogy a zsidók maguk *(„a mi zsidóink")* milyen bibliai konkordanciákat és egyéb kiadványokat ismernek el és használnak előszeretettel.[568]

Mivel egyes könyvek és kéziratok görög változatára valósággal vadászott, hasonlóan ahhoz, amit a héber nyelv esetében láttunk, az intenzív iskolai alapozás után a görög nyelv használatával és tanulmányozásával sem hagyott fel. Katalógusában összesen 74 görög szerző található. Mélyen gyökerező érdeklődése (olvasmányainak egyik archaikusnak tűnő rétegére is gondolva) szoros kapcsolatban lehet a humanisták „homo trilingvis" ideáljával, amely generációkkal korábban vetett hullámokat Európában.[569] Egy valaha közkézen forgó, általa változatlanul csodált görög műről sajnálkozva jegyzi föl, hogy elhanyagolják a lelkészek (a teológiai képzésből nyilván kiszorult), és könyvtáraikból is hiányzik: *„Olim omnes V. D. Ministri habebant hunc auctorem sed nunc spernunt, ego tamen magnifacio."*[570] Pseudo Antonius Musa német nyelvű botanikai kéziratáról is fontosnak tartja megemlíteni, hogy görög változatát nemhogy megszerezhette volna, de soha nem is láthatta: *„Graece nunquam potui videre, multo minus habere."*[571]

Alapos német nyelvtudásának egyértelmű bizonyítékai vannak, nemegyszer megemlítette, hogy nagyon régi gót betűs szövegeket is gond nélkül tud olvasni és értelmezni *(„per Dei gratiam omnes facili modo et legere et intelligere Scio")*, de egy tudósok által 1230 körülinek vélt kéziratot nem egészen értett.[572] Más esetekben is megemlíti régi szövegekkel kapcsolatos nehézségeit.[573] Arra is van példa, hogy egy klasszikus mű 17. századi német fordítóját dicséri.[574] Különlegesen értékes szerzeményeiről írja a következőket: *„A többi mind medicum quid, de azok között is vagyon egy Collectio. Minden auctorok 1483. és még előbbi időkben nyomattattak… Egy más Manuscriptum is jőt. Ez németül vagyon. És egy*

[568] 50/d Rabbi Nathan, Venetiis, 1580. *A Judaeis valde experiatur hae concordantiae et majoris fit quam ipsa Biblia Bambergi quia quae contra nos Christianos erat calumniae et Summata in D.N. Jesum Christum. Serenissima Respublica Veneta deleri curavit et ex mitti Buxtorfius vero omnia fideliter edidit in Helvetica Sua editione. Sed de hac editione Suo loco. Notandum concordantias Buxtorfianas Judaei plane non estimant, dicunt esse valde artificiales et difficiles.*
34. /a. *A Judeis nostratibus valde experitur haec editio.* Benjamin Tuttellens, Lugduni Batavorum, 1633.

[569] Mint Rabelais írja, „a görög, amely nélkül szégyen, ha valaki tudósnak nevezi magát". 1549-ben 33 görög nyelvű kötet jelent meg Párizsban 40 latin mellett. Lásd: Febvre–Martin 2005, 265, 323.

[570] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 93/c.

[571] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 49/c.

[572] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 68 / e *(Horae B.M.V. German. M.S.) Omnium manuscriptorum meorum Lingua germanica Scriptorum est antiquisssima. Nam reliquos per Dei gratiam omnes facili modo et legere et intelligere Scio, sed hoc penitus non. Aetas ejus ut et ali (!) viri eruditi dicunt referri debet ad annum 1230. Triplex est ejus Scriptura quod indicat color atramenti et litterarum figura.*

[573] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 87/c Liber medic. Germanicus Norimbergae 1489. *Vix intelligi potest a Peritissimo Germano Chyrurgo vel medico, rarissimum tamen opus num magnus Haisterus in recensione omnium librorum Chyrurgicorum huius libri nullam mentionem facit.*

[574] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 88/F Discorid. Anasarb. op Germ Francof ad Moen, 1610. *Versio germanica huius Diascoridis non ab bonitatem et accurationem aestimanda sed translator laudandus qui progenio istius aevi hominum magnus medicus habebatur.*

Carthusiánus beszélget egy szegény özvegy asszonnyal… mai német uraim nem igen értenék meg az egész értelmét hamarjában."[575] Gráci keresztapjával hónapokig utazott, sőt a század negyvenes éveiben Tótvázsonyba is költöztettek német katolikus jobbágyokat.[576]

Nem zárhatjuk ki, hogy a Felvidéken diákoskodva szlovákul is igyekezett megtanulni, kéziratainak listáján egy-egy néhány szavas szláv bejegyzés is olvasható,[577] mindenesetre a mesterségét öröklő József fia esetében kifejezetten ragaszkodott a német mellett a szlovák nyelv elsajátításához is. *„Mihent haza jöttenenk a' hazambul és a Nemesi Jószágomat elzálogosítá Feleségem Keresztesi Sára, Fijam Josephet el vitte Eperjesre német és Tót szót tanulni."*[578] Egyes újlatin nyelveket, az olaszt és a franciát olvasás szintjén megérthette, be is szerzett ilyen szótárakat, mint például Calderini Mirani *Perfectissimus Calepinus Parvus*-át.[579] Mint egyik levelében említi, olaszul látta a tridenti zsinat történetének első kiadását, melyet szíve szerint elküldött volna Dobai Székely Sámuelnek, *„mert Úgy gondolom, nagyobb ritkaság ez, mint sem az Deák és Frantzia fordittási … Platinát, már magam is szerzék."*[580] Angol olvasmányairól viszont egyáltalán nem tudunk. Ezen túl igen gyakran, mint például szír, török, örmény vagy tamil nyelvű kötetek beszerzésekor, bibliofil szempontokat vagy pusztán nyelvészeti érdeklődését is követhette, bár egyes keleti nyelvek esetében jóval többről is szó lehet. A Debreceni Kollégium neveléstörténetének feltáratlan részletei közé tartozik a keleti nyelvek oktatása. A magyar református lelkésznemzedékekre kiváló orientalisták hatottak. Cocceius professzor nemcsak a káld és az arab nyelvet tanulmányozta, de a Talmudnak és a Koránnak is szakértője volt. Kétségtelen az is, hogy Debrecenben több professzor tanult keleti nyelveket, köztük a kiváló hebraista Piskárkosi Szilágyi Sámuel Leidenben 1739-ben Schultens professzortól tanult arabul.[581] Varjas János 1786-ban bekövetkezett haláláig a zsidó régiségtan mellett a héber, a káld, a szír és az arab nyelveket is tanította.[582] A Kazayval személyes kapcsolatban álló professzor hódoltság idején keletkezett török forrásokat is gyűjtött, értelmezett, és ilyeneket köszönt meg 1763-ban Dobai Székely Sámuelnek: *„A Harátsot igen kedvesen vettem és szeretettel köszönöm … rend szerént kézzel szokták rá írni, kinek ada-*

[575] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 58.

[576] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. Veress D. 1994, 59. 1747-ben 8 német nyelvű család élt a faluban, az 1757. évi püspöki vizitációkor már többségben voltak a német katolikus jobbágyok.

[577] TtREK Kézirattára R 1467. 98. tétel. Érdeklődésére vonatkozóan lásd még az OSZK Kézirattára bejegyzését: Fol. Lat. 11 56/d Biblia Schlavonica, 1601. *Est Hussita… versio et quidem rara est a R.D. Belio non visa, cum ederet Biblia Sclavonica in 8-to majori.*

[578] HBML IV. A. 1016/c. Polgári perek. Saját kezével írott költség kimutatás, *„Kazzay Joseph Fijamra tett Epensaim"* címmel. Említést érdemel, hogy elvétve Sinai Miklós feljegyzései között is felbukkannak a szláv nyelvek iránti érdeklődés jelei, például egy-egy tiszántúli helynév magyar jelentését keresve: *„Konyar. Slavica lingva notat lovas legény, vagy a' ki lovon jár."* Lásd TtREL I. 24.a. 15. 75.

[579] *Perfectissimus Calepinus Parvus Sive correctissimum dictionarium Caesaris Calderini Mirani…* Patavii, MDCCXXIII. Mai jelzete G 934, a kötéstábla belső oldalán a gyűjtő monogramjával.

[580] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 112.

[581] G. Szabó 1985a, 143.

[582] *A Debreceni Református Kollégium* 1988, 99.

A TtREK F 692 jelzetű és II. Melléklet, 2150. tételszámú cseh nyelvű kötetében a hiányzó címlapot, illetve az első oldalakat kézírással és rajzzal pótolták

tott és hogy az mitsodás ember légyen. Sokszor egész Prosopographiája rajta vagyon annak, akinek ilyet adnak. Azt gondoltam ez előtt, hogy ollyan írás nélkül nem lehet nékünk Harátsot találnunk."[583] Az is tény, hogy Kazay életének utolsó

[583] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 61.

évtizedében Kotsi István professzor Erpenius tankönyve alapján arab grammatikát tanított Debrecenben, és Lokman műveiből „arabs fabulákat" adott elő.[584] A patikus könyvtárának jegyzékén mindenesetre több arab nyelvű kötet található, kéziratai jegyzékén egy *Analysis arabica* c. „liber manuscriptus" is.[585] Elgondolkodtató, hogy egyik feljegyzésében arra is felhívja a figyelmet, hogy Pál apostol leveleinek 17. századi arab nyelvű kiadásai különböznek a Polyglott Bibliák arab szövegváltozataitól.[586]

Érdeklődésével korántsem állt egyedül. Dobai Székely Sámuel is lázasan érdeklődött az egzotikusnak tekintett írásmódok, a keleti és a Kárpát-medencei „különleges" nyelvek iránt. Ismeretlen úton került vissza Debrecenbe egyik kézirata, amely cigány és román nyelven tartalmazta a Miatyánknak a Kazay által leírt szövegét (a román változatot cirill és latin betűvel egyaránt megörökítette!). „Székely kapitány" maga jegyezte föl a lap aljára, hogy az alábbi feljegyzés kinek a kézírása: *„Manus Perillustris ac Generosi Domini Samuelis Kazzai de Ztrécze Pharmacopolae Debreczinensis data 12 Decembris 1763, mihi Sam. Székely manu propria"*[587] A patikus cigányzenészekkel is alaposan ellenőriztette és jóváhagyatta a fordítást, és ezt a lap alján ő maga tanúsítja: *„Translatio haec per Clarissimos Dominos Fidicines optime examinata et exacta inventa, pariter et approbata est."* A Kitűnő Vonós Urak ezúttal a peregrinációból hazatért diákokat megillető Clarissimus jelzőt kapták.[588]

Memóriájáról csodákat mesélt a patika egykori inasa, Cserny János, és Kazay feljegyzéseiből úgy tűnik, egyáltalán nem alaptalanul: *„A'régi elmúlt dólgokrúl oly nagy emlékező elméje és tenax memóriája vagyon, hogy sokszor el bámulok rajta, midőn azokat a' régi dólgokat, ahol járt, tanult, látott és hallott, ha jó kedve vagyon hozzá, hogy el tudja mondani, mintha csak tegnap estenek vólna azok. Csak Posonyban régen vólt, még is jobban tudja most is elő beszélni és meg nevezni az Utzákat, Szegeleteket,a' Kapukat, Házaknak a neveit és az embereket, a' kiket esmért, hogysem mint én, a' ki nem régen jövék el onnét."*[589] Közvetve Domokos Lajos véleményéből is hasonlókra következtetünk. A főbíró Széchényi Ferenchez írott levelében „csudálatos embernek" mondta a patikust, ami az adott szövegkörnyezetben nem a kritikátlan csodálat jele – bár egyesek annak vélték –, hanem inkább egy nagy tudású csodabogár képét idézi, akinek kiváló a memóriája, de nem a földön jár – hiszen lajstromot sem készít numizmáiról.[590]

[584] G. Szabó 1996, 84.
[585] TtREK Kézirattára R 1467 6.
[586] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 42/ab.
[587] TtREK Kézirattára R 1034/7.
[588] Debrecen társadalma már a 18. század első felében integrálni törekedett a helyi cigányságot. A konzisztóriumi iratok között szerepel arra vonatkozó javaslat, hogy a presbiterek kísérjék figyelemmel a cigányok templomlátogatását. Lásd: G. Szabó 1996, 147. (Opiniones. I.10. pont.) *„Cultum publicum et Sacramenta contemnentes a Presbyterio notentur… non exceptis hinc Servis, Ancillis et ipsis Zingaris," azaz „a nyilvános istentisztelet és a szentségek hanyagolóit tartsa számon a presbitérium … Nem téve kivételt a szolgákkal, cselédekkel és magukkal a cigányokkal sem."*
[589] HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana 307.
[590] Idézi többek között Balogh István (1978, 595).

Domokos Lajos megjegyzése, amely szerint Kazay bibliotékája „Confusum Chaos", vagy máshol „csudálatos egy Chaos, a cathalogus is olyan",[591] valószínűleg azt jelenti, hogy a főbíró Kazayhoz képest szoros tematikai rendben tarthatta a saját könyvtárát, mint ahogy mások részéről is akad példa erre ebben a korban. Ezt a rendezési elvet választotta a hetvenes-nyolcvanas években Ráday Gedeon, majd Domokos Lajos kezdeményezésére Budai Ézsaiás is a kilencvenes években a Kollégium könyvtárában. Kazay Sámuel könyvtárának kéziratos lajstromai semmiféle tematikát nem tükröznek, és ez ebben a korban egyáltalán nem volt szokatlan megoldás. Különös módon még a könyvaukciók többsége is a formátumok rendjében zajlott: első nap a negyedrét, következő napokon a nyolcadrét, a fólió és egyéb formátumok.[592] Sinai Miklós nagyon színvonalas szakkönyvtárának jegyzéke is a formátumok szerint készült,[593] sőt a következő generációhoz tartozó, bibliográfiailag rendkívül tájékozott Kazinczy Ferenc katalógusa is.[594]

Az olvasástörténeti irodalom – nem túl szerencsés kifejezéssel – két fő csoportba sorolta a korszak jellegzetes olvasóit. A „kisszámú könyveinek egyikét újra és újra" olvasó intenzív típusba és a „nagyobb könyvtárral rendelkező, mindig új szövegekre kíváncsi" extenzív olvasóra.[595] Az intenzív olvasóra jellemző, hogy memorizálta, betéve tudta és a következő nemzedékre áthagyományozta könyvei tartalmát.[596] Az extenzív olvasás éppen a 18. század második felében vált tömegessé, az olvasás „második forradalmának" köszönhetően.[597] Kazay Sámuel több okból (vásárlási és olvasási szokásai miatt) sem sorolható sem az egyik, sem a másik csoportba. Gyűjteményének több olyan szakcsoportja van, melyeket nap mint nap használt, egyeseket közülük megélhetése érdekében is. Nem csak könyvészeti jegyzetei, egyes levelei is könyveinek tüzetes ismeretéről tanúskodnak. Vonatkozik ez a nyomtatott könyvtári katalógusok tartalmára vagy Kollár Ádám Ferenc *Annalecta monumentorum* c. kötetére és más hasonló tudományos művekre, de folyóiratokra és forrásgyűjteményekre is, mint a *Miscellanea Groningiana* c. bölcsészettudományi periodikum vagy az egyháztörténeti témájú *„Magdeburgi Centúriák."*[598] Kazay azonban nem csak munkaeszközként használta könyveit, élvezettel olvasta is őket. Az általa újra és újra kézbe vett, illetve a naponkénti templomi magyarázatok keretében hallott művek csoportjába tartozott a Biblia, feltétlenül ide sorolható néhány kedvelt teológiai szerző és téma, továbbá az általa nagyra becsült klasszikus szerzők mind tudományos, mind szépirodalmi vonatkozásban.

Szépérzékének és bibliofil hajlamainak bizonyságaival kötetünkben is gyakran találkozunk, az ő esetében azonban a bibliofil igényesség soha nem kerekedett

[591] Balogh 1978, 595-596.
[592] Segesváry 1992, 115.
[593] TtREK Kézirattára R 509/3.
[594] Barcza 1963, 94.
[595] Barbier 2005, 247.
[596] Cavallo–Chartier 2000, 31.
[597] Cavallo–Chartier 2000, 31-32.
[598] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2000, 58.

egy új tartalom megismerésének vágya fölé. A gyakran elővett régi és a mohón befogadott új olvasmányok kiválóan megférték egymás mellett. Tudunk olyan tudósokról és gyűjtőkről, akiknek valóságos szenvedést jelentett bekötetlen könyvet kézbe venniük,[599] a Kazay-gyűjteménynek viszont igen sok darabja került bekötetlenül vagy az általa választott olcsó, rendkívül puha, tartás nélküli, 3-4 milliméter vastag, jellegében inkább itatóspapírra emlékeztető fedélben a Kollégiumba. Az utóbbi papírfedél még fólió méretű, tízkötetes alkotáson is megtalálható! Olvasási szokásainak intenzív jegyei mellett tehát határozottan extenzív vonásai is voltak. Új tartalmak befogadása, új információk használható közelsége fontosabb volt számára, mint valamivel kevesebb kötet birtoklása pompás kötésben.

Megjegyzéseiből tudatosságra lehet következtetni olvasás és könyvtárépítés terén egyaránt. Nemegyszer kategorikusan közli, hogy bizonyos műveket (mint például Cellarius vagy Eberhard Weismann köteteit) sem könyvtárak, sem egyházi és világi tudós magánszemélyek nem nélkülözhetik: *Nulla Bibliotheca ista Thesaurus carere potest* vagy *Tam Ecclesiastici quam Saeculares Eruditi viri omnium dignantum isto auctore non possunt Carere*.[600] „A Lucius editioját meg vehettem volna bujdosásomban, de tudván azt amit Fabritius in Bibliotheca Graeca ir, nem vágytam reája", írta az ismert kézikönyvre hivatkozva.[601] Egyenként ismerte minden könyvét, a lehető legtüzetesebben tisztázta az egyes kiadások sajátságait, különbségeit, feljegyezte a köteteken belüli sorrendi és egyéb eltéréseket, változatokat. Olykor szerkesztési elveket kifogásolt, máskor hibáktól hemzsegő lipcsei szakkönyvre utalt, megjegyzéseket tett a szöveggondozás minőségére, sajnálkozott, ha valamelyik ismert kiadó nem használta az ő tulajdonában meglévő auktorkiadást, kiváltképpen, ha ez előnyére vált volna az adott kiadványnak.[602] Számára bizonyosan nem okozott gondot eligazodni a saját könyvei között, akkor sem, ha a tematikai rendet vagy az egyéb lehetséges rendszerezési elveket ismeretlen szempontok színezték, módosították vagy felülírták. Fájlalta, írásban is panaszolta, ha napi munkái elvonták ettől a gyönyörűségtől, mert a könyvekkel való foglalkozás lehetett legkedvesebb időtöltése. Talán annál is több. „Én ezen a Télen, midőn érkezésem vólt, magamat cum Sanderi Brabántia Sacra múlattam…" – írta Dobai Székely Sámuelnek, majd szinte bocsánatot kért a több oldalon át áradó könyvészeti információkért: „írok pedig, mert egyebrül én nem tudok írnya, nemis dicsekedhetem egyebbel."[603]

Szemlélete szélesebb rokonságának több tagját is befolyásolhatta, a tótvázsonyiakkal – mint csaknem minden ismerősével – könyvészeti kapcsolatban is állt. Könyvtárának egyik értékes kéziratát, Gyárfás István Vergilius-fordítását 1763-

[599] „Nem bírok könyvet olvasni, ha nincs bekötve" – jelentette ki Joseph Scaliger. (Cavallo–Chartier 2000, 215)

[600] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 44/b és 44/c.

[601] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 58.

[602] Pl. OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 71/d.: *„Laudanda esset haec editio si … totam exhibuisset,"* vagy 30/c: *„Rarissimae sunt hae duae editiones, inter se multum differentes,"* vagy 19/b.: *„… Nam Lipsiensis multis erroribus scatet."*

[603] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 111.

ban hosszú időre kölcsönözte az általa évente látogatott „Weszprém vármegyei Atyafiaknak".[604] Oroszi Pál 1780-ban, egy debreceni kiadványban, Maróthi Arithmetikájában jegyezte fel először szépen gyarapodó könyvtárának jelmondatát, amely aligha függetleníthető az ismert gyűjtő-rokon személyes példájától és tapasztalataitól: *„Egregios cumulare libros praeclara supellex"* – azaz *kitűnő könyveket gyűjteni a legnagyobb kincs*.[605] Ez az üzenet természetesen nem csupán eszmei vonatkozásaiban értendő, hiszen egy-egy könyvtár az adott korban főurak és főpapok számára is presztízskérdés volt, az anyagi és szellemi jólét reprezentációja, emellett sajátos „tőkefelhalmozás", a gazdagság méltó kifejezője.

„Krőzusnál gazdagabbnak vélem magam"

Kazay könyv- és régiséggyűjteményének ránk maradt darabjaira tekintve, a példányokat kézbe véve, az illusztrált művek, a kézzel színezett térképek, az anatómiai atlaszok, a botanikai ábrák tömege ma is lenyűgöző látvány. Együtt, összességében, a szebbnél szebb préselt vagy aranyozott bőrkötések sokasága, a bennük rejlő illusztrációk, régi korok tárgyi megtestesülése, jelenléte, kisugárzása, lenyomata és hangulata a reveláció erejével hat. Egykori boldog tulajdonosának egy magasabb rendű élet minőségét vagy annak illúzióját jelenthette. A könyvtárban a gyűjtemény jellege miatt is rendkívül sok fólió méretű kötet volt. Alfejezetünk szempontjából bizonyára nem mellékes, hogy a régi korokban a könyvek formátuma kapcsolatban állhatott a tulajdonos társadalmi állásával, illetve a bennük foglalt művek tartalmával. A Szentírást például a 16. században is igen gyakran másolták hatalmas folió méretekben, másrészt egy-egy könyv mérete egyértelműen alkalmas volt arra, hogy birtokosának rangját jelezze.[606]

A patikus körülbelül 2400 kötete a festményekkel és az egyéb tárgyakkal együtt a város különleges színfoltja volt, bár igazán ismert csak a helyi elit és Kazay szívesen látott vendégei körében lehetett. Ifjú Jankovich Miklóssal kötött szerződése a pompás köteteken kívül két éggömböt és két földgömböt, egynéhány „tükröket és camerákat", „öt rendbeli perspectivumokat", azaz különféle távcsöveket, több kisebb ládára való numizmát, gemmát, szobrocskát, amulettet, gyűrűt és három kardot is felsorolt.[607] Jankovich Miklós későbbi levelében külön is megnevezett a festmények közül néhányat, melyekre a többinél is jobban vágyakozott.[608] Attól az időtől kezdve, amikor a patikus kényszerhelyzetében végleges döntést hozott a gyűjtemény eladásáról, a könyvek jelentős része a jegyzékek által mutatott rendben, ládákban állt. A kilencvenes évek derekán megemlítette ezt Császári Pál

[604] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 52. A kézirat nem került a Kollégium könyvtárába a hagyaték többi részével.
[605] Hudi 1993, 51.
[606] Barbier 2005, 68-69.
[607] Szelestei Nagy 1979a, 435.
[608] Szelestei Nagy 1979a, 442.

debreceni diák is, aki gróf Teleki László részére készített egy lajstromot, és lassú munkája mentségéül azt hozta föl, hogy a könyvek jórészt zárt ládákban vannak.[609] A Jankovich-féle könyvjegyzék a könyveket tíz ládában (A-tól K betűig jelölt Cistákban) és kilenc különböző méretű könyvtartó állványon (betűvel vagy számokkal jelölt tékákon) sorolja fel.[610] A ládák és tékák nem tükröztek semmiféle tematikai vagy egyéb rendet, a formátumok is keveredtek, vélhetőleg a jobb helykihasználás érdekében.

A kollekció létrehozása kitartást, tudást, tájékozottságot, ítélőképességet, kiterjedt és befolyásos kapcsolatrendszert és nem kevés vakmerőséget tételez föl, mert igen nagy kockázattal járt. Nem a debreceni patikus volt az egyetlen magyar műgyűjtő, akit (legalább részben) szenvedélye tett koldussá.[611] Az elszegényedett középnemesi családból származó *„szegén szúrtos Patikárius"*[612] – ahogyan a jómódú debreceni polgár időnként nevezte magát – élete főműve, gyűjteménye által lett ismertté. Domokos Márton soraiból egyértelműen arra következtethetünk, hogy a *„passionatus antiquarius"* könyvészeti tekintélynek számított a városban.[613] Kitartására jellemző, hogy egy sokrészes 16. századi egyháztörténeti sorozatot húsz-egynéhány év alatt volt képes kiegészíteni.[614]

Elismertségét és – csípős megjegyzéseire gondolva – talán irigyeit is gyűjtői teljesítményének, életművének köszönhette. Ha azt a tényt mérlegeljük, hogy Hatvani professzor szinte forintra ugyanakkora (igen tekintélyes!) vagyont hagyott hátra maga után, mint amekkora kiegyenlítetlen adósságot Kazay Sámuel,[615] a maga pár száz kötetes könyvtárával nehezen viselhette, ha fülébe jutott egy-egy gúnyos megjegyzés. Ilyenek lépten-nyomon olvashatóak a patikus hagyatékában: *„Athanasius Kircher nagy megbecsülést érdemlő összes művéről sokan sokfélét szitkozódnak, de úgy tűnik, sohasem látták, és még kevésbé olvasták azt, amit én Isten kegyelméből könyvtáramban őrzök, és Veszprémi István orvosdoktor komám urammal kiválóan használunk."*[616] Hasonló mondatok orvostudományi kötetekkel kapcsolatban is gyakran felbukkannak: *„vajha legalább csak ezt a kiadást látnák és olvasnák a mi nagy Uraink, akik azt terjesztik magukról, hogy minden* [könyvük]

[609] Balogh 1978, 600.

[610] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. és a róla készült másolat TtREK Kézirattára R 6487 a 4.-től a 101-ik lapig.

[611] A Kazay-gyűjtemény iránt is hevesen érdeklődő Jankovich Miklós sorsa említhető első helyen. A megszállott gyűjtőként ismert ifjabb Jankovich Miklóst végül gondnokság alá helyezték. Lásd Monok–Buda 2006, 167.

[612] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 111.

[613] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 43.

[614] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 17/d Eccl. Hist. Basil, 1559. *„Viginti et aliquot annis vix potui hanc editionem complere…"*

[615] A patika kifizetetlen vételára közel 16 000 forint volt, Hatvani István nemesi birtokrészeket, szőlőket, 15 585 forint értékű vagyont hagyott utódaira. Lásd Rácz I. 1995, 82.

[616] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 93/G Athanasius Kircher, Romae, 1652. *Omnia opera Kircheriana magni aestimari merentur multi multa et prava et turpia dicunt, sed adparet ipsis nunquam vidisse multo minus legisse qui ego per Dei gratiam in mea Bibliotheca habeo quib ego possessor et exc. D. Compater Steph Veszpremij M Doctor bene usus sumus.*

megvan és mindent tudnak."[617] *„Csodálatos, /jóllehet az elején és a végén kicsit hiányos/ ritkán láthatják a mi magyarországi orvosaink*."[618] Vagy igen sokszor: *„senkinek nincs meg Debrecenben csak nekem"*.[619]

Kazay nem is próbálta leplezni büszkeségét, amikor országos hírű főurak keresték föl. Egy 1482-ben másolt Ovidius-kódexről, melyet könyvtára legnagyobb kincsei közé sorolt, feljegyezte, hogy sok arisztokrata és tudós látogatója tartotta már a kezében *(„Multorum magnatum ac eruditorum fuit in manibus"*[620]*)*. Könyveinek lajstroma végén az udvari tanulmányi bizottság elnökét, Balassa Ferenc grófot, az előző évi látogatók közül csupán a királyi kamara elnökét, gróf Festetich Pált és gróf Forgách Miklós királyi biztos nevét említi. Akár Festetich kamarai elnök személyes közlésén is alapulhat az a megjegyzése, amely szerint az ő példánya épebb, mint a gróf könyvtárában őrzött Magyar Mars.[621] Maittaire kézikönyvének különféle kiadásairól[622] megjegyzi, hogy nála jártában Pálfy Károly kancellár is látta (amikor *„apud me fuisset"*). Segédje, Cserny János is több nevet említ: a kerületi tábla elnökét, Kállai grófot és egész családját, „Méltóságos Draveczky királyi tanácsos Urat", illetve összegezve: *„egynéhány erdélyi és magyar országi Grófok, és Mágnások halván az ő … válogatott collectioját, és a Régi Auctoroknak öszve szedésébe való nagy gondosságát és az ő nagy Experientiáját, a' patikában ide hozzá el jövén, őtet meg tisztelték*."[623] Kazay anyagi összeomlása után, a vételi szándékkal érkezők közül természetszerűleg többen is megtekintették kincseit, ifjú Jankovich Miklós több ízben is, de amint erről még szó lesz, erősen érdeklődtek gyűjteménye iránt Teleki László és Széchényi Ferenc grófok is. Az élénk figyelmet önmagában is magyarázza, hogy a patikus gyűjteménye valóban fölényesen állta a versenyt számos magyar arisztokrata könyvtárával.[624] De a tudósvilág érdeklődése sem lankadt: Benkő József Brukenthal erdélyi gubernátor komoly vásárlási szándékait említette Koppi Károlyhoz írott levelében, a könyvtár

[617] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 59/a Claudii Galeni, Opera omnia, Basilea, 1549. *Utinam tantam hanc editionem vidissent et legissent nostri magni Domini, qui dicunt se omnia habere et Scire.*

[618] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 29/b. *Miraculum est. /Licet sit mancum aliquantisper in principio et fine/ et raro visus a medicis nostris in Hungaria.*

[619] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 94/a *„Nemo quisquam habet Debretzini prout ego habeo." Lásd még a hasonló megjegyzések közül: 87/G Practica nova ... Venetiis, 1504. Rara opera medica et a paucis medicis visa cum interesset ipsis et habere et legisse. - 15/b Herbarium Hieronimi Tragi, Presburg, 1560. Non semper habent prae manibus Domini Medicinae Doctores qui ex isto Botanico aliquid allegant ut Herbarium posonii editum cui prae est Icon I.Cs.N.H.I.*

[620] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. Pag. 49./a Publii Ovidii Nasone, 1482 MS cum gloss. interline. *„Est cimelium totius Bibliothecae meae valde differt a splendido Burmanniana editione. Habet notas tam marginales quam interlineales … Multorum magnatum ac eruditorum fuit in manibus."*

[621] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 18/B Magyar Mars, Béts, 1653. *„Integerrimum exemplar et tale integrum nec Sua Excellentia Regiae camerae praese Paulus Festetich de Tolna non habet in sua Collectione Scriptorum Hungaricarum."*

[622] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 46/d. és 46/e.

[623] HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana 309.

[624] Gróf Batthyány Ádám, Esterházy József, Radványszky László és Balassa Pál könyvtárát lásd Adattár 13/5. 115-146, 152-156, 159-188. és Adattár 13/4. 346-349.

különlegességeit hangsúlyozva,[625] Wagner Károly (a címer- és pecséttan tanára, a Nemzeti Múzeum első őre) a gyűjtemény történeti tárgyú kiadványait szerette volna megszerezni.[626] Kölcsey Ferenc Kazinczyhoz írott leveléből arra következtethetünk, hogy szellemi életünk nagyjai még hosszú évek múltán is számon tartották a gyógyszerészt: „Jó volna tudni, hova lett a Patikárius Kazay leveles tárja" – jegyezte meg 1812-ben.[627]

Az idősödő patikus a könyvekkel való foglalkozással és kisebb vásárlásokkal a legnagyobb anyagi szorultságban sem hagyott fel egészen. 1781. január 23-án, József fiához írott levelében még könyvet sürgetett, egyik könyvjegyzékén találhatóak 1790 után nyomtatott művek is, sőt a Jankovich Miklóssal kötött szerződés 1795-ben a katalógus elkészülte után vásárolt, jegyzékbe nem vett könyvekre is vonatkozott.[628] Bár meglepően tájékozott volt egyes teológiai, történeti, filológiai

Weinmann művének ábrái. TtREK P 4 és II. Melléklet, 1786.

[625] *Benkő József levelezése* 1988, 158.
[626] *Weszprémi István levelezése* 2013, 238.
[627] *Kölcsey Ferenc minden munkái* 1887, 9: 81-82.
[628] Szelestei Nagy 1979a, 435.

tudományszakokban és részletkérdésekben, minden bizonnyal különös jelentősége van utolsó könyvészeti döntésének: a Kollégiummal kötött megállapodásakor a hajlott korú patikus írásban rögzítette, hogy Weinmann művét meg kívánja tartani. Weinmann négy hatalmas fatáblás bőrkötésű botanikája kivételesen szép növényi ábrák tömegét tartalmazza.[629] Ennyire igényes, árnyalatokban és átmenetekben gazdag, olykor bársonyos, máskor érdes felületi hatásokkal még kézi színezés esetében is ritkán lehet találkozni. Ez volt az a könyv, amelytől a Hortus Botanicus egykori gondviselője utolsó napjaiban sem volt képes megválni.

[629] Mai jelzete: TtREK P 4

Kazay Sámuel gyűjteményének leírása, tematikai csoportjai

A kollekció katalógusának közzététele önmagában is meglepetésekkel szolgálhat, többek között a gyűjtemény belső arányait illetően. Minden előzetes ismeretünk ellenére meglepő és váratlan az egyes teológiai szaktudományok (pl. a liturgia) irodalmának felekezeti korlátokat átlépő kivételes gazdagsága. A patikus foglalkozásával kapcsolatban álló szakterületeket vizsgálva szembetűnő az is, hogy az orvostudományi művek száma meghaladja a szűkebben értelmezett gyógyszerészeti vagy botanikai kötetekét. De talán azáltal is előrelépés remélhető, hogy a jelenlegi kutatás eredményeként az érdeklődők elé tárul egy rekonstruált könyvtárjegyzék, amely a még meglévő és a leírás alapján beazonosítható tételek mai könyvtári jelzetét is tartalmazza. Ennek segítségével az egyes szakterületek kutatói egyénileg folytathatják az esetek jelentős részében Kazaytól származó példányok vizsgálatát. Az említett összesítés a patikusnak a Debreceni Református Kollégiumban őrzött töredékes lajstroma, egy kéziratos jegyzéke,[630] illetve az Országos Széchényi Könyvtárban[631] és az MTA Kézirattárában[632] őrzött könyvlisták alapján készült.

A példány szerinti azonosítás azonban egyes tételek esetében több okból sem lehetséges. A 17–18. századi kéziratoknál például egy német műről is latinul adott általános és erősen hiányos leírás nem mindig elegendő a mai állománnyal való egybevetéshez. Időnként nehézséget okoz, hogy a patikus a legritkább esetekben jegyzett fel bármit is könyveiben, monogramjával is nagyon ritkán találkozhatunk.[633] Azonos szerzőknek azonos kiadásban, több példányban meglévő művei esetében általában semmiféle bizonyosságunk nem lehet afelől, hogy Kazay egykori tulajdonát tartjuk-e kézben. Néhány esetben akkor is katalógusunkban szerepel egy-egy mű mai jelzete, ha a tulajdonosi bejegyzések alapján valószínűsíthető, hogy a jelenlegi példány nem (vagy egyikük sem) Kazay gyűjteményéből származik. (Egy 15–18. századi nyomtatvány kézbevétele ugyanis – tartalmi szempontból – akkor is hasznos lehet egy kutató számára, ha az adott példány eredete

[630] TtREK Kézirattára R 1460 és R 1467.

[631] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. A kéziratról dr. Módis László 1956. január 18-án másolatot készíttetett, amely jelenleg a Kollégiumi Nagykönyvtár kézirattárában található, jelzete TtREK R 6487.

[632] MTA Könyvtárának Kézirattára, Catalogus Bibliothecae Samuelis Kazay, Bibl. 209. Az OSZK és az MTA jegyzékei csekély eltérésekkel, lényegében azonosak.

[633] Szép kalligrafikus monogramja megtalálható például a TtREK B 696, C 848, D 579, E 258, E 567, F 652, G 934, továbbá az I 227 jelzetű példány 121. lapját követő index után, az I 823, az O 10, Ős 105, Q 35, Q 2478, RMK 108, RMK 1204-1206, RMK 1209, RMK 1315 és RMK 1500 jelzetű kötetben, illetve az U 373, Y 480, Y 482 jelzetű kötetekben.

bizonytalan.) Rontja tehát az arányokat a régi korok történetietlensége: a Kollégiumban nem csupán idegen hagyatékok aukcióira került sor. A Nagykönyvtár több példányban meglévő, „fölöslegesnek" ítélt köteteinek értékesítéséből a már említett Maróthi-féle aukció alkalmával, egyetlen évben 1160 forint bevétele volt az intézménynek.[634] Ez az összeg nagy könyvmennyiség eladására utal. Sajnos még a 19. század első felében is cserélődött az állomány, gyakran tarthatták és tartották meg a felbukkanó ép és tiszta példányokat a marginálliákkal, szövegközi jegyzetekkel sűrűn teleírt, szakadozott példányok helyett, a tudománytörténet felmérhetetlen kárára.

Kazay monogramja
a TtREK I 227 jelzetű kötetéből
(II. Melléklet, 1636.)

Kazay Sámul könyvtárának általános áttekintését is elkészítette feljegyzéseiben. A Széchényi Könyvtárban őrzött lajstrom 1762-es tételszámmal végződik, és a kötetünk végén közölt (az ő közreműködésével készült különböző listákat egyesítő) katalógusban 2203 tétel szerepel, összegzésében 1848 szerző birtoklásáról számol be, azonban a több-

Mallinckrodt Bernhard: *De ortu et progressu artis typographicae.* Coloniae, 1640.
TtREK A 195 és II. Melléklet, 1083.

[634] Tóth B. 1975a, 220.

kötetes művekre és sorozatokra tekintettel könyvtárának kötetszáma valóban meghaladja a 2400-at. A könyvek mérete fóliótól a negyedréten át a tizenkettedés tizenhatodrétig terjed. A nyelvek közül ő maga a görög, a latin, a héber, a német és az olasz jelenlétét emeli ki, néhány francia és magyar mű társaságában. Hangsúlyozza a régiségeket és ritkaságokat, az ősnyomtatványok közül 159-et,[635] pergamenkódexek közül 30-at, papírra írottakból 11-et számol, egyházi és világi, liturgikus és irodalmi jellegűeket, külön megemlítve Antonius Musa német nyelvű természettudományi kódexét. Általános áttekintésében *(Conspectus Universalis Collectionis Kazzaianae. Pro Memoria)*[636] a számadatokon kívül három mondatot húzott alá tollal: *Antonius Musa, unus botanicus* héber tekercseinek említését *(NB. Liber Ester Hebraice, in volumine, etiam accedit bis),* illetve a kódexek kiváló állapotának és jó kötéseinek említését *(Omnes codices bene sunt conservati et in bona ligatura)*.

Gyűjtést segítő kézikönyvek – historia litteraria

Amint erről már szó esett, a patikus bőségesen ellátta gyűjteményét híres könyvtárak katalógusaival,[637] a legkülönfélébb „bibliotékákkal"[638] és lexikonokkal,[639] egy-egy tudományszak fontos kézikönyveivel, amelyek segítették könyvészeti tájékozódását. Található ezek között hazai, mint Kollár Ádám Ferenc (*Manu exaratos codices…* Vindobonae, 1760) vagy Pray György kötete (a *Raritates Bibliothecae Budensis*, Budae, 1780); Bod Péter minden egyház- és irodalomtörténeti műve (köztük a *Magyar Athenas*, Szeben, 1766); Horányi Elek (*Memoria Hungarorum*, Viennae, 1745) és számos nemzetközi hírű vagy Magyarországon kevésbé ismert külföldi szerző, mint Joseph Hartzheim (*A kölni bibliothéka kódexeinek katalógusa,* Coloniae, 1752). Néhány tétel, mint például a *Göttingensis Catalogus rerum eruditorum Germanice* szerző, nyomdahely és évszám nélkül szerepel Kazay kéziratos könyvlajstromain.

[635] Szelestei Nagy László (1979a, 425) szerint ennek az lehet az oka, hogy nem volt következetes az 1500-as időhatár alkalmazásában.

[636] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 79.

[637] Catalogus *M. S. Bibliothecae Laurentiana,* Florentiae, 1764; a Wolfenbütteli *Bibliotheca Augusta,* Helmstadtii, 1661; Jacob Burckhard: *Historia Bibliothecae Augustae Wolffenbuttelianae,* Lipsiae, 1744; *Catalogus Codices M. S. Bibliothecae, Bernensis,* J. R. Sinner cum fig. in 8° majori. Bernae, 1760; *Rerum Germanicarum Scriptores Ex Bibliotheca Marequardi Freheri, curante Burcardo Gotthelffio Struvio* Tom. III. in folio. Argentorati, 1714; *Bibliotheca Vinthagiana* in 4°, Vienae, 1730; Lucas Achery: *Spicilegium collectio Veterum Scriptorum, qui in Bibliothecis …* Tomis 3. Parisiis, 1723; Kropffii Martini *Bibliotheca Melkicensis, seu Vitae et Scripta … Benedictinorum Mellicensium,* Viennae, 1747; Vogt Joannis *Catalogus aetico cryticus librorum,* Hamburg, 1747; …

[638] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 52/d *Bibliotheca Bibliothecarum manuscripta Bernardi de Montfaucon,* Paris, 1739. Megjegyzéseiben nélkülözhetetlen műnek mondja a kötetet.

[639] *Prodromus historiae literariae, et Tabula duplex chronographica universalis.* Curante Jo. Alberto Fabricio, Francofurti, 1751; *Lexicon Oeconomic.* Germ. Tom. II. Bamberg, 1754; *Hübneri Zeitungs Lexicon,* Lipsiae, 1762; *Valteri Lexicon Diplomaticum,* Ulmae, 1756.

A bibliothéka fogalma a műjegyzékeken kívül akár könyvkereskedői katalógusokat is jelölhetett – mint a *Bibliotheca Krausiana* címében[640] –, sőt akár aukciós katalógust is, mint a bécsi Berger-aukció esetében. Ezek a művek igen gyakran tartalmaztak „historia rei litterariae et notitia auctorum" vagy „clarorum doctissimorum virorum effigies; vitae et elogia" című fejezeteket.[641] A nyomtatott könyvtári katalógusok hasznát jól mutatja a *Catalogus Bibliothecae Bunavianae* öt vaskos kötete – az első közülük kereken 1000 oldalas –, amely a különböző népek szerzőin és könyvtárain túl „múzeumokról", iskolákról, akadémiákról, sajtótermékekről is bőségesen ismerteti az adott könyvtárban fellelhető szakirodalmat, külön fejezetben tájékoztatva a névtelenül, illetve az álnéven megjelent munkákról. Néhány hasonló kötet áttanulmányozása kétségkívül alapos ismeretet adhatott könyvtártudományból, tudománytörténetből, a nyomdászat, a könyvek és alkotóik általános ismeretéből.[642] Kazay legkedveltebb szerzői között is látjuk majd Burcard Gotthelf Struve nevét, akinek *Introductio in notitiam rei litterariae et usum bibliothecarum* c. kötete a műfaj egyik nagy hatású darabja volt. Ismerteti a nagy elődök munkásságát – például Justus Lipsius művét az antik könyvtárakról vagy Montfaucon könyvtári vonatkozású itáliai köteteit –, de olyan magánkönyvtárak jelentőségére is felhívta a figyelmet, amelyek egyes példányait Kazay is megszerezte, így Willibald Pirkheimer és Jean Baptist Colbert gyűjteményére.[643] A patikus minden bizonnyal haszonnal forgatta a pozsonyi születésű Gottlieb Stolle közel ezeroldalas *Introductio in historiam litterariam* c. kötetét, amely az általános elvi és történeti bevezetésen túl praktikus tanácsokat is adott a jó könyvek ismertetőjegyeiről, többek között arról is, hogy nem minden könyv ritkaság, amit egyesek ritkaságként árulnak.[644] Daniel Georg Morhof 1072 oldalas műve a *Polyhistor literarius, philosophicus et practicus* a tüzetes elméleti alapozáson kívül szintén szolgál gyakorlatias tanácsokkal. A gyűjtőknek kisebb könyvtárak egészének megvételét, a könyvtártulajdonosokkal (sőt családjukkal!) és tudós férfiakkal való szoros baráti kapcsolat kiépítését ajánlja, frankfurti és egyéb könyvlisták, katalógusok, szerzői életrajzok folytonos tanulmányozását, a boltok szüntelen látogatását, a kötések érdekében a bőrökkel foglalkozó iparosok műhelyeinek felkeresését, sőt még „kémek" tartását is javasolja.[645]

Az egyes kézikönyvek debreceni hasznosulását, presztízsét, még inkább használatuk gyakoriságát jelezhetik a patikus saját kezű feljegyzései. Akad ezek között szűkszavúan odavetett ténymegállapítás, de vallomásszerű megjegyzés is, mely szerint rút hálátlanság volna a *Raritates Bibliothecae Dresdensis* (máskor *Biblio-*

[640] *Bibliotheca Krausiana.* Viennae in Austria, 1751. TtREK A 208

[641] Christophori Henrici a Berger … *Bibliotheca continens egregium apparatum librorum … omnis generis.* Nunc autem constitute Auctione Viennae Austriae d. 22. Aprilis … Anno 1738. Az aukció dátuma kézzel átjavítva: „16. jun." TtREK A 1104.

[642] *Catalogus Bibliothecae Bunavianae.* Tomus I-V. Lipsiae, 1750. TtREK A 59.

[643] Struve, Burcard Gotthelf: *Introductio in notitiam rei litterariae et usum bibliothecarum.* Francofurti et Lipsiae, 1729. 133. 145. 197. 209. TtREK A 111.

[644] Jenae, 1728. TtREK A 265.

[645] Lubecae, 1747. 27-28. TtREK A 74.

Ezek a bodorított parókás tudósok a jól végzett munka elégedettségével tekintenek a jövőbe könyveik első lapjairól, szívüknél napóleoni pózban markolva a barokkosan túlredőzött talárt. Bejegyzések szerint műveiket a diákok is használták. (TtREK A 74 és TtREK A 265 – II. Melléklet, 1158. és 1591.)

thecae Dresdensis notabilia[646]) szerzőjével szemben, ha nem emlékezne meg Johann Christian Goetzéről, arról a kiváló férfiúról, akinek a legtöbb ismeretet köszönheti könyveinek kiválasztásában.[647] Máskor csak annyit ír, hogy a kötet értékével kapcsolatban lásd a drezdai könyvtár raritásait, esetleg hozzáfűzi, hogy Goetze szerint sohasem jelent meg a teljes mű, vagy az adott bibliakiadást senki sem emlegeti rajta kívül.[648] A leggyakrabban használt alapművek közé tartozik Johann Albertus Fabritius: *Bibliotheca Latina mediae et infimiae aetatis* 6 kötete (Hamburg, 1760) vagy a 14 kötetes *Bibliotheca Graeca* (Hamburg, 1714) és a 6 kötetes *Historia Bibliotheca Fabricianis* (Wolfenbüttel, 1714). A megjegyzések között is állandóan találkozunk a szerzőre vonatkozó tekintélyelvű utalásokkal.[649]

[646] Szelestei Nagy László (1979a, 426) úgy véli, a *Merckwürdigkeiten der königlichen Bibliothec zu Dresden* (Dresden, 1744) c. kötetre vonatkoznak a latin nyelvű utalások.

[647] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 95/B *Ingratus ac inhumanus essem homo si de isto bono Viro nempe Joanne Christiano Goetze plurimum debeo et cum multis vicibus testem imo et iudicem de bonitate ac raritate librorum meorum exigue meae Bibliothecae allegati.*

[648] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 21/d. *Numquam prodiit totam ut dicit Goetze Dresdensis Bibliothecarius. 2/b De hujus raritate vide recensionem raritattes Dresdensis Bibbliothecae. 25/b. Praeter Goetzium nemo hujus S. Bibliorum editionis facit mentionem.*

[649] *Valde laudatur a Fabritio haec editio rarissima et a paucis visa, vagy máshol: rara est haec editio quod et Fabritius et Vesterhofius testatur.* OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 48/f. és 48/h. Mindkét kötet velencei ősnyomtatvány, 1488-ból.

A bécsi császári bibliotékát bemutató (*Petri Lambecii Hamburgensis Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi.* Vindobona 1665 ad 1679) horribilis árú nyolc kötettel kapcsolatban azt a meglepő állítást olvashatjuk, hogy egész Európában 8-9 ép és teljes példány található belőle. A kereslet miatt is nehezen tudta megszerezni, ráadásul a mű 280 rajnai forintos ára meghaladta Kazay egyévi gyógyszerészi készpénzbevételét.[650] Könyvészeti felkészültségét talán mindennél jobban mutatja, hogy nagyon alaposan tanulmányozta és sokra becsülte a kézikönyv 1766–1782 között megjelent, Kollár Ádám Ferenc kiegészítéseivel és annotációival ellátott kiadását is.[651] A császári bibliotékában szinte fizikailag is otthon lehetett: egyik pompás nagyméretű albuma az épület minden zugát, szárnyát, lépcsőházát, freskóját és galériáját ábrázolja, hatalmas rézmetszetek segítségével.[652]

> Montfaucon (a modern régészet előfutára és a paleográfia megteremtője) műveit megszerezte, folyamatosan használta, szerepét nagy tisztelettel hasonlította Lambetiuséhoz, megemlítve, hogy Magyarországon kevesen olvassák: *Lambetiano operi simillimum opus quod pauci viderunt in Hungaria scilicet*.[653] Paleográfiai szempontból és gyűjtőként a *Bibliotheca Bibliothecarum Manuscriptorum Nova* (Paris, 1739) történeti értékei és Antoine Benoit kiváló illusztrációi miatt a *Les Monumens de la Monarchie Francoise* (Paris, 1729–1733) jelentett számára sokat. *Diarium Italicum* (Paris, 1702) c. művét a könyvpiacon egyenesen hozzáférhetetlennek mondja.[654] A franciák közül még két szerző kézikönyveire hivatkozik rendszeresen: Mabillon és Maittaire műveire. A maga korában Mabillon (1632–1707) Európa egyik legnagyobb történésze volt, a diplomatika tudományának úttörője. Mint látni fogjuk, Kazay Sámuel minden fontos művét – mint a *De re Diplomatica* (Paris, 1709) vagy a *Museum Italicum seu collectio scriptor[um] ex Bibliothecae Italiae* (Paris, 1724) – megszerezte és ismerte. Arra viszont jó érzékkel figyelt, ha egy másik szerző (nevezetesen Christian Godofred Hoffmann) olyan ritkaságokról számolt be, amelyeket sem Mabillon, sem Montfaucon nem ismert.[655] Az ősnyomtatványok iránt kifejezetten érdeklődő, incunabulumokat tudatosan gyűjtő Kazay számára nélkülözhetetlen eszköz volt

[650] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 80/h *Integrum exemplar sine ullo defectu et vix octo vel novem in tota Europa completum haberi potest nam secundus tomus semper alba charta in simili magnitudine et forma conpactos additur et cum lite (!) hoc habere potui nam certus Abbas plus promisit quando eam meus bonus amicus coemisset et exolvisset* ***280 Rh florenos.***

[651] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 62/f Bibliotheca …Caesar. August. Vindob. Hannover, 1712. *Optima recensio et* ***Lambetii et Nesselii*** *sed melius ac pulchrius est et habere et legisse* ***ipsosmet Bibliothecarios,*** *quos bono ac magno fructu perlegi.*

[652] *Dilucida repraesentatio Bibliothecae Caesareae.* Wien, 1737. TtREK A 205.

[653] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 83/E Bibliotheca Coisliana … Montfoucon Paris, 1715.

[654] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 5/ d *Non obvius liber.*

[655] *„Rara haec est collectio et multi raritates habet quas nec Mabillon nec Montfauconius in itineribus suis non producunt.*" OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 75 /a *Nova scriptorum collectio Ch.Godofr. Hoffmann, Lipsiae,* 1731.

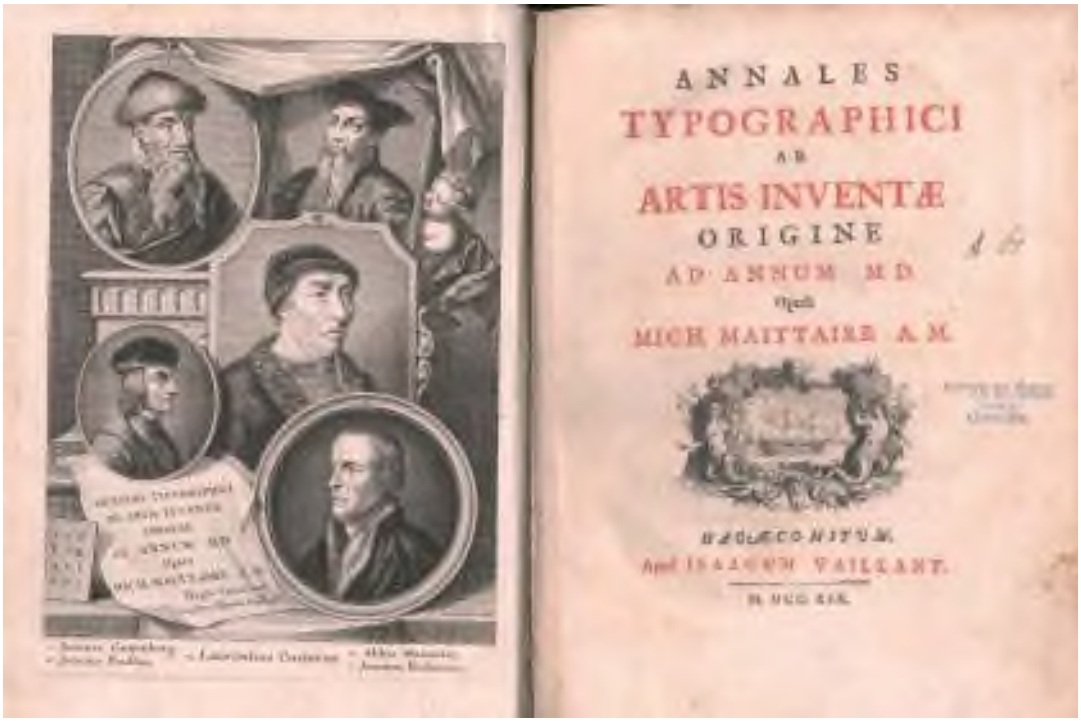

Az európai nyomdászat úttörőinek portréi Maittaire kézikönyvéből (TtREK A 61 és II. Melléklet, 1082.)

Maittaire fő műve, az *Annales typographici ab origine ad annum 1500* (Hagae, 1719), melyet több kiadásban is megvásárolt.[656] Kéziratos feljegyzéseiben folyamatosan utal Maittaire véleményére.[657]

Magyar vonatkozások

Kazay Sámuelről ismert, hogy elsősorban külföldi és régi könyvek beszerzésére törekedett. (Ennek egyik oka az lehetett, hogy a hazai irodalom igen jelentős része kompiláció, önállótlan átdolgozás és fordítás volt.[658]) Ezen túl sok természettudományi vagy egyéb területet figyelemmel kísért, de a klasszikus auktorok és keresztyén teológusok mellett mégis elsősorban a gyógyszerészszakmája műveléséhez (orvostudomány, botanika, kémia) és gyűjtőszenvedélye (gondoljunk elsősorban a numizmatikára) magasabb szintű gyakorlásához szükséges könyveket vásárolta. A tulajdonába került viszonylag kevés magyar nyelvű alkotás szintén nyitottságra

[656] Lásd könyvtárának jegyzékein: Idem liber ex editione secunda Tom. IV. [Annal[es] Typograph[ici] ab art[is] invent[ae] origine oper. Mich. Maitaire in 4°] Amstelodami. Londini, 1733–1741.

[657] *„Nec Maittaire nec alibi faciunt mentione horum opusculum.”* OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 71/h *Vix aliqui viderunt hac publicum ac Bonum opus quod rarissima est ut dicit Maittaire.* – 72. /a *Rarum opus dicit Maittaire.*

[658] Tarnai 2004, 24.

I. Lipót ábrázolása Wilckens Lambecius életéről szóló művéből, TtREK A 139 és II. Melléklet 1796.

vall, és természetesen nem hagyták hidegen azok a könyvek sem, amelyek valamilyen okból beszéd- vagy levelezési témának számítottak. Az alábbiakat írta 1763-ban a Református Kollégiumban őrzött Debreceni Kódex szövegével való találkozásáról, melynek hatására Krőzusnál gazdagabbnak érezte magát: „A napokban én magamat gyönyörködtettem ollyan Magyar nyelven írott Legendának vagy szentek Életérül és más materiákról iratott Predikatumoknak olvasásával, melly íródott itt a hazában legalább is más fél száz esztendővel a Reformatio kezdete előtt valamely Franciscanus Concionatortul. Ebben a részben igen szerencsés embernek tartom magamat, mert Molnár Albert fő tudós emberünk el merte mondani, hogy soha is nem látott régibb magyar könyvet v. írást a Székely Chronikájától a melly 1559dikben jött ki először. Bél Mátyás pedig in Dissertatione de Litteratura Hunno Scythica azt mondja, hogy ő még régibbet látott t.i. Sylvester János Uj Testamentumát a mely ki jött Szigeten, 1541-ben. Ugy, de én látok mindezeknél másfélszáz esztendővel régibb igaz magyar nyelven írott írást. Croeso ditiorem esse me puto."[659]

Gyűjteményében a külföldi szerzők dominanciája ellenére, a latin nyelvű kötetek között is szép számmal akadnak magyar témájú alkotások, de általában is elmondható, hogy feljegyzései tükrözik speciális hazai érdeklődését, érzékenységét. Sértődötten reagál, amikor egy híres emberek életét tárgyaló műben (Bázel, 1578) gyalázatosan *(turpiter)* mutatták be Attilát.[660] A patikus a legszükségesebbek között ajánlja Bethlen János krónikáját a magyar történelmet kedvelők és

[659] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 56.
[660] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 16/d Completissimum exemplar et Attilla turpiter ibi exhibetur.

szakemberek számára egyaránt.[661] Nagyon erős jelei vannak nála is a Mátyás-hagyomány és -kultusz ápolásának. Általában szűkszavú könyvjegyzékében sem mulasztja el olyan információk említését, mint hogy Joachim Heller (Nürnberg, 1549) Albohali arab asztrológus művét Mátyás király könyvtárából adta közre. Ezen a téren csak erősítette, hogy a historia litteraria általa ismert nemzetközi irodalma lépten-nyomon foglalkozott Mátyással és a „Corviniana" értékeivel. Burcard Gotthelf Struve könyvének elpusztított könyvtárakról írott fejezetében,[662] míg Daniel Georg Morhof a tisztességtelen úton megszerzett könyvtárak között, a heidelbergi bibliothéka társaságában említi Matthiae Hunniadis „felbecsülhetetlen értékű könyvtárát, amely egész Európa mérhetetlen kárára pusztult el".[663] Örvendetes tény, hogy minden személyes kapcsolatának vannak könyvészeti vonatkozásai. Igen sok általa ismert személy possessor bejegyzése vagy műve (esetleg mindkettő) megtalálható gyűjteményében, legyen az illető városi fizikus és annak családtagja, felvidéki iskolatárs vagy saját patikájának segédje.[664]

> Az ő szemében Frőlich Dávid volt az első, aki a polihisztor névre érdemes, magas hegységeink egyik felfedezője, a *Medulla geographiae* (Bártfa, 1639) szerzője.[665] Kortársai közül Bod Péternek minden munkáját megszerezte, figyelemmel kísérte a felvidéki származású tudósok, Bél Mátyás, Bél Károly András, Czvittinger Dávid, Benczur József, Cornides Dániel, Jóny János, Wéber János, Illei János, Mikovini Sámuel, Ludányi Miklós, Dombi Sámuel, vagy az egykori debreceni diák, Kalmár György (és más debreceniek, mint Szilágyi Tönkő Márton, Buzinkai György, Hatvani István, Weszprémi István) alkotásait, csakúgy mint az erdélyi írók és tudósok műveit (Apáczai Csere János, Bethlen János, Bethlen Farkas, Benkő József,[666] Kibédi Mátyus István, Széki V. Márton, Schmeizel Márton) vagy nagyszombati, pesti, budai, kassai és bécsi nyomdák tudományos termését, köztük Otrokócsi Fóris Ferenc, Kéri Borgia Ferenc, Sajnovics János, Eszterházy Imre, Akay János,

[661] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 33/b *Rerum Hungaricarum et Transylvanicarum amantibus imo Scribentibus est Libellus necessarius.*

[662] Burcard Gotthelf Struve: *Introductio in notitiam rei litterariae…* Francofurti et Lipsiae, 1729, 195.

[663] Daniel Georg Morhof: *Polyhistor Literarius …* Lubecae, 1747, 28-31.

[664] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 59/ d *Haec exemplar fuit olim Michaelis Buzinkay, qui Saros Patakino in Magnum Principatum Transylvaniae intravit.* Vagy Cserny János patikus segéd könyve: Plauti *Comoediae viginti…* Excudebat Jacobus Stoer, 1587. Mai könyvtári jelzete TtREK G 708. A szennycímlapon Kazay szépen kalligrafált monogramja látható, alatta: *„Ex libris Joannis Csernyi 1745. Posonij".*

[665] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 63./ a *Hic vir est primus qui Polyhistor dici potest. In isto opere describit Montium Carpaticorum Historiam talem qualem et vestitum mulierum Magni Principatus Transylvaniae. De quo vide plura apud Ex. D. Doctorem Weszprémium.* Frölich személyéről lásd Tarnai 2004, 15-16.

[666] Benkő József (1740–1814) erdővidéki esperes, udvarhelyi tanár, botanikus és egyháztörténész munkásságát jól ismerte Kazay, de a könyvtárának jegyzékén szerzőként nem szerepel. Lásd: OSZK Kézirattára Fol. Lat. 1151/ xxxx Megjegyzése különféle Plinius kiadások kapcsán olvasható. *Si admodum reverendus Dnus Senior Benkő sciret de versione magni Pilini (!) mihi gratissimum foret qui olim me accinxi versioni Hungaricae.*

Attila Vngariæ rex eligitur.

Metszetek a TtREK U 74 és a TtREK I 686 jelzetű kötetekből (II. Melléklet 1181. és 185.)

Kozma Ferenc, Horányi Elek, Kollár Ádám Ferenc, Timon Sámuel, Palma Károly Ferenc, Petheő Gergely, Gánóczi Antal, Pray György és Szabó István alkotásait.

RMK köteteinek száma mindössze 50, de olyan értékek szerepelnek közöttük, mint a Vizsolyi Biblia (1590), Félegyházi Újtestamentuma (Debrecen, 1586), az Oppenheimi Biblia (1608), az 1567-es Debreceni Zsinaton elfogadott hitvallás (Confessio brevis), Melius Herbáriuma (Kolozsvár, 1560), Milotai Nyilas István ágendája (Várad, 1653), Apáczai *Magyar Encyclopaediája* (Ultrajecti, 1653), magyar grammatikák, és nem utolsósorban Árpád-házi szentekről szóló művek. Összességében tehát a magyar nyelvű vagy témájú kötetek száma és minősége tartalmi és könyvészeti szempontból egyaránt figyelmet érdemel.

Klasszikus auktorok

Több utalásból arra következtethetünk, hogy Kazay Sámuel felfogásához és talán ízléséhez is közel állt az a Sinai Miklós (akihez Weszprémi István mellett a legbizalmasabb viszony fűzte), aki a latin tanítási nyelv magyarra váltását végzetes hibának, a barbárság felé vezető útnak tekintette: „Via ad barbariem".[667] Ez a vita korántsem csupán hazai elmaradottságunk kifejezője volt: a korai felvilágosodás francia táborán belül egyenlő erők küzdelmével zajlott a „régiek és modernek" harca, amelynek egyik alapkérdése az volt, hogy a világ fejlődése képes lesz-e valaha is meghaladni az antik kultúra színvonalát.[668] A patikus szomorúan jegyezte föl tapasztalatát, amely szerint egy görög régiségekről szóló mű használata már nem olyan elterjedt a református lelkészek körében, mint hajdan volt.[669] Az 1740-es évek nagy debreceni oktatási reformja, amelynek eredményeit diákként is megtapasztalta, még úgy próbált utat nyitni a reáliák, az anyanyelv és az élő európai nyelvek számára, hogy egyúttal minőségileg kívánta emelni a görög–latin képzés színvonalát.[670] Az az indulat, amellyel Maróthi György a comeniusi konyhalatinság „tisztátalan pocsolyái" ellen,[671] és a klasszikusok tiszta forrásai mellett foglalt állást, továbbá az a szemlélet, amelyet Piskárkosi Szilágyi Sámuel poéták osztályában képviselt, a humanizmus nyelvi követelményeinek és alapeszményeinek 18. századi továbbélését, sőt másodvirágzását mutatja.[672] De nem csupán a rétorok és a poéták évfolyamán volt kiemelkedő szerepe az antik szerzők olvasásának és imitálásának. A görög és a latin nyelv, a történelem és az irodalom tanulmányozása a Kollégiumban a morálfilozófiai értékek közvetítésének privilegizált eszköze volt. Kazayhoz hasonlóan nemzedékek sora nevelkedett Cornelius Nepos és mások írásain,[673] a század végén is éltek még azok a hagyományok, amelyek értelmében a nevelés fő célja az volt, hogy a közösség legjobbjainak példáját mintaként bevéssék a növendékek tudatába és jellemébe. Kazay tehát kétségkívül azok közé tartozhatott, akik helytelenítették a klasszikus műveltség háttérbe szorítását. Amennyiben a római emlékekről készült rajzain túl még további érvekre volna szükségünk vonzalmainak szemléltetésére, úgy ennek a műveltségi iránynak a hatását könyvtárának összetétele is pontosan megmutatja: a gyűjteményrész 349 kötetből áll, a kollekció 15,84%-a. Tulajdonképpen az egyetlen szakterület, amelyben a debreceni nyomda termése megfelelően van reprezentálva, az éppen a helyi görög–latin auktorkiadások csoportja volt. Egyébként ez a nyomda a magyar nyelvű kiadványok igen magas aránya miatt is gyűjtőkörén kívül esett.

667 Révész I. 1959, 101. A barbaries általános jelentése a műveletlenség volt, amelynek legfőbb megnyilvánulása a csiszolatlan stílus: „nem a nyelvnek rendi szerint való szólás".
668 Gusdorf 1973, 206.
669 OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 93/C
670 G. Szabó 1996, 32-34.
671 Tóth B. 1994, 158. „Impuris ac lutulentis Commenii lacunis."
672 G. Szabó 1996, 57.
673 Kölcsey Ferenc a század utolsó évtizedében így emlékezik: „Iskolában római és görög történetekben oktattak bennünket s itt a partriotizmus magva." Idézi Zsigmond Ferenc (1940, 52).

Justus Lipsius *Roma illustrata* c. kötetének címlapja
(TtREK K 675 és II. Melléklet, 1021.)

Mint a természettudományokkal kapcsolatban Plinius esetében még látni fogjuk, az ókori szerzők között is voltak kedvencei, és ezek a rokonszenvek általában tükröződnek a könyvtárban egymás mellett lévő különféle kiadások nagy számában. A természettudományok után a második legnagyobb gyűjteményi kategória gazdagságára tekintettel ezúttal csupán az **A** betűvel kezdődő szerzői neveket vizsgálom, annak hangsúlyozásával, hogy a tematikai besorolásnál számos auktor került egyéb (filozófiai, földrajzi, orvosi és más) szakcsoportokba. (Arisztotelész művei pl. 14 különböző kiadásban vannak jelen a gyűjteményben, zömükben filozófiai osztályba sorolva, jóllehet a botanikával is behatóan foglalkozott.) A tárgyalt szakcsoportban Aelianus Claudius (akinek népszerűségét állatok világából vett szórakoztató történetei alapozták meg) négy kiadással szerepel, Conrad Gesner és Abraham Gronovius gondozásában is. Nem maradhattak el Aiszóposz fabulái, Aiszkhülosz drámái, Aristophanész vígjátékai, Anakreón ódái, Apuleius három különböző kiadása, az Ovidius baráti körébe tartozó Cajus Pedo Albinovanus költeményei, Ammianus Marcellinus történeti munkája, Antoninos Liberalis *Átváltozások* c. kötete, Apicius Coelius görögből fordított szakácskönyve, Apollóniosz Rhodiosz *Argonautica* c. költeménye, Aristides Aelius (akivel gyógyulásának útját és módját súlyos betegsége idején, álmában tudatta Aesculapius), Athénaiosz Naukratítész *Szofisták lakomája* c. alkotása, Ausonius Decimus Magnus költeményei.

A gyűjtemény egészét jellemzi, hogy a Marcus Portius Catóhoz vagy Catullushoz hasonló ismertebb klasszikusok általában 2-3 kiadásban vannak jelen, míg a nagy kedvencek közé sorolható Curtius Rufus (Nagy Sándor históriájának szerzője) 13, Hésziodosz költeményei 7 (többnyire bilingvis) kiadásban, Eutropius Historiája 6, Lucius Annaeus Florus 5, Suetonius Tranquillus 15 különböző kiadásban szerepel. A hasonló példák hosszan sorolhatóak, ráadásul Kazay Sámuel kritikusan figyelte a szövegeket gondozó tudósok munkáját, olykor írásban is kommentálta szövegkritikájuk minőségét. A patikus könyvtára és műveltsége szépen körvonalazza az európai kultúra görög–latin és zsidó–keresztyén gyökereit, mely gyökerek

Publii Ovidii Nasonis Metamorphosis. Lugduni, 1506. TtREK G 159 és II. Melléklet, 1246.

egymásba fonódását leginkább Szent Jeromos műve jelképezi, a keresztyénség héber és görög Szentírásának Cicero nyelvén való megszólaltatásával. Ez a latin nyelv nem csupán túlélte az Imperium Romanum bukását, de közvetítő nyelvként egészen a 18. századig uralta a kontinens közigazgatását, egyházi, oktatási és tudományos életét.

Ókorhoz kötődő tartalmi és egyéb vonatkozásaik miatt itt említhetőek a Kazay-gyűjteményt gazdagító jeles humanisták alkotásai is.[674] Nem hiányoznak ebből a körből a humanista ikonográfia alapművei sem, mint Alciato *Emblemata* c. kötete (Lugduni, 1551) vagy Laurentius Valla nagy hatású munkája, az *Elegantiae linguae Latinae* (Basilea, 1571), amely a középkori barbár szóhasználatot antik példák felmutatásával korrigálta. De itt találjuk Petrarca, Marsilio Ficino, Leone Baptista Alberti és Erasmus ókori szerzőkkel kapcsolatos jó néhány kötetét is.

674 A humanista tudósok és nyomdászok működése olyan mértékben fonódik össze a görög–latin szerzők munkásságával, hogy a könyvtörténeti összegzések (egyes 18. századi katalógusokhoz és könyvjegyzékekhez hasonlóan), például a vallásos irodalomtól való elkülönítés jegyében, egy kategóriába sorolják a klasszikusokat és a humanistákat. Lásd például Febvre–Martin 2005, 262.

Francesco Ficoroni: Gemmae antiquae litteratae et vetera Monumenta Illustrata. Romae, 1757. TtREK K 242 és II. Melléklet, 562.

Teológia, bibliák

A teológia jelentősége Magyarországon a 18. század végéig pontosan érzékelhető a könyvtárak katalógusainak tematikai megoszlásán, a vallási-teológiai művek jelenlétén. Kazay esetében ez 454 mű, a gyűjtemény 20,6%-a. Német nyelvterületen csak az 1700-as évek második felében gyorsult fel a szekularizáció folyamata, ekkor jelent meg a vallástól elkülönülten értelmezhető állam fogalma. Ez az átalakulás viszonylag csekély fáziskéséssel Magyarországon is elkezdődött.[675] Természetesen mindaddig, amíg a vallási és teológiai tartalmak szinte mindent áthatottak (az elemista matematika-tankönyvek bibliai példákat soroltak, az ábécéskönyvek vallási alapszövegeken tanították az olvasást), vallás és teológia jelenléte nem csupán a mai értelemben vett kategóriák között kereshető. Az egyházatyáknak és a skolasztika legjobbjainak (Augustinus, Canterburyi Anselmus, Aquinói Tamás) számos kötete sorolható ugyanolyan joggal a filozófiai művek osztályába, mint a teológia tudományához. A Kazay által gyűjtött, Árpád-házi szentek kultuszát hordozó művek esetében nem csupán lehetetlen a történeti, vallási, teológiai, felekezeti, nemzeti és egyéb tartalmak elkülönítése, hanem értelmetlen is. Mint tapasztaltuk, ekkoriban lázas érdeklődést keltett egy 16. század elején klarissza kolostorban keletkezett nyelvemlék, melyet a Debreceni Kollégium elöljárói a szemük fényénél is jobban őriztek. Professzorok és városi vezetők, Sinai, Kazay, Weszprémi és mások egyaránt leveleztek a kéziratról. Kazinczy és Kölcsey levélváltásai ugyanerről a kódexről arra utalnak, hogy ez az érdeklődés a következő század első évtizedében sem lanyhult.[676] Ebből a nézőpontból Kazay gyűjtőszenvedélyének rendkívül erős egyházi, vallási, teológiai irányultsága nem tér el a korszak gyűjteményeinek általános jellegzetességeitől. Az általa birtokolt művek a múlt értékeit, hitét, művészetét, stiláris rétegeit hordozták, felekezeti határoktól függetlenül. A Kollégium könyvtára és Sinai professzor is gyűjtötte az egyházatyákat (akik már a humanisták számára is a legjobb egyházkritikai érveket szállították), akárcsak a katolikus egyháztörténeti, dogmatikai, polemikus és egyéb teológiai műfajokat. Protestáns teológusok esetében természetes, hogy érdeklődtek az egyháztörténet korai szakaszai és a szentek élete iránt. A patikus esetében azonban másról is szó lehet.

Könyvtárában a katolikus szellemiségű művek kiemelkedő aránya jelentős részben élénk és valóban egyetemes (a görög rítust is magába foglaló) liturgiai érdeklődésével magyarázható. Olykor elégedetten nyugtázta, ha olyan keleti szerzetességről szóló művet sikerült megszereznie, amelyről nyomdatörténészek és irodalomtörténészek sem tudnak.[677] Feljegyzéseiben nemegyszer sorolta magát a liturgiát kedvelők *(liturgiam amantibus)* körébe, máskor egyházi ceremóniák,

[675] Csepeli–Papp–Pokol 1987, 315.
[676] Zsigmond 1940, 56.
[677] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 72/C. *Nemo historicorum Rei Litterariae et Typographiae facit mentionem Harum vitarum orientis monachorum.*

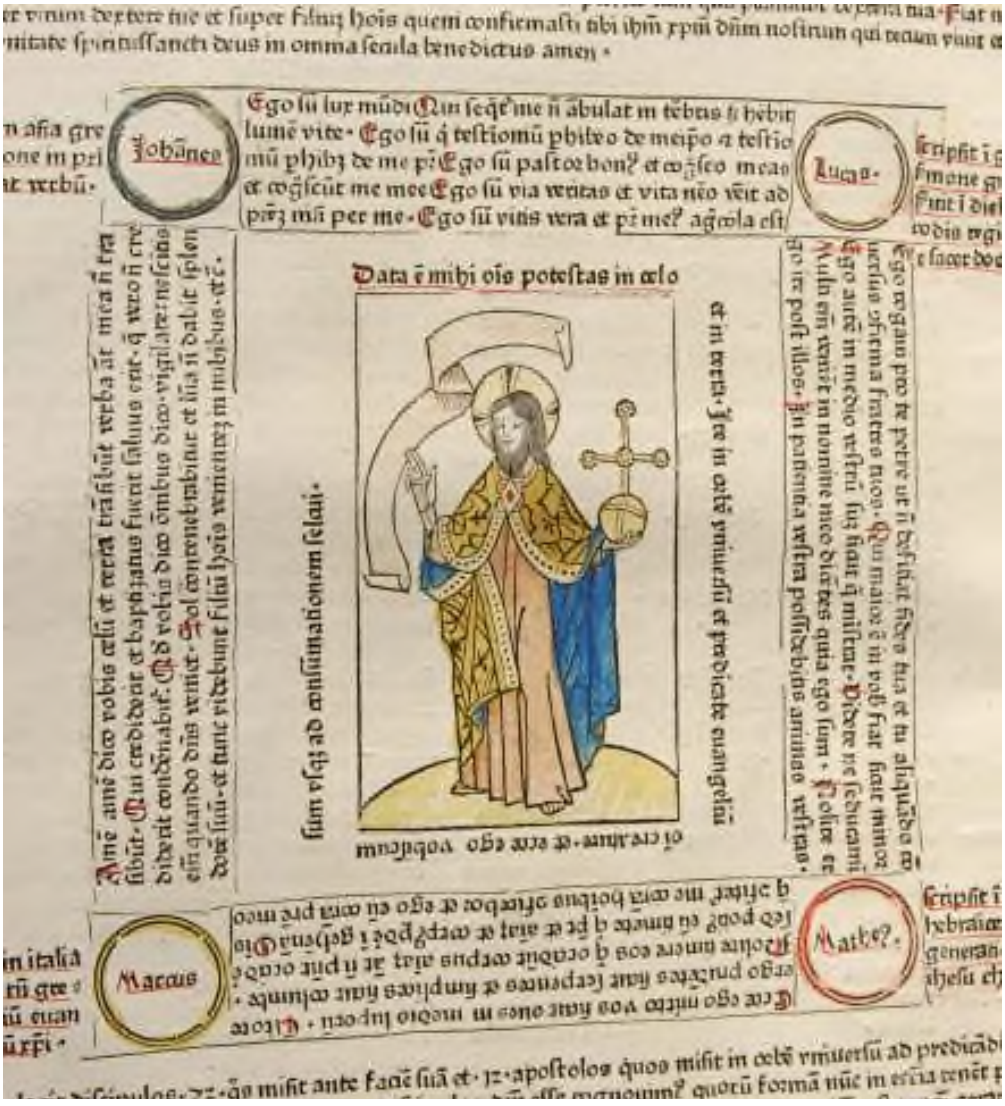

Werner Rolewinck: *Fasciculus Temporum.* Coloniae, 1479. TtREK Ős 129 és II. Melléklet, 1450.

szertartások iránti érdeklődésére következtethetünk.[678] Illusztrált köteteiből arra következtethetünk, hogy a bécsi vagy más udvarokban zajló pompás ünnepségek, emlékezetes dinasztikus események ábrázolása sem hagyta hidegen. Jó példa erre az Erős Ágost szász választófejedelem unokájának fényűző esküvői szertartását megörökítő, rézmetszetek sokaságát felvonultató kötet.[679] Vizuális beállítódására

[678] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 65/e *Differt a recenti, videat Rerum Liturgicarum amans et quae dixi abservabit. 62/d. Accuratus et fidus peregrinator. Multas et fere omnes Caeremonias, quibus Cardinales Creantur, vidit et descripsit.*

[679] *Beschreibung der Illumination zu Dresden.* Dresden,1738. TtREK A 277

jellemző, hogy még évtizedek múltán is emlékezett arra, hogy egy-egy nagyobb társadalmi esemény alkalmával ki milyen öltözetet viselt.[680] Debrecenben minden bizonnyal azok közé tartozott, akikre vonatkozhattak Hatvani professzor (más részleteiben már idézett) feddései: *„Az illy emberek … az Isteni tiszteletet is, tsak annyiban szeretik, a' mennyiben a' szemeket gyönyörködtetik, a' fület tsiklándoztattyák. Mint a' mitsodás példának okáért a' tzifra Templom, az ékes Orgona, Harmóniás éneklés. El mennek a' Templomban, ha újj Pap prédikáll, vagy valami nagy hírű Pap, vagy Prófessor..."*[681]

Liturgiai vonatkozásban rendszeresen tájékozódott, olvasott, írásban és szóban kérte szerzetesek véleményét, összehasonlította a rokon tematikájú kódexek, kéziratok és nyomtatványok anyagát, reagált a különbségekre, hangsúlyozta a ritkaságokat, így valamelyest a kolostori irodalomban és műfajokban is járatosnak tekinthető. Egyik középkori kéziratát nemcsak bibliofil szempontból, de tartalmi értékeire, Szent Kunigunda és Szent Henrik életének leírása miatt is *mirabilis collectio*-nak nevezi.[682] Haláláig tartó teológiai búvárkodását mutatja, hogy egy úrvacsoratannal foglalkozó, általa szuperlatívuszokban méltatott (1772-ben megjelent és idős korában megszerzett) protestáns szakkönyvről megemlíti, hogy kétszer is elolvasta *(bis perlegi)*.[683]

Figyelemmel kísérte a különböző egyházakban folyó belső elvi és világnézeti küzdelmeket. Egy Maróthi György könyvtárából származó művel kapcsolatban még könyvészeti megjegyzései között is siet kijelenteni, hogy az általa birtokolt kötet tanúsítja, hogy a professzor nem volt remonstráns, azaz a református alapelveket fellazító arminiánus. (Ezzel vádolták azt a Kazay által személyesen ismert egész munkaközösséget, amelynek tagjaként Maróthi is részt vett Osterwald svájci református teológus egyik művének lefordításában.[684]) Gyakran viselkedett elégedetlen értelmiségiként, de nem csupán saját egyházának papjait kritizálta. Amint

[680] Bíróság előtt tett vallomásában is említi, hogy a váradi püspök által vezetett debreceni katolikus körmenet alkalmával idős Baranyi Miklós *„viola színű kék kamuka ruhába volt fel öltözve"*. HBML IV. A. 6/d.205. Documenta Baranyiana 300.

[681] Hatvani István 1760, 235. TtREK B 863.

[682] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 81/K *Mirabilis collectio variorum tractatorum et multa habet que nunquam sunt edita. Signanter vita Stae Cunigundis et eius conjugis Sti Henrici et haec omnia differunt a Suriana (!) editione ... Vide Catalog sub nro 19.*

[683] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 29/g *Opus utilissimum ac pucherrimum ... Bis perlegi.*

[684] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 45/b *Est ex Bibliotheca Marothiana de quo vident H. et T. ordines non fuerit remonstrans quod tamen docet Romlottság kútfejei responsio.* Osterwald, a *„Romlottság kútfejei"* szerzője hamis vélekedésnek mondta a „Mystica és Fanatica, azaz értelem és okosság nélkül való" kegyességet. Hasonló nézetei miatt Szathmári Pap Zsigmond kolozsvári professzor levélben tiltakozott Zoványi püspöknél a remonstráns Osterwald írásának zsinati jóváhagyás nélküli debreceni megjelentetésért, 11 pontban mutatva ki az erkölcstan eltéréseit a Heidelbergi Kátétól. A mű fordítói: Domokos Márton, Maróthi György, Szeremley Sámuel, Buzinkai György, Piskárkosi Szilágyi Sámuel. Lásd bővebben: G. Szabó 1996, 48-49.

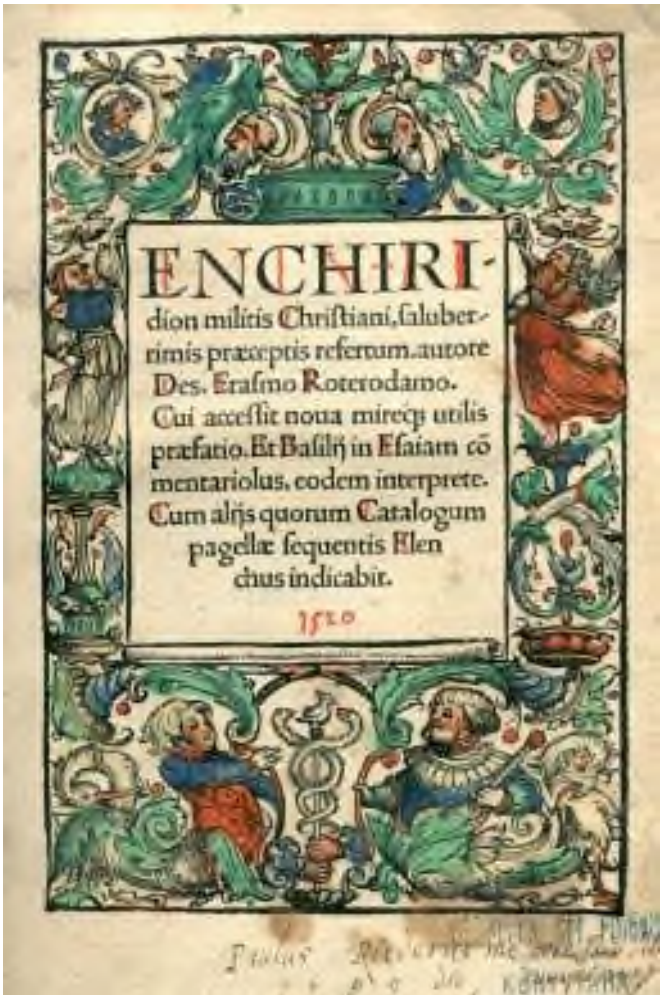

Erasmus Enchiridionja
Kazay könyvtárából.
TtREK B 591
és II. Melléklet, 502.

erről már szó esett, a jezsuitákat egyáltalán nem kedvelte.[685] Ismerte a katolikus egyház belső ügyeit is: Febroniust[686] azért minősítette nagy embernek, mert szembeszegült a pápai bullával.[687]

[685] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 71/c Szerdahelyi Gábor művéről (Nagyszombat, 1712) a következőket írja: *De Ignorantia hujus Jesuitae vide centuriam D. D. Weszprémi ubi de tumbis Comaromi … arce depositis loquitur.* 80/h *Antverpiae apud P. Jesuitas tale integrum exemplar vidi sed non estimabatur, ignari erant talium rerum.* 75/k Egy1698-as oxfordi kiadványról így áradozik: *Rarissima editio ac versio lingua anglo saxonicus duplex caracteribus admirabilibus et merificis quam versionem nostri Dni qui iactant Londini et Oxonii studiisse legere penitus nesciunt, est me tante suavitatis uti est versio Jesuite Cassoviensis aliis disentiendum reliquo.*

[686] Hontheim, Johannes Nicolaus (1701–1790) német teológus, kánonjogász, egyházi író. Legnagyobb hatású művét 1763-ban Febronius álnéven jelentette meg, a pápai hatalom korlátozását, a püspökök és a zsinatok jogkörének bővítését követelve.

[687] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 43/b. Justin Febron de statu eccl. 1765. *Haec duo opera viro magno qui refutavit Bullam in Coena domini vel de pro fuerunt.*

Könyvtárának rendszeres teológiai állományában megtalálhatóak a legismertebb szerzők, protestánsok és katolikusok egyaránt, minden irányzatból vegyesen, közöttük olyan nevek, mint a zürichi református Johann Heinrich Heidegger, Benedict Aretius, az utrechti Albert Wilhelm Melchior vagy (tartalomra is utalva) a német református Georg Sohn *Antichristus Romanus*-a (Herborn, 1590) és Szent Bonaventúra vallásbölcseleti műve egyaránt (Lugduni, 1515.).[688] A dogmatikához és exegetikához viszonyítva a gyakorlati teológiában és liturgiában gazdagabb a katolikus anyag.[689] A kollekció összességében igen szép válogatást ad a legjelentősebb teológusok, mint Alcuin, Hrabanus Maurus, Irenaeus, Canterburyi Anzelm, Szent Ágoston, Erasmus, Kálvin, Luther, Coccejus, Thomas Kempis és mások műveiből.

A Biblia Európa legfontosabb szellemi tápláléka volt egészen a 18. századig. Kazay Biblia-gyűjteménye magyar nyelven és nemzetközi vonatkozásban is felvonultat néhány kivételes példányt.[690] Az összesített katalógusban az ősnyomtatvány, RMK és kéziratos bibliákkal együtt 85 különböző bibliakiadás azonosítható, közöttük velencei és augsburgi ősnyomtatványok, sőt olyan ritkaságok, mint egy regensburgi kanonok pompásan illuminált kódexe,[691] vagy egy-egy kézzel színezett fametszetekkel illusztrált kivételes szépségű Luther-fordítás.

[688] Írásmagyarázat és bibliaismeret tárgykörében: Luther tanártársa, Johann Bugenhagen (Wittenberg, 1524 és 1530); és Johannes Avenarius (Wittenberg, 1568); a francia hugenotta tudós Franciscus Junius (Heidelberg, 1590); Kálvin utódja, Theodor de Bèze (Genevae, 1597); a flamand jezsuita Cornelius Lapide (Antverpiae,1630); a nagy hebraista Johann Buxtorf (Basel, 1632); az angol puritán William Amesius (Amstelodami, 1635); a holland Friedrich Spanheim (Genevae, 1652); Diego Stella (Amstelodami,1654); Gisbertus Voetius (Groningen, 1664); a puritán Johannes Lightfoot (Rotterdami,1686); a teológus és orientalista Samuel Bochart (Lugduni,1692); a filozófus és teológus Abraham Gulich (Amstelodami, 1694); Herman Deusing (Franekerae, 1701); Johann Biermann (Trajecti ad Rhenum,1702); Hadrianus Relandus (Trajecti,1714); a cocceianus Campegius Vitringa (Hamburg, 1734); és Conrad Ikenius (Bremae,1741) nevei szerepelnek a lajstromokon. Kartéziánusok, cocceianusok, puritánok, lutheránusok és katolikusok, különféle szerzetesrendek vegyesen, de megtalálhatóak a protestáns hitvallások vagy Haymo Halberstadiensis (Coloniae,1531); Anton Könygsteyn (Coloniae, 1542); Beda Venerabilis (Paris, 1544); Jacob Jansson (Lovanii, 1610) és mások művei is.

[689] A gyűjtemény tartalmazza a *Rituale Romanum* (Romae, 1658, Venetiis, 1757 stb.); a *Codex Liturgicus* (Romae, 1749), *Mabillon Liturgia Gallicana* (Paris, 1729); Ludwig Anton Muratori *Liturgia Romana* (Venetiis, 1748), Eusebius Renaudotius *Liturgiarum Orientalium collectio* (Paris, 1716); a *Missale Pataviense* (Patavii, 1509), a *Missale Romanum* (Antwerpiae, 1598, Venetiis, 1757) köteteit. Található könyvtárában több *Acta Sanctorum* (pl. Romae, 1748), ugyanakkor Joannes Damascenustól Milevei Szent Optatuson át Alexandriai Szent Kelemenig tekintélyes a lajstrom a legkülönfélébb szentek és pápák sokaságának műveiből. Egyéb martirológiai könyvek között megszerezte Stephanus Asseman *Acta Sanctorum Martirum Orientalium et Occidentalium* c. kötetét is (Romae, 1748).

[690] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 58/d Biblia Germanica, Vind. 1477. *De his bibliis multo possum Sribere… Sed vide Schelhernium, Goetzium et Maittairium ubi … explicatur. Adest S. Paul Epistola apocrypa (!) cum Psalmo CLI. Fuit olim R.P. Jesuitarum Monachii. NB. Te Deum Laudamus Hymnus adponitus Manuscriptus.*

[691] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 91/M Biblia Sacra V. T. in folio M.S. … coloribus ornatis vide catalog Nro 24. *Post inventionem Chartae statim scriptus est hic liber … libri Moises et qui sequuntur auro et diverso coloribus pinguntur. Res mira est in charta talia videre …Possessoris fuit Charus et praetiosus hic liber quod apparet ex quintuplici nominis ac officii sui subscriptione taliter. Est liber mei Johannis Peec decretorum licentiati Canonici Ratisbonensis.*

Sant Johannis: CLXXXV

Das. VI. Capitel.

Vnd ich sahe/ da das lamb der sigel eins auffthat/ Vnd ich höret der vier thierer eins sagē/ als mit einer donner stym̄/ Kum̄ vnnd sihe zů/ vnd ich sahe/ vñ sihe. Ein weyß pferd/ vñ der drauff saß/ hatte ein bogen vnd im ward geben ein krone/ vñ er gieng auß zů überwinden.

Vnd da es das ander sigel auffthet/ höret ich das ander thier sagen/ kum̄ vnd sihe zů/ Vñ es gieng auß ein ander pferd/ das war rott vnd dem der drauff saß/ ward geben den frid zů nemen von der erden/ vnnd das sy sich vndereinander erwirgten/ vnd im wardt ein groß schwerdt geben.

Vnnd da es das dritt sigel auffthet/ hort ich das drit thier sagen/ kumm vnd sihe zů/ vnnd ich sahe/ Vnd sihe/ ein schwartz pferdt/ vñ der drauff saß/ hatt ein wage in seiner hand/ vnnd ich hort ein stym̄ mitten vnder den vier thieren/ sagen/ Ein maß weitzen vmb ein pfennig/ vñ drey

Részlet Kazay strasbourgi, 1524-es bibliakiadásából. TtREK Sz 3-007 és II. Melléklet, 1833.

Egyháztörténet

Egyháztörténeti témájú gyűjteményében nem fedezhető fel az a tartalmi teljességre törekvés, sem a század utolsó harmadának fő sodrát képviselő francia és angol nyelvű szakirodalom, mint a történész professzor Sinai Miklós esetében, de az egyházak múltja és jelene, külső és belső konfliktusai, lelkisége és szokásai iránt mélyen érdeklődő, sokat olvasó ember képe annál inkább. Polcain megfértek egymás mellett a pápaválasztási szertartások és a zsinagógák leírásai a kálvini szemléletű történeti áttekintésekkel vagy a Debreceni Zsinat végzéseivel, a szentek élete és a szerzetesrendek története a cseh protestánsok üldöztetésével.

Az alábbiakban a kéziratos könyvjegyzékek rövid leírásai alapján következzen egy reprezentatív válogatás a megjelenés időrendjében, az egyébként oldalakon át sorolható (számos 10-12 kötetes művet is tartalmazó) készletből:

A Habsburgok erényeiről tanúskodó emblematikus kiadvány részlete. *Sapientia Politica Symbolica hoc est virtutes et symbola Caesarum Austriacorum*. Salisburg, 1707. TtREK K 90 és II. Melléklet, 1928.

A 16. századi nyomtatványok között található az újszövetségi időszak történetének nagy tanúja, Josephus Flavius (német nyelven, sine loco, 1531) Platina Baptista Chremonensis, a Vatikáni Könyvtár őre *De Vitis ac Gestis summorum Pontificorum,* (Coloniae, 1540); a Melanchthon és Luther tanítvány Georgius Maior: *Vitae Patrum cum prefactione M. Lutheri* (Wittenberg, 1544); egy *Historia Ecclesiastica e vetustissimis scriptoribus congesta* (Basileae, 1559); Johannes Sleidanusnak a protestánsok schmalkaldeni szövetsége megbízásából írott *Commentarii de statu religionis sub Carolo V.* (sine loco,1559); a Debreceni Hitvallás, a *Confessio brevis Pastorum ad Synodum Debrecinensem convocatorum* (Debrecini, 1567); a kölni karthauzi szerzetes Lorenz Sauer azaz Surius Laurentius *De probatis Sanctorum Historiis* (Coloniae, 1576); a katolikusból először lutheránus, majd kálvinista, végül ismét katolikus Justus Lipsius: *De Cruce libri tres* (Antverpiae, 1595) munkája.

A 17. században megjelent művek között említést érdemel egy *Cronicon Cisterciensis Ordinis* (Coloniae, 1614); Martin Chemnitz evangélikus hittudós főműve, az *Examen Concilii Tridentini* (Francofurti, 1615); az egykor pápai trónusra is esélyes, források nagy tömegét feldolgozó vatikáni könyvtárőr Baronius Caesar *Annales Ecclesiastici* (Coloniae, 1624); a 14. századi konstantinápolyi egyháztörténész Nicephorus *Historia Ecclesiastica* (Lutetiae, 1631); a *Historia Persecutionum Ecclesiae Bohemicae* (sine loco, 1648); a Szent Mártonhoz személyesen csatlakozó Sulpitius Severus *Opera Omnia* (Lugduni Batavorum, 1654); Aringius, Paulus: *Roma Subterranea novissima* c. kötete (Lutetiae Parisiorum,1659); Baronii Caesaris Annalium Continuatio (Ticini, 1675); Ottii Johannis Henrici *examen annalium Baronii Centuriae duae* (Tiguri, 1676), amely az ellenreformáció harci eszközének minősített Annales[692] elemzése volt.[693]
A 18. században kiadott egyháztörténeti művek az iméntiekhez hasonló változatos képet adnak.[694]

[692] Gusdorf 1973, 480.

[693] Szintén a 17. századi nyomtatványok között találjuk az alábbiakat: az 5. századi Socrates Scholasticus és Sozomenus egyháztörténetét (*Historia Ecclesiastica,* Moguntiae, 1677); a híres bázeli hebraista dinasztia tagja, Johannes Buxtorf kötetét *Synagoga Judaica* címmel (Basileae, 1680); a Kálvin városában született holland református Spanheim bevezetését (*Introductio ad Chronologiam et historiam sacram,* Lugduni, 1683); a magyar protestáns gályarabok pártfogója és szabadításukban is közreműködő zürichi Heidegger Historia Papatusát (Amstelodami, 1684); Banc, Laurentius: *Roma triumphans, seu de inauguratione Pontificum* (Francofurti, 1686) és Raynaldi Odorici *Continuatio Annalium* (Coloniae, 1692) című köteteit vagy a „Cicero Christianus" nevet kiérdemlő Lactantius: *De mortibus persecutorum cum notis variorum*át (Trajecti ad Rhenum,1692); továbbá Colbergius, Ehregott Daniel (*De Origine et progressu Haeresium et errorum,* Norimbergae, 1694) és Otthoboni Petri (*Historia Universalis cum figuris Italice,* Romae, 1697) műveit; végül Bonnefons, Amable: *Les Fleurs, des Vies, des Saints* (Lugduni Batavorum,1699) című munkáját.

[694] Mabillon *Annales ordinis S. Benedicti* (Lutetiae Parisiorum, 1707); a magyar református diákok nagy holland pártfogója Campegius Vitringa *Hypotyposis Historiae* (Franequerae, 1708); Schmidius Andreas *Compendium Historiae Ecclesiasticae* (Helmstadt, 1709); a *Historia Diplomaticae de Statu Religionis Evangelici Regno Hungariae* (Francofurti, 1710); a *Gallia Christiana* (Lutetiae, 1715); a kolosszális tévedéseiről is híres francia jezsuita Harduinus *Acta conciliorum … Summorum Pontificum* (Paris, 1715); Ferdinand Ughelli *Italia sacra* (Venetiis, 1717); Lampe *Synopsis Historiae Ecclesiasticae* (Trajecti, 1721), Mabillon *Vetera Analecta* (Parisiis, 1723), Canisius–Basnage *Thesaurus Monument[orum] Ecclesiasticorum et Historicorum* (Amstelodami, 1725); Simeonius *Chronica Historica* (Lugduni Batavorum, 1729); Theodoric Ruinart *Acta Martyrum* (Veronae, 1731); Hoffmann *Collectionis Scriptorum ac monumentorum rarissimorum* (Lipsiae, 1733); Baronius *Compendium Annalium Ecclesiasticorum* (Pragae, 1736); Rivii Gregorii *Monastica Historia occidentis* (Lipsiae, 1737); egy *Breviarium Monasticum* (Einsiedeln, 1738); Moshemii Laurentii *Institutionum Historiae Christianae Seculum* 1. (Helmstadt, 1739); Buddei Francisci *Historia Ecclesiastica* (Halae, 1744); Prideaux *Histoire des Juifs* (Amstelodami, 1744); Turretini *Compendium historiae ecclesiasticae* (Halae, 1750); a Kazay által nagyra becsült *Groningana miscellanea* (Groningae, 1752); a kiváló evangélikus teológus és filológus Jablonski Pauli Ernesti *Institutiones Historiae Christianae* (Francofurti, 1754); *Catechismus ex decreto Concilii Tridentini* (Patavii, 1758); egy *Bulla in Coenam Domini* németül (Francofurti, 1772) és végül Osterwald *De religiosis ordinibus et eorum reformatione* (1781).

Sebastian Münster *Cosmographia Universalis*... Basileae, 1550. TtREK U 74 és II. Melléklet, 1181.

Payne Fisher: *Cromwelli Oliveri Irenodia, Gratulatoria*. Londini, 1652.
TtREK O 1218k és II. Melléklet, 566.

Történeti könyveinek gyűjteményében a legkiválóbb tudósok (Abraham Gronovius, Joseph Scaliger, Christoph Cellarius és mások) gondozásában található meg a római történelem több fontos forrása és összefoglalása, mint Julius Caesar *Opera* (Lugduni Batavorum, 1635) vagy Cassius Dio Cocceianus *Historia* (Hamburg, 1750–1752); a *Resp[ublica] Roman[a]* (Lugduni Batavorum, 1629); Wilhelm van Loon munkája a rabszolgák felszabadításának eljárásairól (*De manumissione Servorum apud Romanos*, Ultrajecti, 1685); a gladiátorokról Scutillus Josephus *De Collegio Gladiatorum Commentarius* (Romae, 1756); és talán nem véletlenül szerezte meg Pannónia egykori helytartójának, Sextus Aurelius Victornak több történeti művét, köztük a *Historia Romana* (Amstelodami, 1733) és a *De origine gentis Romanae* köteteit (Lipsiae, 1704).

Szerepel itt néhány egyetemes történeti összefoglalás, köztük a 17–18. századi Európa talán legelterjedtebb, nemzeti nyelvekre is lefordított tankönyve, Sleidanusnak, a reformáció „hivatalos és hivatásos" történetírójának munkája, a *De quatuor Summis Imperiis* (Lipsiae, 1692). Sleidanus történeti korszakolását folytatták nemzedékeken át,[695] egészen a pietista Heinrich Zopf *Fundamenta Historiae Universalis* (Halae, 1752) c. kötetéig, amely a történelmet ókorra és újkorra tagolta.[696] Nem hiányoznak Kazay könyvtárából Christoph Cellarius nagy hatású, Pozsonyban és Debrecenben egyaránt oktatott könyvei (pl. a *Notitia orbis antiq[ui]*, Lipsiae, 1701), amelyek a vallás- és egyháztörténeti mozzanatok mellett már a politikatörténeti fordulatoknak is megfelelő súlyt adtak. Fellelhető a gyűjte-

[695] Ezt a felosztást alkalmazza Kazay gyűjteményében Matthaeus, Christianus *Theatrum Historicum IV. Monarchiarum* (Amstelodami, 1656) és Hildobrandus, Fridericus *Synopsis Historae Universalis* (Lipsiae, 1689).

[696] Heinrich Zopf korszakolása szerint az ókor Krisztus születéséig, az újkor Krisztus születésétől a szerző koráig tartott, végül Cellarius volt, aki a történelmet ó-, közép- és újkorra tagolta.

ményben néhány közkedvelt klasszikus,[697] több nagy európai nemzet történetének forrásai és feldolgozásai,[698] majd a török hódítás témája német nyelven,[699] de szórványosan felbukkannak északi vagy szomszédos népek történetéről és irodalmáról szóló munkák is.[700] A Kazay-gyűjtemény érdekes színfoltja a Cromwellnek hódoló irodalom néhány terméke, amely Anglia szabadságának 4. évében (és emberi üdvösségünk 1652. esztendejében) keletkezett.[701] A leghíresebb európai kiadók bibliofil remekei között is említhető az Elzevirek Respublica sorozatának magyar kötete, a *Respublica et Status Regni Hungariae* (sine loco, 1634). A történeti osztály bizonyos része Kazay nézőpontjából inkább aktuálpolitikai vagy államismereti témájúnak számíthatott:

> ebbe a kategóriába tartozik Johann Jacob Mosernek a balkáni török háború egyik fejezetével kapcsolatos *Pacificatio Belgradiensis* c. munkája (Jenae, 1740) vagy a *Spicilegium observationum historico Geographicarum de Bosniae Regno* (Lugduni Batavorum, 1737); illetve a poroszosztrák háborúról szóló kötetek (*Historia belli Borussici et Austriae,* Lipsiae, 1758 et 1763) német nyelven. A bizánci történelem, illetve a Balkán sorsa és aktuális helyzete kifejezetten érdekelte.[702]

Szintén inkább „közéleti" jellegű érdeklődését elégíthették ki a III. Károly császár és magyar király trónra lépésének, majd halálának eseményeit dokumentáló díszes kötetek: a *Pompa Solennis Caroli III Viennae…* (Viennae, 1712); illetve az *Oratio Funebris ad exequias Caroli VI.* (Vindobonae, 1740) vagy a Habsburgok geneológiája, Herrgott Marquandi *Geneologia Diplomatica, Augustae gentis*

[697] Bíborban született Konstantin *De ceremoniis* c. műve (Lipsiae, 1751); Jacob August Tuanus *Historiar[um] sui Temporis ab anno Domini 1543 ad 1607* (sine loco, 1627); Sylvii Aeneae Papis (II. Pius) *Opera Geographica et Historica* (Helmstadii, 1690).

[698] Pl. Dondinus, Guilielmus *Historia de rebus in Gallia gestis* (Romae, 1673), Tours-i Szent Gergely (Gregorius, Turonensis) *Historia Francorum* (Parisiis, 1610); Freschot *Rerum per Europam gestarum a pace … Pyreneica Synopsis* (Norimberg, 1715); vagy német vonatkozásban Burcardus Gotthelffius Struvius *Rerum Germanicarum Scriptores* (Argentorati, 1714, illeve Ratisbonae, 1726).

[699] Schuster, David *Muhamedts und Türken* (Frankofurti, 1664), Krieger, Wilibald *Kriegeri religio vindicata sive zelas belli Turcici* (Viennae, 1720) *Türkische und Hungarische Chronica* (Nürnberg, 1663).

[700] Magnus Olaus uppsalai püspök *De Gentium Septentrionalium conditionibus variis, statibusque* (Basileae, 1567), illetve Schultz Petrus *Commentarius de Cancellariis Regni Poloniae* (Dantisci, 1742), Jan Daniel Janocki *Clarorum atque illustrium Poloniae auctorum Maecenatum[que] memoriae miscellae* (Varsoviae, 1776).

[701] *Irenodia gratulatoria Oliveri Cromwelli,* Londini, 1652. és a *Duo Panegyrici.* Londini, 1654. TtREK O 1218/k.

[702] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 86/E Turco Graecia a Martino Crusio Basileae, 1584. *Et haec et Turco germania eruditissimi Crusii valde laudat nam tota historia Ecclesiarum Graecarum sub jugo Turcico existentium imo et Patriarcharum Constantinopolitanorum omnes ritus ceremonias ac habitum profert.* 85/c Glossarium ad Scriptores mediae et infinae Graeci, Lugd, 1685. *Ad Corpus Historiae Byzantinae si addidi debet appendix Glossarum hocce iure et merito addi debet et amplius haberi potest.*

16. századi történeti műveket tartalmazó kolligátumának részlete.
TtREK K 191 és II. Melléklet, 391.

Habsburgicae (Viennae, 1737). Szintén ide sorolható a magyar vonatkozásokkal kapcsolatban már felsorolt szerzők műveinek bizonyos része is.[703]

[703] Petrus de Reva *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna* (Tyrnaviae, 1732); Schmeizel Martini *De Insignibus Regni Hungariae; ut et Ritu inaugurandi Regis Hungariae Schediasma Hungaricum* (Jenae, 1713); Pray Georgii *Specimen Hierarchiae Hungaricae* (Posonii, 1776); Palffi et Erdődi *Heroum Imago in Compendio exhibita* (Tyrnaviae, 1729); és Benzur Josephus *Hungaria semper libera* (Vindobonae,1764) című könyve, de beszerezte Johannes Georgius Schreiber *Descriptio Civitatis liberae Modor* (sine loco, 1719) és Schwarz Gottfried *Originum et Occasium Transylvaniae recensio critica* (Rintelnii, 1766) c. munkáit is.

A Pesti Egyetem professzora, az Egyetemi Könyvtár leendő igazgatója Schönvisner István volt, aki Kazay Sámuel gyűjteményét részben a történeti segédtudományok szakkönyveinek gondos válogatására hivatkozva szerette volna megvásárolni, jelezve, hogy a patikus könyvtárában még azok a kötetek is jobb állapotban vannak, amelyek a Pesti Egyetemi Könyvtár polcain szintén megtalálhatóak.[704] A gyűjtemény több fontos heraldikai, geneológiai és pecséttani kötetet is tartalmaz, mégis oklevéltani és főként éremtani vonatkozásban volt a legértékesebb. Sinai Miklós is elsősorban numizmatikai tudását dicsérte egykori „kamarás társának". Ez az állományrész jellemző módon és leginkább azon a téren különbözik Kazay egyéb könyveitől, hogy a régiségek hiányoznak, néhány kötet kivételével a 18. századi szakkönyveket sorakoztatja föl.

Lássuk a fontosabbakat időrendben: Mabillon, Johannis *De re Diplomatica* (Lutetiae, 1709); Carpentier *Alphabetum Tyronionum ad Mabillonii Libros de re Diplomatica supplementione* (Lutetiae, 1747); Ludevigus, Joannes Petrus Reliqu[iae] *Manuscriptorum omnis aevi diplomat[um] ac monument[orum], inedit[orum]* adhuc Tom. XII. (Francfurt; Lipsiae, 1720); Valentinus Ferdinand de Gudenus *Codex diplomaticus* (Göttingae, 1743); Heumannus Johannes *Commentarius de re diplomatica Imperatorum ac Regum Germanorum a Caroli Magni temporibus* (Norimbergae, 1745); Miraeus, Aubertus Foppen, Johannes Franciscus *Diplomat[um] Belgic[orum] Nova collect[io]* (Bruxell, 1748); Valteri *Lexicon Diplomaticum* (Ulmae,1756); Heumanni Joannis *Commentarii de re Diplomatica Imperatorum Augustorum, ac Reginorum Germaniae* (Norimberg, 1749); *Noue Traite de diplomatique*, Tom VI. (Paris, 1750–1769); Echardus, Christianus Henricus *Intro[ductio] in rem diplomatic[am] praecipue Germanicam* (Jenae, 1753); Baringii Daniëlis Eberhardi *Clavis Diplomatica cum tabulis aeneis* (Hannoviae, 1754); Gudeni Valentini *Codex Diplomaticus Anecdotorum,* (Francofurti, 1758); Kollar Adamus Franciscus *Historia[e] diplomatic[ae] juris patronat[us] apostolicorum Hung[ariae] Reg[um]* (Vindobonae, 1762).

Az 1760-as évek végéig vásárolt numizmatikai köteteket szintén a megjelenésük időrendjében[705] célszerű áttekinteni: Vailant *Nummismata cum figuris* (Amstelodami, 1700); Relandi Andriani *Dissertatio de inscriptione nummorum Samaritanorum …* et Joannis Ottii *Epistola de nummis quibusdam Samaritanis* (Amstelodami, 1702); Ezechielis Spanhemii *Dissertationes de usu et praestantia numismatum* (Londini, Amstelodami, 1706–1707);

[704] Szelestei Nagy 1979a, 425.

[705] A könyvtár 16–17. századi numizmatikai anyagában találhatóak az alábbi művek: Erizzo Sebastiani *Discursus super Nummismata et caetera antiquaria Italice* (Venetiis, 1559); Freheri Maquardi *Dissertatio de nummismate* (Heidelberg, 1599); Patinus, Carolus *Familiae Romanae ex antiquiis numismatibus* (Parisiis, 1663); Patinus, Carolus *Eiusdem Romanorum Imperatorum nummismata* (Argentorati, 1671); Vailant *Selectiora Numismata* (Parisiis,1695); Laurentii Degeri *Thesaurus Brandeburgicus* (Coloniae Marchicae, 1696); Foy-Vaillant Johannes *Numismata Imperatorum Augustorum et Caesarum cum figuris* (Parisiis, 1697).

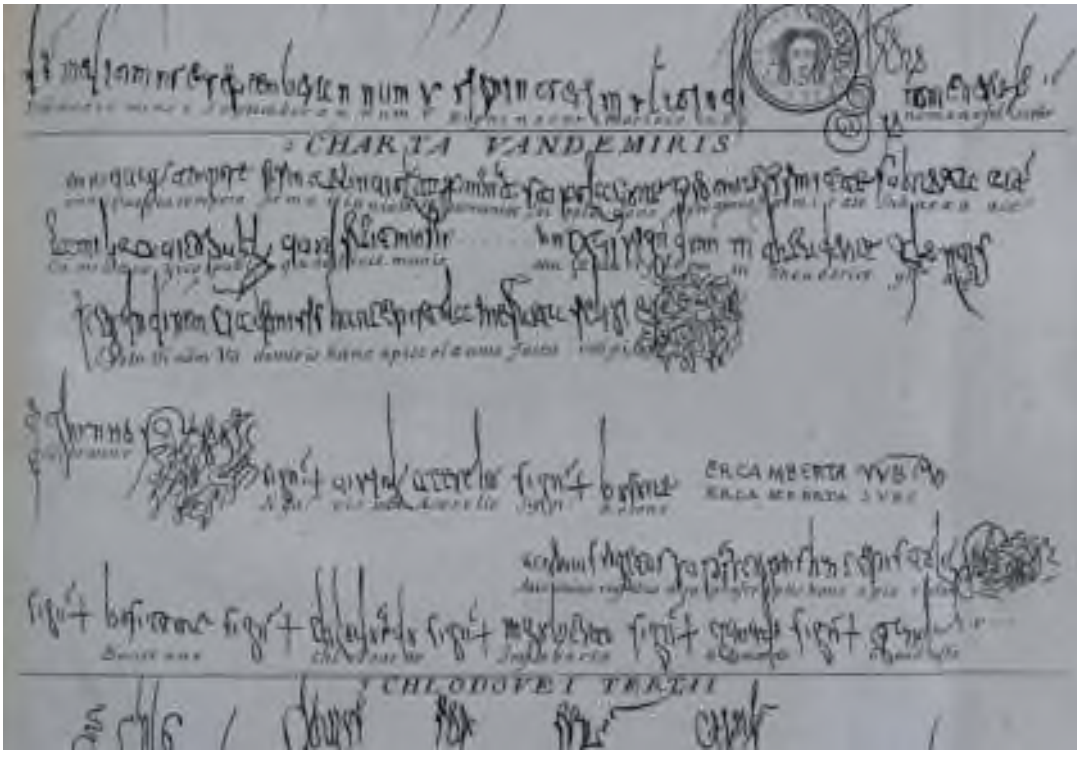

A régi írások alatt jól olvasható formában ismétlődik a bemutatott források szövege. Részletek Mabillon *De re diplomatica* c. kötetéből (Lutatiae, 1709). TtREK K 6 és II. Melléklet, 1069. A tulajdonában lévő diplomatikai munkákból komoly paleográfiai gyakorlatot szerezhetett, ennek is köszönhető, hogy régi gót betűs kéziratait gond nélkül tudta olvasni

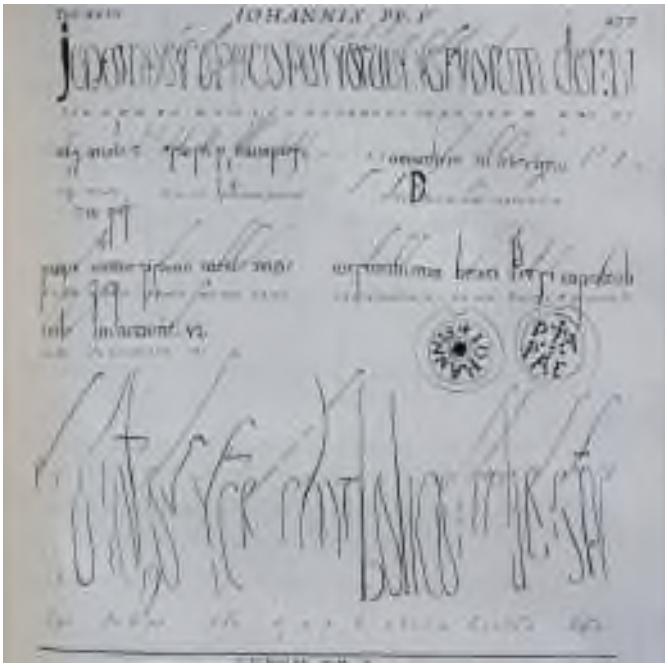

Részlet Jean Foy-Vaillant (*Historia Ptolemaeorum Aegypti Regum*. Amstelodami, 1701) numizmatikai művéből. TtREK K 158 és II. Melléklet, 580.

Goltzius, Hubertus: *De re numaria antiqua* (Antverpiae, 1708); Spanhemii Ezechielis *Dissertationes de usu et praestantia nummismatum antiquorum* (Amstelodami, 1717); Bandurius Anselmus *Numismata Imperatorum Roman[orum]* (Lutetiae Parisiorum, 1718); Bandurius Anselmus *Bibliotheca numaria* curante Alberto Fabricio (Hamburg, 1719); Paruta, Philippus Augustinus Leornardus *Siciliai nummismatica* (Lugduni Batavorum, 1723); Vajlant (!) *Imperium Arsacidarum ad fidem nummismatum* (Parisiis, 1728); Bellorius, Joannes Petrus *Annotation[es] in XII prior[orum] Imperat[orum] Numismat[a]* (Romae, 1730); *Gotha Nummaria* auctore Christian Sigismond Seibe (Amstelodami, 1730); Mediobardus, Franciscus Angellatus, Philippus *Imperatorum Romanorum numismata* (Mediolani, 1730); Vaillantius *Historia Regum Syriae* (Hagae, 1732); Morellius, Andreas Havercampus, Sigebertus *Thesaurus Morellian[us], sive familiarum romanarum numismata* (Amstelodami, 1734); Schlegeri Julii Caroli *Commentatio de nummo Alexandri Magni* (Hamburg, 1736); Gesnerus, Joannes Jacobus: *Numismata varia* (Tiguri, 1738); Vachteri Joannis Georgii *Archeologia Numaria* (Lipsiae, 1740); *Historia Nummaria* (sine loco, 1742); Veilandus, Joannes *Numismata imperatorum Praestantissimorum …* (Romae, 1743); *Appendicul[ae] 2. nov[ae] ad numissmat[a] Antiqu[a] a Vailand olim edita* per R. P. Anton Gropper (Viennae, 1744); Froelich *Tentamina in re Numaria* (Viennae, 1750); Ficoronius, Franciscus *De Antiqua Numismata* (Romae, 1750); Morellius, Andreas Wesselingius, Petrus *Thesaurus Morellian[us] sive comment. In XII Imperator. Romanorum Numismat.* (Amstelodami, 1752); *Rei nummaria compendium* (Dresdae, 1753); Joseph Hartzheim *Historia Rei Numariæ Coloniensis* (Coloniae, 1754); *Numismata Cimelii Cesarii Regii Austriaci Vindobonei* (Vindobonae, 1755); Khevenhüller, Franz Anton *Regum veterum numismata anecdota* (Vindobonae, 1767).

Jog, egyházjog

A patikus könyvgyűjteménye római jogi és egyházjogi vonatkozásban is viszonylag gazdag. A legrégibb példány Alexander Imolensis Tartagnus ősnyomtatványa (Venetiis, 1488), de 16. századi impresszummal megtalálható itt a 12. századi Gratianus bolognai egyetemi tanár egyházjogi szabálygyűjteménye (Paris, 1506), amelynek hatására új tudománnyá szerveződött az egyházjogtan. Gratianus Decretumát évszázadokig a Justinianusi gyűjtemények (szintén Bolognában kifejlesztett) módszerével kommentálták.[706] Tartalmazza a gyűjtemény Sebastian Branttól az *Expositiones omnium titulorum Juris Civilis et Canonici* (Basileae, 1514) kötetét, Robert Maranta *Aurea Praxis*-át (Coloniae, 1586), Petrus Gregorius Tholosanus (Pierre Grégoire toulouse-i filozófus és jogtanár) *kánonjogi* művét (sine loco, 1595), illetve Guillaume Durand, Petrus Loriot, Guillaume Mayner, Johannes Papon alkotásait.

A 17. századi kiadványok közül élre kívánkozik Peregrinus Antonius *De juribus et privilegiis…* (Montisbeligardi, 1619); Christian Gastel *Speculum Iuris Universi* (Francofurti, 1625); egy genfi *Corpus Juris Civilis in quatuor partes distinctum* (Genevae, 1626); Joannes Harpprecht tübingeni professzor *Jurisconsulti opera* (Tubingae, 1629); Antonius Perez *Praelectiones in Codices Justiniani Imperatoris* (Coloniae, 1661); Justiniani *Institutiones* (Lugduni, 1669); Ernest Gockel két műve, a *de Jurisdictione suprema methodica Tractato* (Ulmae, 1682) és a *Basiligraphia Europaea* (Ulmae, 1688); Muyden Johannes *Compendiosa pandectarum tractatio* (Trajecti, 1695); Andreas Gaill *Practicarum observationum Libri duo* (Coloniae, 1697) és Bartolus a Saxoferrato itáliai jogászprofesszor (a középkori Európa egyik leghíresebb római jogi szakértője) több alkotása. A 18. századi kiadványok sorát Maximilian Fredro, Petrus Pithoeus, Melchior Haiminsfeld művei nyitják, de itt találjuk a Magyarországon talán legnagyobb tekintélyű Justus Henning Böhmer egyházjogi munkáját latinul és németül egyaránt, Joachim Georg Daries *Institutiones iurisprudentiae Universalis*-át (Jenae, 1745), majd a sort jellemző módon egy német nyelvű *Libellus contra Jesuitas* zárja (Francofurti, 1773).

[706] Erdő 2003, 69-72.

Filozófia

A filozófia körébe sorolható néhány tucatnyi kötet tekintélyes része ókori klasszikus, köztük jelentőségéhez méltó képviseletben Arisztotelész, Szókratész, Platón és követői, Plótinosz,[707] a neoplatonikus Jamblikhos és Anicius Manlius Severinus Boethius, akit a görög filozófiai hagyományokat folytató „utolsó rómainak és az első skolasztikusnak" tekint a tudománytörténet.[708] Természetesen a gyógyszerész filozófiai műveltségét, olvasmányait nem csupán az önálló kiadásban megvásárolt szerzők adhatták (akiket a kötet végén betűrendben találunk), hanem azok az esetenként ókori filozófiatörténeti összefoglalások is, amelyek elveszett művek tanulságait is hordozzák. Ilyen volt Diogenész Laertiosz több példányban megszerzett összegzése *De vitis et dogmatibus clarorum philosophorum* címmel. A Kazay gondolkodását érzékelhetően befolyásoló sztoikusok közül Epiktetosz több kiadásban[709] is jelen van, csakúgy mint Seneca és mások (azok a nagy hatású eklektikusok, például Cicero), akik a sztoikus erkölcsöt és gondolatokat a humanisták közreműködésével egészen a 18. századig közvetítették és visszhangozták. Jelen vannak az egyházatyák, Szent Athanáziusz, Szent Bonaventura, Szent Ágoston, a skolasztika nagyjai közül Canterburyi Szent Anzelm, Albertus Magnus és Aquinói Szent Tamás művei. Amint erről már szó esett, az ókor eszményeit a keresztyénséggel ötvöző nagy humanista és reneszánsz gondolkodók közül találkozunk a könyvtárban Petrarca, Laurentius Valla, Leon Baptista Alberti, Marsilio Ficino és Erasmus alkotásaival.

A továbbiakban sem kortársak, hanem igen jelentős részben 16–17. században született szerzők alkotják ezt a gyűjteményi csoportot, mint Francis Bacon, Descartes és követői a teológia és filozófia határterületein; Henricus Regius, Antoine Le Grand, a cocceiánus-cartesianus Hermann Alexander Roell. A maga korában nagy hatású polémikus irat lehetett Johannes Regius franekeri professzor munkája, amely már Descartes műveiben kimutatja Spinoza gondolatainak „veszélyes" alapjait.[710] A 18. századi filozófusok közül jellemzően inkább néhány wolffiánus szerző (mint a lutheránus Johannes Buddaeus munkái) fordulnak elő. Két dolog enyhíthet ezen a komoly hiányokat mutató képen: Kazay könyvtárát tekinthetjük ugyan ízlése és lehetőségei kifejezőjének, de nem tekinthetjük mechanikusan tudása tükrének. Számos esetben ír nagy tisztelettel, tudománytörténeti jelentőségük pon-

[707] Plotini divini illius e Platonica familia Philosophi … a Marsiglio Ficino, Apud Joannes Soter, 1540. Mai jelzete TtREK G 754. Timaei Sophistae vocum Platonicarum … edidit atque animadversionibus illustravit David Ruhnkenius, Lugduni Batavorum, 1754. Göröglatin bilingvis, mai jelzete TtREK G 1000.

[708] Störig 1997, 160.

[709] *Epicteti Stoici Philosophi Enchiridion*, különböző filozófiai kötetek függelékeként is, pl. Iustus Lipsius (és mások) *Manuductionis ad Stoicam Philosophiam*. TtREK G 403. A művek mai jelzete: TtREK A 506, G 369, G 719 stb.

[710] *Cartesius verus Spinosismi Architerctus* … auctore Johanne Regio … Franequerae, 1719. Mai jelzete TtREK N 201.

René Descartes: *Tractatus de homine*. Amstelodami,1677. Q 2797 és II. Melléklet, 441.

tos tudatában olyan személyekről, akiknek a művei nem találhatók meg a gyűjteményben. (Ilyen például a már említett Morus Tamás.) Másrészt a kollekcióban jelen lévő néhány leideni newtoniánus szerző – mint Boerhave vagy Peter van Musschenbroek – fizikai és orvostudományi tankönyveinek bőségesen vannak filozófiai-természetfilozófiai vonatkozásai és fejezetei. A filozófia keretei közül éppen ekkoriban önállósultak az egyes természettudományok, jóllehet a kor hazai főiskolái az utóbbi stúdiumokat általában még a filozófia részeként tanították. (A természettudományokon belül azonban a fizikától sem különült még el a kémia, az ásványtan és a természetrajz.)

A filozófia – amely az oktatásban előképzésül szolgált a csúcson elhelyezkedő teológiához – szintén ekkortájt szakított hálátlan „segédtudományi" szerepkörével. Kazay gyűjteményében azonban ennek a változásnak nincs különösebb nyoma. Mélyebb érdeklődés hiányában vagy tudatos választás következtében nem kaptak helyet a korai felvilágosodás és a felvilágosodás alapművei sem, melyeket a szintén konzervatív szemléletű Sinai professzor szinte kivétel nélkül megszerzett a Kollégium könyvtára és részben saját magánkönyvtára részére is.[711] Láthatjuk Kazay katalógusában Gánóczy Antal *Emberi okosság* c. kötetét Horváth József fordításában (Nagyszombat, 1764), de hiányzik Hatvani professzor *„Introductiója"*,[712] a század egyik legjelentősebb hazai filozófiai tankönyve, melyet Vekerdi László tudománytörténész (a tanítványok tájékozódását segítő jellege miatt) az európai szellemi áramlatok „zseniális Baedekerének" nevezett.[713] Ebben a Debrecenben született kézikönyvben valóban felsorakoznak azok a newtoniánus filozófusok és a természettudományok határterületein mozgó gondolkodók, akik Európa szellemi életét és egyetemeinek tanszékeit uralták ekkoriban: Huygens, Newton és németalföldi követői, pl. 'S Gravesande, a Bernoulliak, Leibniz, Christian Wolff, Euler, Malebranche és mások.

[711] Az erősen történeti érdeklődésű Sinai könyvtárának jegyzéke (TtREK R 509/3.) is jóval több modern filozófiai művet tartalmazott: Bacon. Locke, Ch. Wolff, Leibniz és egy sor holland newtoniánus filozófus-természettudós könyve sorakozik itt. Nem hiányoznak Voltaire egyes művei sem. Lásd még: *A Debreceni Református Kollégium története* 1988, 430.

[712] Hatvani 1757.

[713] Vekerdi 1974. 816.

Fabricius Hildanus kötete a Kazay-gyűjteményből. TtREK Q 118 és II. Melléklet, 546.

Orvostudomány, gyógyszerészet, botanika, kémia, fizika

Több tényező szerencsés összejátszásának következménye lehet, hogy Kazay Sámuel könyvállományában a kor viszonyaihoz képest kimagasló a természettudományos művek aránya. Az ide sorolható tételek száma pontosan 22,52%. Folyamatos tájékozódást követelt választott hivatása, annak szoros kapcsolata az orvostudomány különféle ágazataival, illetve a botanikával és a kémiával. A patikus már inas korában alaposan megismerhette a debreceni városi patika könyvtárát, amely az Officina megvételével együtt hiánytalanul az ő személyes tulajdonába, végül a Kollégium könyvtárába került, ahol nagyrészt ma is tanulmányozható. Ez a kis gyűjtemény gazdagabb volt, mint az ország hasonló kézikönyvtárai általában: 22 tételt tartalmazott, míg a székesfehérvári jezsuita gyógyszertár 5, a körmöcbányai csupán 10 művet.[714] Hasonló nagyságrendű viszont Kassa (Felső-Magyarország „fővárosa") patikájának könyvlajstroma, amely 21 tételt tartalmazott, a kassai gyógyszerésznek azonban mindössze 4 könyve volt…[715]

Kazay Sámuel kéziratos feljegyzéseiből is érzékelhető, hogy hivatását segítő könyvtárának felépítésére, folyamatos kiegészítésére is nagyon tudatosan, komoly bibliográfiai felkészüléssel vállalkozott. Egy kevesek által látott, aukciókon ritkán feltűnő nürnbergi ősnyomtatvánnyal kapcsolatban például leírja, hogy annak Peter Uffenbach könyvében (*Thesaurus Chirurgicus continens prestantissimorum auctorum opera*, Francofurt, 1610) sincs nyoma.[716] Egy másik nürnbergi ősnyomtatvány esetében viszont arra hivatkozik, hogy azt Laurentius Heister sem említi (*Institutiones chirurgicae*, Amstelodami, 1750), akinek kézikönyvében egy *Bibliotheca Chirurgica* c. fejezet található.[717] Johann Jacob Manget *Bibliotheca Anatomica* és *Bibliotheca Chemica* c. művei mellett *Bibliotheca Scriptorum medicarum* (Tomus 4., Genevae, 1731) c. könyvét is megszerezte. Rendszeresen használta Johann Christian Kestner *Bibliotheca Medica* (Jenae, 1746) című kézikönyvét is.[718]

> A patika eredeti lajstroma a pozsonyi és brandenburgi *taxákat* (árszabásokat, Posonii, 1745 és Berolini, 1704), a gyógyszerkészítést szabályozó bécsi és augsburgi *dispensatoriumokat* (Viena, 1729 és Augusta Vindeli-

[714] Benkő 1976, 309.

[715] Adattár 15, 62. és 114.

[716] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 88./a Practic. Ferrariens. in folio, Norimbergae, 1482. *Rarum et medicum opus et a paucis visum, a Uffenbachium autem nunquam visum, raro obvenit in auctionius.* Mai jelzete TtREK Q 47.

[717] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 87/c Liber medicus Germanicus, Norimbergae 1489. *Vix intelligi potest a Peritissimo Germano Chyrurgo vel medico, rarissimum tamen opus num magnus Haisterus in recensione omnium librorum Chyrurgicorum huius libri nullam mentionem facit.* Heistertől több kötete van, köztük egy *Compendium Anatomicum* is (Altdorf, 1736).

[718] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 72/e Hypocratis Coy et Claud. Galen … Paris, 1679 volum IX. *Nemo habet in his partibus hanc Regiam Editionem. Completissima editio, de quo vide Kestnerum in Bibliotheca medica, et dicit non ubique occurere in medicor. praesenti. Bibliotheca.*

corum, 1694), londoni és leideni *pharmacopoeiákat* (Amstelodami, 1722 és Lugduni, 1699), továbbá botanikai, orvosi és kémiai műveket illetve egy *herbarium siccum*-ot (szárított gyógynövénygyűjteményt) foglalt magába. A patika orvosi szakkönyvei között említést érdemel Vesalius *Fabrica corporis humani* c. gazdagon illusztrált kötete (Venetiis, 1568); Croll *Basilica Chymicá*ja (Francofurti, 1609); Joannes Schröder *pharmacopoeia medico-chymica* (Lugduni, 1699) és Johann Heinrich Jungken *Lexicon Chymico pharmaceuticum* (Norimbergae, 1716) című kötete. Már Benkő Ferenc felhívta arra a figyelmet, hogy Kazay gyűjteményéből az iméntieken túl három augsburgi pharmacopoeia került a Kollégiumba.[719] Magángyűjteményében megtalálható Daniel Ludwig *Dissertationes de pharmaci* (Gotthae, 1641), Johannes Nicolaus Pechlintől egy *Exercitatio de purgantium medicamentorum* (Leiden, 1672) c. kötet, nem beszélve ezúttal a gyógyszerészet legtöbb alapanyagát szolgáltató botanika körébe tartozó kötetekről. Mindebből arra következtethetünk, hogy igényesen és magas szinten látta el hivatását.[720]

A könyvtár természettudományos vonatkozásban is hatásos elegyét alkotja réginek és újnak, a görög, római, arab, majd a 16–17. századi európai és végül a legkorszerűbb 18. századi orvostudománynak. Az ókor nagyjai közül többen filozófiai alapokról közelítettek az orvosláshoz, a patikus könyvtárában más osztályokba sorolt szerzők közül többen, például Marcus Portius Cato és Terentius Varro is közöltek gyógyászati ismereteket.

A klasszikusok sorában a felsorolás teljességének reménye nélkül említhető Hippokratész, Galénosz, Dioszkuridész (az egyik legjelentősebb orvosbotanikai szerző Vespasianus császár idején); Aretaiosz (akit Hippokratész mellett a betegségek legjobb ókori leírójának tartottak); Scribonius Largus (gyógyszerészeti művéről ismert római orvos); Oribasius Sardanus (Julianus Apostata római császár görög orvosa); Aurelius Cornelius Celsus (az étrend útján történő gyógyítás képviselője); a legismertebb arab orvos-filozófusok, Joannes Mesue, Avicenna, Albertus Rhases, Averroes, a csillagász és alkimista Arnoldus de Villa Nova (VIII. Bonifác pápa udvari orvosa); Paulus Aegineta, Joannes Baptista Rasarius, Joannes Arculanus

[719] Az 1646-os, az 1653-as és az 1710-es kiadású. Mai könyvtári jelzetük: TtREK Q 166, Q 2798 és Q 73. Az összesített katalógusban a szakirodalomban korábban már említetteken kívül az alábbiak sorakoznak: Charas Moses *Pharmacopaea Galenica et Chimica* (Genevae, 1683); *Fulleri pharmacopoeia* (Amstelodami, 1717); a Thomas Martinenq-féle *Pharmacopoeia* (Paris, 1748); a *Pharmacopoea Austriaco Provincialis* (Viennae, 1774); egy 1694-es augsburgi, egy 1739-es prágai, egy wittenbergi (Stutgart, 1760); egy strasbourgi (Argentorati, 1725); a Johannes Zverlfer-féle (Norimbergi, 1667); Gulielmus Beveregius (Leiden, 1718); Johannes Schrödertől egy ulmi kiadás (1655) és végül egy *Amstelodamensis renovata* (1726).

[720] Hasonló következtetésre juthatunk a patika (főként növényi gyógyszereket tartalmazó) hatalmas árukészletéből, amelynek legelső tételei között szerepelt a ma is használatos viperaméreg. HBML IV. A. 1018/c.19 Inventarium Apothecae.

A gyógyítás tudományának klasszikusai. TtREK Q 166 és II. Melléklet, 1961.

(azaz Giovanni Arcolani, Avicennát követő veronai születésű sebész); Joannes Actuarius (14. századi bizánci orvos), Vesalius (Itáliában tanult 16. századi németalföldi orvos, aki híres anatómiai munkáját Tiziano tanítványokkal illusztráltatta); Anton Niger (16. századi olasz orvos-filozófus); Georgius Pictorius (német orvos és humanista), Bartholomeo Maggi, Petrus Andreas Matthiolus (orvos-botanikus); Walter Hermann Ryff (termékeny 16. századi szakíró), Gualter Bruele, Felix Plater bázeli orvos, Dionysius Fontanon (Montpellier egyetemének professzora); Rembert Dodoen (flamand orvos, botanikus, geográfus), Marcus Aurelius Severinus calabriai doktor, az alkímiával is foglalkozó lipcsei Konrad Khunrath, Gabriel Fallopius 16. századi anatómia- és botanikaprofesszor (az óvszerek egyik első leírója); Michael Ettmüller 17. századi lipcsei orvos, a botanika és a kirurgia tanára, Joannes Schröder frankfurti orvos, Thomas Willis a pszichiátriában is jeleskedő angol tudós, Benjamin Broeckhuysen 17. századi orvos-filozófus, Girolamo Mercuriale orvos-filológus, a skót Thomas Burnet és sokan mások.[721] Közülük a legismertebbek több, néhányan számos kötettel szerepelnek. Figyelemre méltó, hogy Theophrastus Bombastus von Hohenheim, ismertebb nevén Paracelsus is jelen van a gyűjteményben, aki természetfilozófiai gondolataival jelentős filozófusokra, köztük Giordano Brunóra is hatott.[722] A kirurgia 16–17. századi teréséből jelen van Guido le Cauliac, Joannes Andreas Cruce, Girolamo Fabrizio, a 18. századból Matthias Gotfried Purmann, Johann Ulrich Bilguer, Johann August Oehmen és több munkájával Laurentius Heister.

A 18. században megjelenő művek között számszerűen is élen jár Hermann Boerhave, de ebből a korból is található néhány lexikon (mint Blancardi Stephani *Lexicon medicum graeco latinum,* Lugduni,

[721] Köztük: Mathias Tilling, Joan Pulverinus, Sebastian Schiffer, Mathias Glandorp, Anton Nuck, Vilhelm Rhijn, Andreas Cleyer, Bartholomeus Moor, Rodericus Castro és Geronimo Cardano, az „itáliai Paracelsus".

[722] Störig 1997, 238. Mai jelzete TtREK Q 2850 *Theophrasti de restituta utriusque medicinae vera praxi.* Lugduni, 1578.

1702 vagy Castelli Bartholomaei *Lexicon medicum Graeco-Latinum,* Genevae, 1746). Ismét teljességre törekvés nélkül néhány jellemző név: Jacob de Lucler, Joannes Schacht Oosterdyk, Johannes Broen, Anton Störck bécsi városi orvos, a porosz Georg Ernest Stahl, az orvosi kémia művelője Johann Friedrich Cartheuser, a bécsi kórház német orvosa Joseph Heinrich Collin, a hosszú élet titkáról elmélkedő Albertus Michaelis, az egyiptomi orvoslás történetét feldolgozó Alpinus Prosperus, Jacob Douglas és Thomas Sydenham angol orvosok, a nemi betegségekkel foglalkozó francia Johann Astruc, a Royal Society tagja Georgius Baglivus anatómus, a bázeli sebész Johannes Fatio, a francia svájci szakíró Simon André Tissot és Parolinus Roncallus bresciai orvos.

Könyvtárában színvonalas válogatás található német, angol, francia és németalföldi tudósok gyógyszerészetben hasznosítható kémiai munkáiból is, köztük
Georgius Agricola (Basileae, 1657); Guerner Rolfinck (Francofurti, 1676); Robert Boyle (Londini, 1665); Johann Juncker (Francofurti, 1681); Rudolph August Vogel (Francofurti, 1689 és Francofurti, 1762); Jean Jacques Mangett (Genevae, 1702); Hermann Boerhaave (Lipsiae, 1732); Johann Christian Juncker (Halae, 1738) és Xaver Wasserberg (Vindobonae, 1773) neveivel találkozunk. De nem hiányzik a polcokról Leonard Thurneisser és más alkimisták egy-két kötete sem.

A gyógyítás tudományának klasszikusai. TtREK Q 118 és II. Melléklet, 546.

A patikus vélhetőleg gazdag illusztráltságukra tekintettel is gyűjtötte a különféle anatómiákat és anatómiai atlaszokat: Vesaliuson kívül többek között megtalálható itt Gerhard Blasius, Matthias Tilling, Giovanni Baptista Morgagni, Bartolomeo Eustachi, Daniel Tauvry, William Cowper, Albinus Bernhardus Siegfried, August Schaarschmidt alkotása.

Kazay Sámuel a görög nyelv és kultúra rajongója volt, így magától értetődően a klasszikusok adják botanikai kézikönyvtárának alapjait. Ilyen alapmű az Arisztotelész-tanítvány Theophrasztos, „a növénytan atyja" *Historia Plantarum* c.

William Cowper: *Anatomia corporum humanorum* CXIV. Tabulis. Lugduni Batavorum, 1739. TtREK Q 1 és II. Melléklet, 402.

bilingvis alkotása (Amstelodami, 1644). Hasonlóképpen Dioszkuridész, akinek növényleírásait a 16. században még általánosan használták Európában.[723] A Kollégiumi Nagykönyvtár tulajdonában lévő négy régi Dioszkuridész-mű kivétel nélkül a patikus könyvtárából került a gyűjteménybe.[724]

Egy 18. századi gyógyszerész munkájának hasznos segédeszközei közé tartozhatott Plinius *Historia Naturalis*a, az ókor nagy természetrajzi enciklopédiája, amely az élő és élettelen világot abból a nézőpontból tárgyalta, hogy az egyes fajokból és elemekből milyen növényi, állati vagy ásványi eredetű gyógyszerek készíthetőek. A mű terjedelmének körülbelül harmada kifejezetten gyógyászati kérdésekkel foglalkozott. Kortársaihoz hasonlóan Kazay is alkalmazta a gyógyszerek pliniusi hármas felosztását (simplicia, praeparata vagy composita) aszerint, hogy az adott szereket változtatás nélkül, előkészítve vagy keverten alkalmazták. A mű hatása szempontjából az sem mellékes, hogy a sztoikus filozófia elvei áthatották a nagy rendszerező gondolkodását.[725] Nem csupán gyógyítással kapcsolatos tanításai, de természetfelfogása (a természet és a természetesség feltétlen tisztelete) munkaerkölcse, mentalitása, a sokféleség elfogadása, sőt művészeti elvei is bizonyára hatottak lelkes debreceni hívére. A magát magánleveleiben „öreg Pliniusnak" nevező Kazay – mint erről már szó esett – a legjelentősebb ókori természettudós fő művének magyarra fordításába is belekezdett, annak összes elérhető kiadását gyűjtötte, sőt tanításait értelmezni segítő írásokat is. Apicius Coelius

[723] Ötvös 1966, 303.

[724] *Dioscoridae Pedacii de Materia Medica libri V.* Basileae, 1557; *Dioscoridae Pedacii de medicinali Materia libri VI.* Francofurti, 1549; *Opera omnia cum Interpretatione Latina Antonii Jani Saraceni.* Lugduni Batavorum, 1598; *Pedacii Dioscoridae op. German, in folio per Joannem Dans et Petr. Uffenbach.* Francofurti ad Moenum, 1610. Mai jelzeteik TtREK Q 157, Q 151, Q 100, Q 131. Az utolsó tétel, mint latin címleírása is mutatja, német nyelvű Kräuterbuch.

[725] Lásd Gesztelyi 2001, 369-381.

Kniphof bámulatos szépségű *Herbarium vivum*a, melynek sok száz ábráját a „natural printing" 18. században kialakított különleges technikájával, az eredeti növények preparálása és préselése útján állították elő. TtREK P 15 és II. Melléklet, 953.

fűszernövényekről szóló művéről (Amstelodami, 1709) például feljegyezte, hogy sok hasznát vette, amikor Plinius fordítására készülődött.[726]

Élénk figyelemmel kísérte a különféle kiadások szövegkritikáját, kommentárjait. Az 1469-es velencei kiadást a legrégibb ősnyomtatványának mondja,[727] melyért komoly árat fizetett, és 8 rénes forintért vált volna meg tőle. A kötet méltatásában Fabritius, Maittaire és Blaevelianus véleményére hivatkozik, büszkén állítva, hogy az ő példánya a legteljesebb: Plinius 37 könyvének minden egyes betűjét tartalmazza (aranyozva és különböző színekkel díszítve). Írott beszámolója szerint a kötet nem orvos vagy patikus könyvtárából származik, hanem egy hercegi család

[726] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 33/d ... *Erat enim necessarius ad versionem Plinii Secundo de Historia mundi quam Hungarice vertere volui…*

[727] Debreceni könyvlajstromán szereplő *Ausztriai rendelés a marhák felöl németül* c. tétel 1463-ból minden bizonnyal kézirat lehetett. TtREK Kézirattára R 1467 8.

kincse volt, és kétszer menekült meg tűzvészből. A kötés utáni első lapon az előző tulajdonos címere volt látható, amelynek néhány részletét (fekete sas, hátsó lábain ágaskodó vörös szarvas) szövegszerűen leírja, de utóbb kivágták az általa említett pergamenlap csaknem felét, így a kötet eredete további nyomozást igényel.[728] A könyv 1472-es Jenson-féle kiadását egy tudós és gazdag angol orvos könyvtárából szerezte,[729] annak megbízhatóságáról, precizitásáról, toldalékairól igen jó véleménnyel volt, és ezt az általában idézett tekintélyeken kívül Harduin tapasztalataival is alátámasztotta.[730]

Megvásárolta az 1525-ös bázeli és az 1608-as frankfurti kiadást is, mely utóbbit az összes közül a legsilányabbnak mondja.[731] A legtöbbre viszont az 1669-es rotterdami kiadást tartotta *(„hasznos orvosnak és gyógyszerésznek, a legszükségesebb")*, amint ezt az általa idézett Johann Christian Kestner is méltán hangsúlyozza *Bibliotheca Medica* c. kötetében.[732] Az 1669-es leideni kiadásnál különösnek tartja, hogy az nem is tesz említést a régi és ritka változatokról.[733] Megszerezte még az említetteken kívül a Harduin gondozta

[728] G. Plinii Secundi *Historia naturalis in folio,* per Joannem Spiram. Litteris auratis, coloribus nitidissimis editio omnium prima. Venetiis, 1469. Mai jelzete TtREK Ősny 130.
Megjegyzéseit lásd OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 92/i C Plinii Secundi Hist. Nat. Venetiis J. Spira, 1469. *Omnium editionum Plinianarum in mea Bibliotheca vili ac exigua exsistentium haec est antiquisssima quam magno aere comparare potui. De hac editione vide Maittaireum, Fabritium et Blaeveliani Herbarii editorem et li … in certo auctore Gallico Hoc meum exemplar est integerrimum et omnes litteras 37 librorum suorum Plinii habet auro et coloribus diversis exornatas. Bis effugit incendium non Doctoris nec non Apothecaris sed Principis fuit Bibliothecae thesaurus quod demonstrat prima pagina ubi littera L et infra insigne Principis in scuto aureo horisontaliter diviso supra aquila nigra inceps infra vero cervus ruber duobus posterioribus pedibus insistens adparet cum hac inscriptione Lealdesir. similis inscriptio adparet Littera I ad sceptrum … de hac editione prostant Apud Historicus Typographiae et rei litterariae Scriptores longum foret describere possem …*

[729] Meadius angol orvos tízezer kötetes könyvtára Európa-szerte híres volt ebben a korban. Kazay könyvtárának lajstromában szerepel a *Meadii Catalogus.*

[730] G. Plinii Secundi Historia naturalis Libri XXXVII in folio. Ibidem per Nicolaum Jenson, litteris colloratis et aur. Illuminatis. Venetiis, 1472. Mai jelzete TtREK Ősny. 131. Kazay megjegyzései: OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 92/K C *Plinii Secundi Hist. Nat. Nic. Jenson, ibidem,* 1472. 6 Rh Ft. *Alia editio Plinii Historia naturalis ibidem Venetiis per Nicolaum Genson (!) editum, satis accurata editio et hanc habuit Doctus, ac dives Anglus medicus in Bibliotheca sua cum miniaturis figuris ad 37 libros. De quibus vide Maittairium et ex ipso Fabritium mea editio licet sit integerrima … hac editione usus est Harduinus ex Regia Galiarum Bibliotheca mutuans tante est auctoritatis uti Spire quam recensui superius. Jensoniana iam plura additamenta habet et in principio et infine in specie correctoris Andreae episcopi longa epistola.*

[731] Plinii Secundi Naturalis Historia cum notis Dalechampii Francofurti, 1608. Megjegyzései: OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 40/c. *Haec omnium editionum est pessimum ac vilissima et ejus miserus est per criticorum Supra Commentatorum.*

[732] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 40/*b*. Plinii Secundi Natural histor Lugd. et Roterd, 1669. *Optima editio magni Plinii /Hic et medico et Apothecario, et utilis et necessarius Liber est uti dicit Kestner et merito!/*

[733] Plinii Historia naturalis cum notis variorum tom 3. Lugduni, 1669. Megjegyzése: OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 40./a *Haec editio nullam facit mentionem antiquissimae et rarissimae Editiones, quam suo loco cum encomis recensebo.*

Otto Brunfels Herbáriuma, Johannes Lebelius szebeni szász orvos latin, német és magyar bejegyzéseivel. TtREK Q 83 és II. Melléklet, 272.

1741-es párizsi, a Petrus Miller-féle 1766-os berlini és az 1764-es rostocki kiadást is, amely utóbbinak a fordítóját és kiadóját is nagyon dicséri.[734]
A régi botanikák közül megvásárolt egy 1509-es velencei kiadványt, Otto Brunfels herbariumát (Argentorati, 1532); Hieronimus Tragus (Jerome Bock) *Descriptio plantarum* c. művét németül (Kreüterbuch, Strasbourg, 1560); a Dioscoridest kommentáló, 1200 növényt ismertető Matthioli kötetét (Basilea,1598); Clusius azaz Charles de L'Ecluse *Historia rariorum plantarum* (Antwerpiae, 1601); és Joannes Bauhin *Historia Plantarum Universalis* c. munkáját (Ebroduni, 1650); a *Flora Berolinensis*-t (Berlin, 1657); Robert Morison *Preludia botanica*-ját (Londini, 1669); Abraham Munting *Vera antiquorum herba Britannica* (Amstelodami, 1681); Commelini C*atalogus plantarum Indigenarum Hollandiae*, (Amstelodami, 1683); Johann Georg Volokamer *Flora Norimbergensis sive Catalogus Plantarum in agro Norimbergensi (*Nürnberg, 1700); és Buxbaum *plantarum minus cognitarum centuriae 3*. c. kötetét (Petropoli, 1728).

734 Plinii Historia naturalis Germanice a Joanne Danieli Denso tom. 3. Rostoc, 1764. Megjegyzése: OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 40/d Plinii Histor. naural. Rostochii, 1764. *Laudandus est Excel. ac magnificus Dominus Editor et Translator qui nec conqitens nec Curens antiquas versiones et illarum editiones ipse verrit et quidam cum summa laude addidit etiam Syntaxin Plinianam. Quod et ego praesere potuissem.*

Matthioli herbáriumának címlapja. TtREK Q 14 és II. Melléklet, 1115.

A gyógyászat alanya, eszközei és csúcspontja… TtREK Q 118 és II. Melléklet, 546.

Azokon a tudományterületeken, amelyek iránt kifejezetten érdeklődött, vagy éppen hivatása gyakorlásakor használt, törekedett beszerezni a legkorszerűbb és (következésképpen) a legdrágább köteteket is. Jóllehet egyik levelében valóban kijelentette, hogy Weszprémi „Komám Uram Linneista, én pedig csak a régi botánikusok közül valónak tartom magamat”,[735] megszerezte Linné 1737-es amszterdami *(Hortus Cliffortianus),* 1748-as lipcsei *(Systema Naturae),* 1764-es bécsi *(Species Plantarum),* 1772-es lipcsei *(Nomenclatura Botanicus)* köteteit is. A „régi botanicus” tehát széleskörűen és alaposan tájékozódó, ugyanakkor élesen kritikus szellemű ember volt. Növénytani kiadványai színezett ábráik minőségével is kiemelkednek a rendkívüli gyűjtemény különleges példányai közül.

Földrajz, útleírások, atlaszok

Varga Zsigmond könyvtárigazgató a gyűjtemény leírásakor még a botanikai állománynál is értékesebbnek vélte a térképészeti gyűjteményt, melynek néhány darabja részletesebb feldolgozást, valóban önálló tanulmányt érdemelne.[736] Első helyre kívánkoznak közülük a Nicolaus Germanusnak, a kor legjelentősebb kartográfusának tulajdonított, kézzel rajzolt és színezett térképek, amelyek 1711-ben még Matthaeides Sámuel eperjesi tanár (Dobai Székely Sámuel apósa) tulajdonában voltak, két korai nyomtatvánnyal egybekötve, majd a szokott úton kerültek Debrecenbe. A térképek a 15. század második felében keletkeztek, Dobai (két he-

[735] Idézi Szelestei Nagy 1979a, 426.
[736] Varga 1945, 77.

Nicolas Visscher: *Atlas minor*.
TtREK U 17 és II. Melléklet, 1754.

lyen is előforduló) bejegyzése szerint feltétlenül 1518 előtt.[737] Természetesen az atlasz szerzőségére vonatkozó 18. századi bejegyzés nem igazolja azt, hogy az 1490 táján elhalálozott tudós saját kezű rajzairól van szó, tehát ezen a téren is vannak még teendői a kutatásnak. A kézirat keletkezésének legkésőbbi időpontjára (terminus ante quem) az egykori tulajdonos logikája szerint a kézirattal egybekötött nyomtatványok megjelenési adataiból következtethetünk.[738] Jóllehet a köttetés időpontja ismeretlen, a kézzel rajzolt térképek ábrázolásának archaikus módja, tartalmi és technikai hiányosságai valóban a 15. század végére utalnak. A Dobai Székely Sámuel ex librisét magában foglaló kötetben több kéz bejegyzései olvashatóak.

737 *„Haec Mappae scriptae sunt ante annum 1518 quo anno impressus est Viennae Pannoniae Pomponius Mela nam tabula 98. ad Tabulam Europae octavam provocat dum fluvios Germaniae enumerat. Auctor harum mapparum est Nicolaus Germanus."* A TtREK G 1543/c jelzetű kötetében Dobai iménti bejegyzésének eredetileg 1513-as évszámát 1518-ra javította egy későbbi kéz, a mappával egybekötött nyomtatvány 1518-as impresszuma miatt korrigálva a hibát. A 98. lapon szereplő Dobai margináliában az 1513-as évszám olvasható.

738 A térképpel egybekötött egyik könyv Pomponius Mela *Libri de situ orbis tres* (Viennae Pannoniae, 1518), a másik Johannes Sacro Bosco *Textus de Sphera* (sine loco, 1523) c. műve. Lásd még: OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 58/f Mappae M. S. et illuminatae totius mundi. *Mappae manuscriptae propriae Nicolai Germani quae inedites editiones mundi exhibuntur. De quibus suo loco.*

Nicolaus Germanusnak tulajdonított, kézzel rajzolt és színezett 15. századi térkép.
TtREK G 1543/c és II. Melléklet, 1194.

Nicolaus Germanus kiadásában jelent meg az a szintén kézzel színezett térképlapokat tartalmazó, pompás vörös bőrbe kötött ősnyomtatvány is, amelynek korábbi tulajdonosa Kazay tudomása szerint a bejegyzéseket is hagyó Conrad Celtis volt. A 18. század derekán már kezdetlegesnek ható, térképészetileg a 15. századvég tudásszintjének megfelelő kötet ritkaságára jellemző, hogy a patikus azzal büszkélkedhetett, a mű hiányzik a bécsi császári téka polcairól.[739] A patikus gyűjtői módszerességére jellemző, hogy a tudatos választás elősegítésére beszerezte Gottschlings *Tentamen de historia mapparum Germaniae* (Halae, 1711) c. munkáját is.

Olyan további ritkaságok sorakoznak gyűjteményében, mint Strabon, Ptolemaiosz és Glareanus *Geográfiá*-ja (Basileae, 1523, 1552 és 1527); Sebastian Münster *Cosmographia Universalis*-ának várostérképei (Basileae, 1550) Joannes Camotzi *Atlas Universalisa* (Venetiis, 1562); Bartholomeus

739 OSZK. Kézirattára Fol. Lat. 11. 61/a. Claudius Ptolemaeus: *Cosmographia,* opus Nicolai German, Ulmae, 1482. *In Bibliotheca S[acrae] Caes[areae] Reg[iae] Apost[olicaeque] Mai[estatis] non exstat haec notissima editio. Fuit olim Conradi Celtes, qui multos adnotationibus propria manu adjeci[t]. Ligatura est Sumptuosissima. NB. mappae sunt rudes sed illus aevi satis accuratae et sculptae et illuminatae.*

Ptolemaiosz
Tabulae Georgraphicae,
Bruxelles, 1578.
TtREK U 57 és
II. Melléklet, 1407. ▸

Gabriel Doppelmaier:
Atlas Coelestis.
TtREK O 1218vv és
II. Melléklet, 477.

Marlianustól az *Urbis Romae Topographia* (Romae, 1544). Méltán világhírű atlaszok, mint Abraham Ortelius *Theatrum Orbis terrarum*-a (Antwerpiae, 1570); Guillaume Blaeu *Atlas Novus*-a (Amszterdam, 1634) vagy Ptolemaiosz térképeinek Mercator-féle kiadása (Bruxelles, 1578); és Adrianus Romanus *Theatrum Urbiorum*-a (Francofurti, 1595). Egyes 17. századi szerzők, mint Philipp Cluver és Johannes Luyts, több munkájukkal vannak jelen. Zöld selyemszalagos kötésének különlegessége és térképeinek meleg, természetes, mégis élénk színezése miatt érdemel említést Ptolemaeus *Tabulae Geographicae … emendate per Gerardum Mercatorem* c. atlasza. A 18. század ismert földrajzi és térképészeti kiadványai közül Christoph Cellarius, Johann Hübner, Matthaeus Seutter, illetve Nicolaus Vischer és Johann Baptist Homann atlaszai több kiadásban is a patikus tulajdonában voltak. Minden túlzás nélkül állítható, hogy az illusztrált földrajzi munkák szépsége verseng a gyűjtemény legkülönlegesebb művészeti vagy botanikai albumaival.

TABVLAE GE
OGRAPHICAE
CL: Ptolemęi ad
mentem autoris
restitutae &
emendatę
U. 57.

Csillagászat, asztrológia

Csillagászati érdeklődésére nem csak könyveiből következtethetünk. Több mint valószínű, hogy a hagyatéki leltárában felsorolt távcsövekkel ő maga is tanulmányozta a csillagok állását. A patikus az egyiptomiak csillagászati tudományáról legfeljebb Athanasius Kircher vagy mások utalásaiból meríthetett valamit, így gyűjteményéből Ptolemaiosz és egyes arab csillagászok műveit említhetjük először. De talán ezúttal sem marad tanulságok nélkül, ha kiadványaik megjelenési évének időrendjében vesszük sorra a gyűjteményben lévő szerzőket, annak előrebocsátásával, hogy Kazay könyvtárában egészen más az asztronómia és asztrológia viszonya, mint a kémia és alkímia kapcsolata. Az asztrológia iránt annyira érdeklődött, hogy ez a műveknek a csillagászattal csaknem azonos súlyában is megmutatkozik. (Régi nyomtatványai között okkult és kabalisztikus tartalmúak is találhatóak.) A csillagjóslás ellen már az ókor nagyjai közül többen hadakoztak, de még a 16. század komoly tudósai között is akadtak hívei, sőt anyagi megfontolásból még a nagy Kepler is foglalkozott csillagjóslással. Ami a patikus könyvtárában meglehetősen szokatlan, ezúttal mégis jellemző lehet: az asztrológiai művek között egyetlen 18. századi kiadás sem található, míg a csillagászatot kortársi egyetemi tankönyvek is képviselték. Ez részben azzal is összefügghet, hogy a felvilágosult van Swieten hatására (mint erről a cenzúrával kapcsolatban már szó esett) az asztrológia a tiltott könyvek jegyzékeire került.

Bár gyakran csak a művek alapos tanulmányozása után dönthetnénk egy-egy kötet hovatartozásáról és tudományos értékéről, lássuk először a régiek által az asztronómia körébe sorolt szerzőket: Alfraganus (Venetiis, 1502); Regiomontanus, azaz a Mátyás király környezetében is tevékenykedő königsbergi Joannes Müller (Venetiis, 1507); Hieronymus Cardanus, 16. századi itáliai polihisztor (Norimberg, 1547); Valentin Engelhart (Erfordiae, 1550); Johannes de Sacro Bosco 13. századi angol tudós (Francofurti, 1552); a wittenbergi professzor Caspar Peucer (Melanchthon veje, Vittenbergae, 1553); Philippus Ulstadius (Lugduni, 1557); Johannes Baptista Placentinus (Venetiis, 1558); Valentin Engelhart (Vittenbergae, 1559); Appianus Petrus (Coloniae, 1574); Andreas Argoli (Venetiis, 1623); Marcus Manilius (Argentorati, 1655 és Paris, 1679); Petrus Gassendi 17. századi francia filozófus és csillagász (Hagae Comitis, 1656); Philipp Lansberg (Middelburg, 1663); a pompás atlaszairól híres Guilielmus Blaeu (Amstelodami, 1690); az ismert németalföldi tudós Johannes Luyts (Trajecti, 1692); Johann Gabriel Doppelmaier (Norimberg, 1730) és Johann Friedrich Weidler, akinek a század végéig oktatták műveit Debrecenben (Wittenberg, 1754). A sort egy klasszikus, Klaudiosz Ptolemaiosz (Amstelodami, 1780) kései kiadása zárja. Az asztrológiai művek sorát Alchabitius ősnyomtatványával (Venetiis, 1482); Jakob Schönheintz *Apologia Astrologiae* c. művével (sine loco, 1502); Omar Tiberiades, Petrus Pitatus, Albohali, Firaeus Croncius, Claudius Dariatus, Aegidius Strauch, és Stephanus Messalahus műveivel jellemezhetjük.

Fametszet Kazay ősnyomtatványából (TtREK Ős 28 és II. Melléklet, 565.)

Ősnyomtatványok, kódexek, kéziratok, possessorok, bibliofil értékek

A kronológiai elv értelmében a régiségekkel kezdődhetett volna a könyvtár bemutatása, de talán helyesebb, ha az áttekintés befejezéseként látjuk mindazt, amit Kazay Sámuel maga is gyűjteménye koronájának tekintett. Természetesen találkozhattunk már a tematikus alfejezetekben egyes ősnyomtatványokal, így Johannes Spira Pliniusával, az első velencei nyomtatvánnyal, amelyből mindössze száz példány készült. Ősnyomtatványainak tekintélyes része igen korai, 1469 és 1480 között keletkezett. A legtöbbet közülük Velencében és Nürnbergben nyomtatták, de szerepel több itáliai, német és egyéb műhely is, mint Milánó, Róma, Pádua, Brescia, Köln, Ulm, Lipcse, Augsburg, Bázel és Leiden. A könyvtörténet klasszikus összegzése szerint „1480-ban már több mint száz nyugat-európai városban működött nyomdászműhely; ebből mintegy ötven Itáliában, harminc Németországban…”[740] Az érintett települések Európa legfejlettebb, legsűrűbben lakott régióiban helyezkedtek el, többségükben a Flandriát a Rajna-völgyön át Észak-Itáliával összekötő átló mentén.[741] Ha Magyarországon csupán Kazay Sámuel gyűjteménye reprezentálná a nyomdatörténet kezdeteit, a korszakról akkor is meglehetősen pontos képet kaphatnánk. Hűségesen tükrözi a kor tendenciáit, erőviszonyait és

[740] Febrve–Martin 2005, 184.
[741] Barbier 2005, 89.

Horatii Flacci Opera. Argentorati, 1498. TtREK Ős 89 és II. Melléklet, 820.

tematikáját.[742] A szerzők jelentős része ókori klasszikus (Vergilius, Ovidius, Horatius, Cicero, Seneca, Sallustius, Ptolemaiosz, Josephus Flavius); egyházatyák (Szent Ágoston, Szent Jeromos, Sevillai Izidor); a humanisták által felfedezett arab tudósok (Rhases, Albumasar); természettudósok és humanisták (Michael Savonarola, pádovai orvos, Gerolamo Savonarola nagyatyja és nevelője, Arnoldus de Villa Nova katalán orvos, Aldus Manutius, a tudós nyomdász); de nem hiányoznak a híres krónikák (Hartmann Schedel, Nürnberg, 1493) és bibliakiadások sem (pl. Günther Zainer, 1477). Kazay egyesített jegyzékén 106 ősnyomtatvány sorakozik, melyeknek mai jelzete is megtalálható a kötet végén, néhánnyal közülük korábbi ismert tulajdonosaik miatt, a híres possessorok összegzésekor még találkozni fogunk.

Bár mindössze 2 rénes forintért vásárolta, a legrégibb, 1460-as években készült nyomtatványai közé sorolta Valerius Maximus, Gaius: *Facta et dicta memorabilia* c. kötetét, amely az ősnyomtatványok katalógusa szerint is 1470-nél korábbi[743] (Strassburg, Johann Mentelin, non post 1470). Kazay szerint ez a legelső kiadás, emellett szól Maittaire kézikönyvének mindkét változata, de a papír minősége a betűtípusok jellege is erről tanúskodik, nem beszélve arról a tényről, hogy az ősnyomtatványt az általa tisztelt Torrenius sem látta vagy említette.[744] Egy 1469-es velencei Plinius-kötet elején kéziratos bejegyzés olvasható, amely szerint ez a mű a *Memoires de litterature* c. kézikönyv megjelenésekor egyetlen párizsi könyvtárban sem volt fellelhető.[745] Publius Ovidius Naso *Epistolae Heroides* (Venetiis, 1482) c. munkája kapcsán a gyógyszerész szintén a kéziratos bejegyzésekre hívta fel a figyelmet,[746] Szent Ágoston *Opuscula*-jának 1484-es velencei kiadását ritkasága, épsége és egykori piarista tulajdonosa miatt,[747] Horatius és Cicero 1484-es velencei kiadásait pedig Fabritius és Vesterhof szakvéleményeire hivatkozva emlegeti.[748]

[742] Febrve–Martin 2005, 254-255.

[743] *Catalogus incunabulorum* 1970, 2: 1021, 3424. A kötet mai jelzete TtREK Ős 85.

[744] OSZK Kézirattára Fol. Lat.. 11. 48/c Valerii Maximi dictor. Factor. memorab. prima et antiquior. Litt. Gott. sine anno loco, litt. miniatis. *Otanum Editionum antiquissima quod testatur et in 1. et 2-da editione Maittaire. Charta et characteres /nec quadrati nec penitus Rotundi sunt/ testantur. De est locus, annus, et Typographi nomen. Non est visus a Torrenio nulla ejus facta mentione.*

[745] Mai jelzete TtREK Ős 130. *„est fort rare, puisqu'elle ne se trouve dans aucune des Bibliothèques de Paris.*"

[746] *Catalogus incunabulorum* 1970, 2: 747. 2493. mai jelzete TtREK Ős 88. és OSZK Kézirattára Fol. Lat.. 11. 48/d. Ovidii Nasonis Epistolae, Venetiis 1482. *Rarissima editio et habet multas notas marginales ab aliquo ad scriptas.*

[747] *Catalogus incunabulorum* 1970, 1: 128, 359, mai jelzete TtREK Ős 22. OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 69./a Opera S. Augustini… in 4a Litteris goticis Venetiae, 1484. *Rarissima editio et nullibi castrata prout recens editio veneta in folio. Quam ante aliquot anno … est R.P. Piorum Scholarum Liber.*

[748] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 48/f. Horatius, Venetiis, 1488. *Valde laudatur a Fabritio haec editio rarissima et a paucis visa.* 48/h Ciceronis in Marcum Antonium, Venetiis, 1488. *Rara est haec editio quod et Fabritius et Vesterhofius testatur.*

Kazay gyűjtőszenvedélyének egyik legérdekesebb oldala a középkori, jelentős részben liturgikus kódexek iránti vonzalma volt, melyet a már említetteken túl esztétikai szempontok is befolyásoltak.[749] Könyvtárát kodikológiai szakirodalommal is jól elátta, legfontosabb alapművei közé tartozott Lambecius *Bibliotheca Acroamatica* c. munkája és a *Bibliotheca Uffenbachiana* „recenziókkal" ellátott kéziratkatalógusa.[750] A kódexek közül az Augsburgból érkezettekről tudjuk, hogy egy csoportban kerültek hozzá, katalógusukkal együtt. *„Vide catalogus sub Nr. 43."* – olvasható igen gyakran könyveinek lajstromában. Amint ő maga megörökíti a fel-feltűnő rejtélyes számok szűkszavú magyarázataképpen – sajnos nem annyira pontosan és minden részletre kiterjedő módon, mint szeretnénk –, *„itt és másutt is a számokra történik hivatkozás, a számok maguk a katalógusra utalnak, amelyet nekem akkor küldtek Augsburgból, amikor összevásároltam részben ezeket, részben a többi kéziratos kódexet."*[751] A Nürnbergből származó példányokról csak közvetett információink vannak. A csoportot a mai napig legalaposabban feltáró Gábriel Asztrik megállapította, hogy az a nürnbergi kódex, amely a patikustól ifjú Jankovich Miklós közvetítésével a Nemzeti Könyvtárba került (és bejegyzése alapján egyértelműen beazonosítható: „Disz puchlein gehort in das closter zu sant Katherin prediger order In Nur"), 1717-ben már Altdorfban volt, a kötet belső lapján ugyanis egy 1717-es altdorfi bejegyzés található.[752] A kérdést tovább vizsgáló Ötvös János tisztázta, hogy Nürnberg reformációja után a kolostor könyveinek bizonyos része a helyi városi könyvtárba került, egy másik csoportja pedig Altdorfba, amelynek egyeteme ismeretlen időpontban vált meg a kódexektől.[753] Egy feltételezés erejéig talán továbbléphetünk az eddigieken. Kazay legfontosabb cserepartnere ugyanis (mint erről már szó esett) meglehetősen otthonosan mozgott ebben a városban: Debrecenből többen is kifejezték örömüket amiatt, hogy Dobai Székely Sámuel az Altorfiana Academia tagja lett.[754] Amint erről Kazay külföldi kapcsolatainak tárgyalásakor már tapasztalhattuk, a felbecsülhetetlen értékű példányok bizonyos részét közvetíthette Debrecenbe

[749] A Debrecenben őrzött példányok felsorolását lásd Fekete–G. Szabó 1979, 277-279 és Radó 1973, 56, 84-87, 99, 100, 105-107, 109-113, 128, 129, 131 és 135 számú tételek.

[750] *Bibliotheca Acroamatica … comprehendes recensionem specialem omnium codicum manuscriptorum … Bibliothecae Caesareae Vindobonensis … a Petro Lambecio et Daniele Nesselio. Hannoverae,* 1727. *Bibliotheca Uffenbachiana Manuscripta seu catalogus et recensio Manuscriptorum codicum qui in Bibliotheca Zachariae Conradi ab Uffenbach … adservantur.* Halae, 1720.

[751] OSZK Kézirattára Fol. Lat.. 11. 76/e *Breviarium M.S. membranacea Litt. Gott. Vide. catalogus* sub nro 59.
xxx *Haec quatuor membranacea M.S. ita deberunt recenseri prout Psalterium supra recensitum et paulo post recensebo unum Breviarium brevitati studere debui committo totam rem erudito possessori qui rerum lithurgicarum et Librorum quibus monasteria Convenctico imo et Capitula gaudebant et utebantur tam in Choro quam in Cellis suis… NB. Fit et hic et alibi ad numeros provocatio sed isti numeri significant Catalogum qui mihi missus est Augusta vindelicorum cum coemerem et has et reliquos codices M. Scriptos quem Catalogum post has meas recensiones viles et simplices adnectam pro uberiori informatione.*

[752] Gábriel 1942, 359. A példány leírását lásd: Bartoniek 1940, no. 207.

[753] Ötvös 1960, 198.

[754] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 77.

akár Dobai is, mert tartós helyi kapcsolatokkal rendelkezett. Számos példát ismerünk arra vonatkozóan, hogy nem magyar vonatkozású példányait debreceni cserepartnerének adta tovább, igen jó áron. Bizonyos, hogy időnként megrendeléseket (ahogy a régiek mondták, commissiót) is közvetített.

Hasonló akciók lehetőségét mutatja a patikus egyik levelének elemzése is, amelynek közepe táján Kazay egyéb közömbös témák után, minden átmenet, korábbi említés, célzás vagy utalás nélkül tér át egy kódexet is tartalmazó könyvszállítmány tartalmának részletezésére. „…Ha a Tekéntetes Úr Savanyú vizet küldeni kíván és akar, lehet, említett Atyámuramtul. Már el érkezet a paquétám. Küldöttenek igen szép és pompás Breviáriumot… Egy más Manuscriptum is jőt. Ez németül vagyon. És egy Carthusiánus beszélget egy szegény özvegy asszonyal."[755] (Kiemelés tőlem G. Sz. B.) A logikai ugrásból több mint valószínű, hogy 1763. július 18-án a debreceni gyűjtő olyan csomag érkezéséről számolt be, amelyről korábban már volt szó közöttük. Itt egy textológiai értelemben tipikus, további jelentéstartalmat sejtető „formai és szemantikai anomáliáról" van szó, amely más szövegekkel való kapcsolatra utal.[756] A levélben említett, 1466-ban íródott német kéziratban egy ismert nürnbergi család tagja, a karthausi kolostort alapító Marquard Mendelnek Margret nevű özvegye és egy Erhart Grosz nevű karthausi szerzetes 77 beszélgetése olvasható. A patikus által is nagy figyelemre méltatott Wittwenbuchhal már több szerző foglalkozott.[757] Pusztán logikai megközelítésben egyébként nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy korábban egészen más vonatkozásban leveleztek a várt könyvszállítmányról, melyet a debreceni gyógyszerész a maga ismert nemzetközi rutinjával önállóan, minden közvetítés nélkül is megszerezhetett.

Az eddigi vizsgálatok szerint a nürnbergi csoportba tartozó kéziratok legnagyobb része férfi és női dominikánus breviárium: a gyűjtemény egyik csoportja testvérekhez (fratres[758]), a másik nővérekhez[759] szól. A kutatás azt is feltárta, hogy a debreceni kéziratok többsége az Elzászból tíz nővérrel Nürnbergbe helyezett Gertrúd Gewichtmacherin perjelnő idején keletkezett, így lapjaikon franciás paleográfiai hatások is kimutathatóak.[760] A csoport tagja egy Konrad Forster által

[755] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 58. TtREK Kézirattára R 521.

[756] Riffatterre 1996, 81. Függetlenül azonban attól, hogy korábban leveleztek-e az adott konkrét könyvcsomagról vagy sem, Kazaynak volt akkora gyakorlata külföldi könyvek beszerzésében, hogy az altdorfi tételekhez akár Dobai Székely Sámuel nélkül is hozzájuthatott.

[757] A témára vonatkozó német nyelvű szakirodalom: Richard Huss ismertetése: *Berichte d. Berl. Akad. Über die wissenschaftlichen Untersuchungen.* Sitz. V. 26. jan. 1922. u.v.28,ja. 1926. és ennek következményeként: Gros Erhart: *Das Witwenbuch.* Hrsg. u. mit Einleitung versehen v. Éva Dienes. Debrecen, 1. teil. 1936. 2. teil. Hrsg. mit Wörtbuch v. Irén Lugossy, 1941. A Kazay-gyűjteménybe tartozó német nyelvű kódexekről lásd Vízkelety András: *Beschreibendes Verzeichnis der Altdeutschen Handschriften in Ungarischen Bibliotheken.* Budapest, Akadémiai, 1973. 119-128. Jelenlegi jelzetük: TtREK R 459, R 464, R 521, R 604, R 605.

[758] TtREK Kézirattára R 455, R 462, R 516 és R 520.

[759] Német bejegyzések szerint: „Und darnach die schwestern in der Kor sollend singen Xpe leison". TtREK Kézirattára R 464, R 515, R 519 és R 601.

[760] Gábriel 1942, 347, 349.

A gyűjtemény egyik legrégibb és legértékesebb darabja az 1250 előtt keletkezett Psalterium Hersfeldense egész oldalas miniatúrája (eredeti mérete 21,5 ×16cm) TtREK R 517 és II. Melléklet, 2052.

bekötött eredetileg prágai,[761] majd Nürnbergbe került kódex is, amelynek bőrkötése a 15. század leghíresebb könyvkötőjének nevén túl a Szent Katalin kolostor nevét is mutatja. Forster jelentőségét kiváló munkáján túl az adja, hogy a könyvnyomtatás előfutára volt, a bőrkötésekbe a majdani nyomdabetűkre emlékeztető mozgatható betűket préselt, így örökítve meg a dátumot, a helyszínt és más fontos adatokat, neveket, olykor a másoló vagy az illuminátor nevét is.

Tekintettel arra, hogy a nürnbergi miniatúrafestészet német kutatói a Debrecenben őrzött kódexeket a mai napig egyáltalán nem vizsgálták, még sokat remélhetünk ennek az anyagnak a teljes feltárásától. A téma máig legalaposabb magyar kutatója Gábriel Asztrik művelődéstörténeti jelentőségű adatok mellett (mint Kazay utalása egy névsorra, vélhetőleg a kolostor obituariumára) olyan apró emberi üzenetekről sem feledkezett meg, mint Joannes Stróbel másoló Helénája iránti érzelmeit tükröző bejegyzése: „Desiderio plena mea Helena, Ora pro Joanne Strobel."[762] Tanulmányának meggyőző érvelése nyomán joggal feltételezhetjük, hogy a nürnbergi klastrom „legszebb könyveit Debrecenben őrzik".[763] A kollekció legpompásabb díszítésű és legrégibb kódexei közé tartozik a frank vidékről származó R 517 jelzetű Psalterium, néhány kiemelkedő minőségű miniatúrával, melyekről a patikus (könyvlajstromához csatolt feljegyzéseiben) igen hosszasan és nagy áhítattal ír. A kódexek miniatúrái között valóban lenyűgöző szépségűek találhatóak, melyekkel viszonylag részletesen foglalkozik a korábbi szakirodalom.[764] A gyógyszerész kvalitásérzékében ezen a téren is megbízhatunk: Dobai Székely Sámuelhez írott egyik levelében egy bambergi eredetű breviáriumot emleget,[765] amelyben „igen szép miniatura munkával készült képetskék vannak", melyek mai ízlésünk szerint is a gyűjtemény sok ékességének legelső vonalába kívánkoznak. Korai keletkezése miatt is különlegesség az a német nyelvű hóráskönyv (magánájtatosságra szolgáló imakönyv), melyről Kazay bevallja, hogy szövegét – többi német kéziratától eltérően – régisége miatt nem egészen érti, mert tudós férfiak szerint az 1230-as években keletkezhetett. Mint a tinta színéből és a betűk formájából szakszerűen megállapítja, a kódexet három kéz írta.[766]

A világi tárgyú kódexek között is akad jó néhány figyelemre méltó példány. Tartalmi okokból is egész könyvtára legnagyobb kincsének vélte[767] az R 465-ös jelzetű 15. századi kéziratot, amely Ovidius Ars amatoria c. művén kívül Horatius

[761] Mai jelzete TtREK R 453.

[762] Gábriel 1942, 353.

[763] Gábriel Asztrik (1942, 349-350) idézi Fischer Karl *Die Buchmacherei in den beiden Dominikanerklöstern Nürnbergs* (Nürnberg, 1928) c. művét.

[764] Ötvös 1960, 198-201.

[765] *Debreceni éretelmiségiek levelei* 2007, 57-58.

[766] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 68/ e Horae B.M.V. German M.S. *Omnium manuscriptorum meorum Lingua germanica Scriptorum est antiquisssima. Nam reliquos per Dei gratiam omnes facili modo et legere et intelligere Scio, sed hoc penitus non. Aetas ejus ut et ali (!) viri eruditi dicunt referri debet ad annum 1230. Triplex est ejus Scriptura quod indicat color atramenti et litterarum figura.*

[767] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 49./a *Est cimelium totius Bibliothecae meae valde differt a splendido Burmanniana editione.*

leveleit is tartalmazta, ráadásul eltér az elismert Burmann-féle kiadástól. A kódex másolója német származású humanista lehetett, akinek glosszái között anyanyelvű megjegyzések is olvashatóak (pl. cerussa – bleibeisz). Műveltségéről több részletet feltárt az eddigi kutatás: ismerte Petrarca, Octavius Cleophilus és Tortellius műveit, de a marginániák között Petrus Vergerius olasz humanista művével kapcsolatos megjegyzések is vannak.[768] Általában igen rövid feljegyzéseiben Kazay több alkalommal is nagy figyelmet szentelt Pseudo Antonius Musa[769] 15. századi botanikai és állattani kódexének, melyről az alábbiakat közli: „Ez egy igen régi, német nyelvű herbárium, a növények és állatok élethű, természetes színekkel lefestett képeivel, ahogyan a nadragulyát is lerajzolják, amelyből orvosságot készítenek. Kevés ilyen német nyelvűt ismerünk, görögül sohasem láttam, még kevésbé birtokoltam."[770]

A Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára őriz egy ismeretlen rendeltetésű lajstromot Kazay Sámuel gyűjteményének egyes csoportjairól.[771] A jegyzék első két lapja az ő szívéhez különösen közel álló 18. századi nyomtatott köteteket tartalmazott.[772] A jegyzék további lapjain számos kézirat, köztük kódexek felsorolása, váltakozva codex (gyakran codex typis mandatus, hangsúlyozva az illusztráltságot) manuscriptum, liber manuscriptus és néhány liber impressus.[773] Különös ez a lista nyelvi összetétele miatt is: sok héber nyelvű, de a magyaron és németen kívül orosz, arab, török és cseh is található közöttük, a legváltozatosabb tartalmi összevisszasságban: teológiai (protestáns hitvallások és katolikus liturgikus kéziratok), de orvosi, matematikai, fizikai, nyelvészeti kéziratok, sőt számos híres (főként protestáns) egyetem professzorának diktátuma, mint Albert Schultens, Hermann Alexander Roell, Perisonius, Tursellinus és Campegius Vitringa előadásai. A korábbi szakirodalom[774] 36 középkori kódexet azonosított Kazay Sámuel könyvtárában, tekintettel azonban arra, hogy az iménti jegyzék általában csak nyomtatványok esetében tartalmaz évszámokat vagy a megnyugtató azonosítást elősegítő adatokat, teljes bizonyosságunk ebben a kategóriában sem lehet. Több

[768] Salánki 1927, 69-71.

[769] Antonius Musa Augustus császár orvosa volt, aki elsősorban fürdőkkel gyógyította az uralkodót, de a neve alatt fennmaradt munkákról kiderült, hogy későbbi alkotások. Lásd Hoffmann Zsuzsanna utószavát Plinius Secundus 2012, 297.

[770] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 49/c. *Herbarium haec est antiquissimum in Lingua Germanica, cum Herbarum ac animalium genuinis ac Naturalibus coloribus depicta iconibus quo quo modo Natragulya certa? eximatur opoptrice [=oporice?] deliniatur. Pauci nunc eum intelligimus Germanice loquentem. Graece nunquam potui videre, multo minus habere.*

[771] TtREK Kézirattára R 1467.

[772] E nyomtatványok között találhatjuk utolsó vásárlásait, mindenesetre az 1790-es években nyomtatott műveket is. Itt szerepel *Sander Horographia Sacra Brabantiae* (Hagae, 1726), Muratori *Thesaurus veterum inscriptionum* (Mediolani, 1739), Canisius *Thesaurus Monumentorum* (Amstelodami, 1725), Petri Galenti Romani *Inscriptiones* (Romae, 1761); általa nagyrabecsült kötetek, néhány diplomatikai és numizmatikai mű társaságában.

[773] Ebben a kategóriában egy tucatnyi impresszummal ellátott nyomtatvány szerepel, többségükben bibliák.

[774] Szelestei Nagy 1979a, 424.

Részlet Pseudo Antonius Musa 1450 körüli német nyelvű kódexéből (TtREK R 459 és II. Melléklet, 71.)

levél, dokumentum és lajstrom tanúsítja, hogy Kazaynak voltak török kéziratai, de azok a török nyelvű kódexek, amelyeknek Varga Zsigmond a jelzetüket is megadja, a possessor bejegyzések szerint később kerültek a Kollégiumba, a pálmalevélre írott tamil nyelvű kézirat viszont, melyet nagyon jó érzékkel gondolt a patikus gyűjteményéből valónak, nem szerepel könyvtárának egyik ismert listáján sem.[775]

[775] Varga 1945, 74-75.

„Énnékem is tsurgott a Nyálom ezen Ciméliumra”

Ősnyomtatványok, kézzel rajzolt 15. századi térképek és kódexek után a bibliofil különlegességek, híres possessorok, marginániák csoportjához érkeztünk Kazay alábbi feljegyzésével. Egy selymes finomságú papírra írott szír–örmény szótár szokatlan tulajdonságáról két helyen is megemlékezett: egyszer a könyvjegyzék rövid leírásában, másodszor a megjegyzések között. A kéziratot ugyanis olyan különleges keleti illatosítóanyagokkal kevert tintával írhatták vagy díszítették, hogy a legcsekélyebb hő hatására is feltűnően illatozni kezdett: „megjegyzésre érdemes, hogy amikor befűtenek a szobába, az egészet betölti ámbraillattal, ilyen tulajdonsággal egyetlen más kéziratos kódex sem rendelkezik.”[776]

A possessorok és marginániák ismertetése során nagy nevekkel is találkozhatunk. A patikus általában óvatosan fogalmazott, feltételes módban, vagy csupán azt állapította meg, hogy valamelyik kézirata a szerző vagy X. Y. „írásának mondatik”. Erre az óvatosságra példa Campegius Vitringa (híres cocceianus holland professzor, akit fia követett tanszékén) egyháztörténetének kézirata, melynek leírását egyesek a szerző unokájának tulajdonították.[777] Néhányszor a kereskedők is megtéveszthették a kuriózumokra vágyakozó gyűjtőt, de az alábbihoz hasonló melléfogásokra leginkább akkor kerülhetett sor, amikor a téves információk általa nagyra becsült partnertől származtak, aki akaratlanul is megtéveszthette a benne vakon bízó patikust. Kazay Sámuel abban a hitben adott jelentős összeget egy Horatius-ősnyomtatványért (Argentorati, 1498) Dobai Székely Sámuelnek, mert bizonyos volt abban, hogy a kötetben látható számos, a nyomtatott szövegrészekkel szinte vetekedő terjedelmű bejegyzés magától Rotterdami Erasmustól származik. A feltételezést az előző tulajdonos is készpénznek vette, de az újabb kutatás két ízben (Erasmus és Morus Tamás esetében is) cáfolta vevő és eladó feltételezéseit.[778] Hasonló várakozások ébresztése elsősorban a könyveket értékesítő kereskedőknek állhatott érdekükben. Bizonyosságot csak újabb vizsgálatok során nyerhetnénk, de bármi legyen is az elemzések végeredménye, kétségtelen, hogy általában 16–17. századi, publikálatlan tudományos feljegyzésekről van szó. A kötet *(Horatii Flacci Carmina cum figuris cum notis manuscriptis Desiderii Erasmi*[779]*)* átengedéséért levelének tanúsága szerint végtelenül hálás volt a debreceni gyógyszerész: „Ime igéretem és fogadásom szerént köszönettel küldöm a Tizenkét Aranyat, a Nékem szegény atyafiának küldött Horatiusért … obligálom

[776] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 61/g. Lexicon Syriacum Armenicum M.S: in carta sericea, in 8° lett. odoratis, sine anno. Loco et nomine auctoris. *Notatu dignum Si cum calefactum Hypocausto inferatur, totum inficit Moschi et ambrae odore quali qualitate ne nullus M. S. codex gaudet.* (Mindkét szó, a Moschus és az Ambra is ugyanazt jelenti.)

[777] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 15/e (Historia Ecclesiastica Campegii Vitringae Senioris M.S: proprium in 4-o sine anno et loco.) *Valet quantum vale potest. Scriptura est elegans et ejus abnepotis manus esse dicitur.*

[778] Szelestei Nagy 1979a, 427. 58. jegyzet.

[779] Mai jelzete TtREK Ős 72.

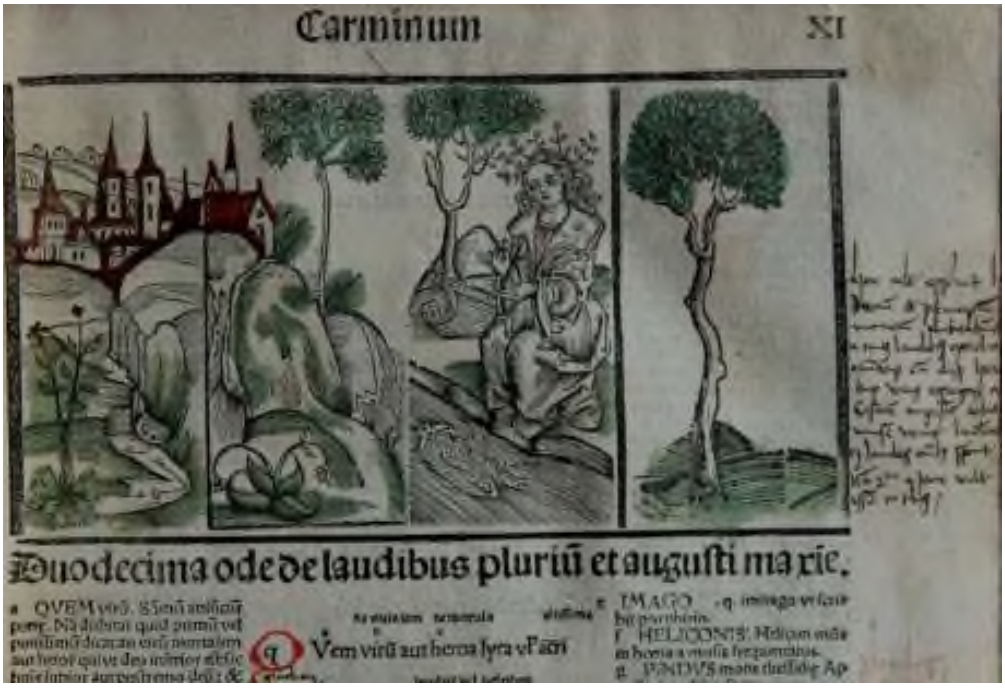

Feltételezett Erasmus bejegyzéseket őrző Horatius ősnyomtatvány. (Argentorati, 1498) TtREK Ős 72 és II. Melléklet, 821.

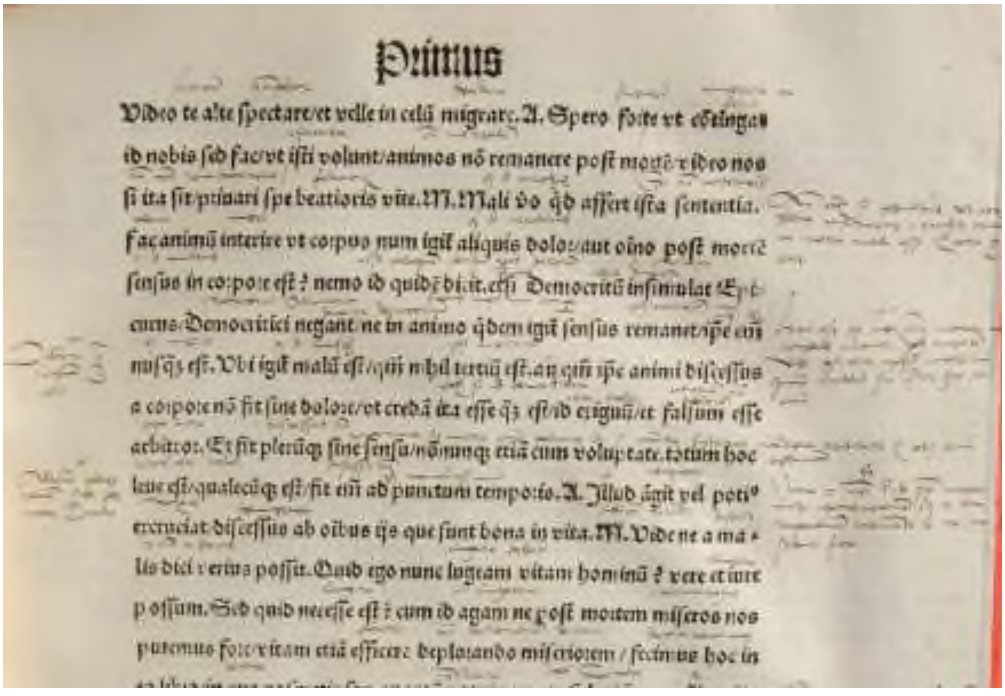

Morus Tamás feltételezett bejegyzései Cicero *Tusculanarum quaestionum Libri* c. művében (Lipsiae, 1514) TtREK G 145 és II. Melléklet, 357.

Dobai Székely Sámuel ősnyomtatványokat is tartalmazó kötetének dedikációja Kazay Sámuel részére (TtREK Ős 27 és II. Melléklet, 1003.)

A gyűjtő ex librise
(TtREK Ős 72 és II. Melléklet, 821.)

Colbert kígyós-koronás címere. Részlet Mabillon *De re diplomatica* c. kötetéből.
TtREK K 6 és II. Melléklet, 1069.

magamat, hogy az említett Horátiust, az áron kívül is, míg élek, meg szolgálni igyekezni fogom."[780] A rendkívül finom gótikus jegyeket mutató, színezett metszetekkel díszített ősnyomtatvány[781] (Strassburg, 1498) az egykori tulajdonos személyétől függetlenül is a gyűjtemény értékes darabja, az említett másik, Morus Tamásnak tulajdonított példánnyal együtt,[782] amely szintén Dobai Székely Sámuel ex librisét viseli. A nehezen olvasható, börtönben lejegyzettnek vélt apró betűs lapszéli és sorok közötti 16. századi írást „Székely kapitány" is kibetűzte és saját kezével leírta.[783]

Egy Curtius Rufus *Historia Alexandri Magni* c. ősnyomtatvány (Venezia, 1471) Tsétsi János sárospataki professzortól került Dobai Székelyhez, aki a művet egybeköttette egy katonaideje alatt, Milánóban, 1747-ben általa vásárolt ősnyomtatvánnyal, így végül mindkettő Debrecenbe került.[784] „Székely kapitány" a kötetbe foglaltatta Tsétsi János 1753. november 23-án hozzá írott baráti levelét is. Kazay Ovidius *Metamorphoses*-ét nem elsősorban régisége, épsége és ritkasága miatt (Venetiis, 1497), hanem korábbi tulajdonosa, Paulus Merula (*Paul van Merle*, 16. századi holland jogász, történész, geográfus) érdemeire tekintettel szerezte meg, akinek több bejegyzése szerepel a kötetben: *„admonitiones … a Paulo Merula propria manu adscriptos habet."*[785] Igen nehezen tudta megkaparintani Gregorius Turonensis *Historia Francorum* (Paris, 1610) c. munkáját, mellyel kapcsolatban szintén hangsúlyozza egy (ismeretlen kéz) tudós bejegyzéseit, melyek főként a kötet végén találhatóak.[786] A már említett Mannagetta-aukción szerezte meg Aegidius Romanus *De regimine principum* c. ősnyomtatványát, amely először Wofgangus Lazius (osztrák humanista, katonaorvos, udvari történész), majd Mannagetta tulajdonában volt.[787]

Egy 18. századi magyar gyógyszerész számára bizonyára nagy örömöt és dicsőséget jelentett Jean Baptist Colbert – XIV. Lajos „pénzügyminisztere" – könyvtárából ritkaságokat szerezni, sőt ezt az eredményt bármelyik arisztokrata elége-

[780] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 76.

[781] *Catalogus incunabulorum* 1970, 1: 526, 1736.

[782] Mai jelzete TtREK G 145.

[783] OSZK Fol. Lat. 11. *80/Q M. Tullii Ciceronis Tusculanarum quaestiones Libri V cum una al. oratione in folio NB. Nota M. S. nondum editae a Thoma Moro Anglico Cancellario propria manu additae in carcere…*
Ob magnum nomen Angliae cancellarii Summi Thome Mor qui Captivus, catenisque vinctus notas suas nunquam editas in carcere semet solutu… adiecit scriptura lectu est difficilis quam tamen et ego et Piae defunctus Frater meus desideratissimus Samuel Szekel de Doba emeritus Centurio et legit et propria manu descripsit. NB. Tantum epistolam quam benevolo lectori et futuro possessori intelligendum velim. Mai jelzete TtREK G 145.

[784] *Catalogus incunabulorum* 1970, 1: 352, 1122. Mai jelzete TtREK Ős 69.

[785] OSZK. Fol. Lat. 11. 89/l.

[786] OSZK. Fol. Lat. 11. 37/c . *Vix jam inveniri potest. Etiam habet notas eruditas passim, in Specie in fine.*

[787] *Catalogus incunabulorum* 1970, 1: 30, 30. tétel. Mai jelzete TtREK Ős 132. Kazay alábbi megjegyzésében a megjelenés éve a valóságosnál (Augsburg, 1473) egy évvel korábbi. OSZK. Fol. Lat. 11. *Lib XII. per Joannem Schiffer, 1472. Litheris Gothicis. Primus possessor fuit Wolfgangus Lazius et tandem Mannagetta, ambo doctissimi et Celeberrimi Windobonenses magnates.*

detten nyugtázta volna.[788] Colbert könyvtárából származhatott többek között az az ősnyomtatvány (Seneca *Tragoediae,* Lugduni, 1491), melynek szépen aranyozott „török" bőrkötésére Kazay külön is felhívta a figyelmet.[789] Lehetséges, hogy a Colbertina építésének kezdeti szakaszaiban nem került a kötésekre a Colbert-címer központi motívuma, de a debreceni vörös bőrkötések, illetve aranyozásuk jellege közel áll a gyűjtemény fénykorában kialakított kötéstípushoz. A döntő bizonyíték, a családi címer korona alatt tekeredő kígyója (a Colbert família nevére utaló latin Coluber, azaz kígyó, vízisikló) vagy a gerincen látható JBC monogramm egyik általam kézbe vett debreceni példányon sem látható.[790]

Minden bizonnyal kedves lehetett számára az a 16. századi német nyelvű fólió kötet, melyet Thurzó Elek tárnokmester és országbíró leszármazottja *Alexius Thurzo de Betlehemfalwa Liber Baro in Baimocz et Comes perpetuus terrae Scepusien[sis]* 1591-ben dedikált és adományozott egyházának.[791] Az általa könyvészeti szakértelme miatt végtelenül nagyra becsült Petrus Lambecius Hamburgensis (eredetileg protestáns német tudós, I. Lipót császár és magyar király bécsi könyvtárosa és udvari történetírója) könyvtárából nehezen szerezhetett meg egy számára illusztrációi miatt is különösen fontos kiadványt, az *Iconica et Historica descriptio praecipuorum Haeresiarcharum* címűt (Arnheim, Joan Janson, 1609), amely rövid szöveges összegzés kíséretében ad valóban hiteles, egyéni és művészi fametszetes ábrázolást a legismertebb eretnekekről, Münzer Tamástól Servet Mihályig. Mint Dobai Székely Sámuelhez küldött levelében leírja, a kötet eredeti tulajdonosa – ugyanaz a személy, akitől Sander *Chorographia Sacra Brabantiae* c. munkáját is megszerezte – nehezen adta be a derekát,[792]

[788] A több lehetséges példából (melyek közül Szelestei Nagy László is idézett néhányat /1979a, 431/ mai jelzetükkel együtt) lássunk egyet: OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 72/g *Plotini liber de rebus philosophicis*… Lugduni Batavorum, 1540. *Rarum opus Philosophi graeci est ex Bibliotheca Colbertiana.*

[789] Mai jelzete: TtREK ŐS 44, lásd még a Catalogus incunabulorum 1970, 2: 915, 3068. Kazay megjegyzése: OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 76./a Tragediae Senecae Lugduni Batavorum, 1491. „*Est ex Bibliotheca Colbertiana. Eleganter est compacta editio in corio Turcico et auro fulget novus tragediarum editor in Hollandia huc editionem non videt nec… Screvelius nec Gronovius editiones suas adornantes non viderunt.*"

[790] Colbert elsődleges célja közigazgatási, jogi és diplomáciai jellegű dokumentumok gyűjtése volt, közcélok érdekében. Halála évében 23 000 könyv és több mint 5000 kötet kézirat alkotta gyűjteményét, amelynek létrehozását eleinte különféle segítők, később az ország kiváló szakemberei, Pierre Carcavi és Étienne Baluze segítették. Különösen Baluze idejében, 1667 után teljesedett ki a gyűjtemény tudományos értéke, gazdagodott profilja, sőt ekkoriban már befektetési céllal is vásároltak értékes görög-latin kéziratokat. Lásd bővebben Saunders 1991.

[791] TtREK B 9 német nyelvű, folio fatáblás bőrkötésű Postilla kötet, 1568. „*Anno 1591 In honorem sanctae et individuae Trinitatis ad perpetuam recreationem conscientiar[rum] fidelium subditor[um] suorum Magnificus D[ominus] Alexius Thurzo de Betlehemfalwa Liber Baro in Baimocz et Comes perpetuus terrae Scepusien[sis] Sac[rae] Caes[areae] Maiestatis Consiliarius. Hanc Postillam suae Ecclesiae Bethaniensi dono dedit.*"

[792] „Semmiképpen nem adja, meg is írta, hogy az a kis írás benne [Lambeck possessor bejegyzése!] többet tészen, mint magába a ritka Munka." *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 111.

de a Lambecius kézírását is tartalmazó könyvet végül – mint majdnem mindent, amire nagyon vágyott – megszerezte.[793]

Egyik utalása szerint egy minden hozzáértő által dicsért ragyogó kiadvány Zsámboki János bejegyzéseit tartalmazta, a kötet azonban a lajstrom vagy az utalás pontatlansága miatt pillanatnyilag nem azonosítható.[794] Egy Antwerpenben, 1579-ben megjelent orvosi-botanikai kötettel kapcsolatban feljegyzéseiben tudatja, hogy könyvtárában őrzi a híres Clusius (Charles de L'Ecluse, a 16. századi botanika legnagyobb alakjának) saját pédányát.[795] Sikerült megszereznie Henric Boxhorn terjedelmes dedikált könyvét, mely a különféle úrvacsoratanok alapos elemzését adja. A protestáns szerző műve Nassaui Móricnak szóló ajánlással jelent meg Leidenben, 1595-ben. Kazay a maga szokott fölényes modorában a következőt jegyzi fel róla: *„Sokan, akik azt állítják, hogy megtanulták a polémikus teológiát, nem is látták, még kevésbé olvasták."*[796] Minden bizonnyal gyűjteménye különlegességei közé sorolta azt a numizmatikai szakkönyvet (Joannes Vaillant *Numismata imperatorum, Augustarum e Caesarum*, Amstelodami, 1700), amelynek kötéstáblája belső oldalán Otto Menckenius (az *Acta Eruditorum Lipsiensium* indító szerkesztője) „tulajdoni bélyegzőként" szolgáló fametszetes ábrázolása látható.

Maróthi György, a fiatalon elhunyt, sokoldalúan képzett, Kazay által is nagy embernek mondott debreceni tanár könyvtárából több kötet került a patikus „közvetítésével" a Kollégiumba. Köztük Strabon *Rerum Geographicarum liber* (Vignon, 1587), Abraham Ortelius *Theatrum orbis terrarum*[797] (Antwerpiae, 1570) vagy Isac Vossius *Observationes ad Pomponium Melam* (Hagae, 1658). Mindegyiket peregrinációja során vásárolta a nagy reményekre jogosító ifjú professzor *„Georgius Maróthi emi Hagae Comitum, 1737"* vagy *Georgius Maróthi emi Amstelodami*, A.C.N. 1737." Szintén hazai vonatkozásai vannak Otto Brunsfels *Herbarium*ának: Johannes Lebelius erdélyi szász orvos értékes bejegyzéseit őrzi,[798] melyeknek Weszprémi István is nagy hasznát vette *Succinta medicorum-*

793 Mai jelzete TtREK Kézirattára R 501. A régiek a nyomtatott kötetet valószínűleg ikonográfiai értékeire és nem Lambecius bejegyzésére tekintettel helyezték a kézirattárba.

794 *Optima et Splendidissima editio ab omnibus et amata et laudata. Notas Sambuci Pannonii etiam honorifica ejus mentione facta exhibet.* OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 39/c. A jegyzék 39. lapján szereplő, c-vel jelölt kötet sajnos Zsámboki János halála után jelent meg.

795 OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 70/e Aromas ... ab Horto cum additament. Carol Clus Antwerpiae 1579. *Clusii exemplar fuit.*

796 Mai jelzete TtREK C 391. Kazay megjegyzését lásd OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 30/b Henric Boxhorn Commentariorum de Eucharistica harmonia Libri tres, Lugduni Batavorum, 1595. *Multos qui Polemicam Theologiam didicisse fatentur, semet non viderunt, multo minus legerunt.*

797 OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 83/H *Raro obvenit etiam in maximis auctionibus magni ac boni viri Bibliotheca hocce theatro augebatur quis notas etiam nonnullas propria manu hinc et illinc adiecit.* Maróthi bejegyzéseit őrzik a TtREK U 70 és a G 1710 jelzetű kötetek.

798 OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 28/e Herbarium per Ottonem Brunsfels, Tiguri, 1592. *Propriis Lebelii notis marginalibus gaudeo. Et historiam ejus vitae exhibent quibus D. Doct. M. Steph Weszpremi bene uteatur in rem Suam. Et haec Centuria ejus secunda declarat. Fuit Saxo Transylvanus.*

Gyűjteményének egyik legkorábbi díszes ex librise. TtREK G 90 és II. Melléklet, 198.

ában. A néhány kiragadott példán kívül is több alkalommal tudatja könyveinek fontos bejegyzéseit, abban az esetben is, ha egyáltalán nem ismerte, legfeljebb sejtette, ki lehet a szerzőjük.[799]

799 OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 13/a Biblia, Lipsiae, 1719. *Ob notas marginales M.S. aestimari debet, in iis multis insultat.* 18/c. *De vita, moribus ac rebus adversus Turcas gestis Georgius Castriota, Argentorati, 1537. Rarissimum opus et utilis et necessarius pro aditamento Corporis Historiae Bizantinae, habet non nullus notas tam marginales quam in prima tabula interna adscriptas. Sed cujus Viri sunt nescio dicere.* 48/d. Ovid Nasonis Epist Venetiis 1482. *Rarissima editio et habet multas notas marginales ab aliquo ad scriptas. 37/b.* Gregorii Turonensis Historia Francorum, Paris, 1610. *Habet multas notas manuscriptas. Si conjectare licet est Chiflerii.*

A gyűjtemény illusztrációi, a patikus viszonya a művészetekhez

Amint ez életútjának egyes részleteiből, rajzaiból és gyűjteményének szinte minden kategóriájából kitűnik, Kazay Sámuel kifejezetten érzékeny volt művészeti vonatkozásban. Ami saját rajzait illeti, néhány sikerültebb darabja nem áll távol a századvég debreceni céhes mesterei (köztük akár festőasztalosok, ötvösök) vizsgarajzainak egyáltalán nem lebecsülendő minőségétől.[800] Könyvtárának féltett kötetei, így kódexei esetében is nemegyszer feljegyezte, hogy pompásan vagy egyenesen ragyogóan illusztrált példány,[801] és mint láthattuk, kódexeinek miniatúrái között valóban található néhány rendkívüli kvalitású.[802] Hasonló a helyzet az ősnyomtatványok terén is. Nem hiányzik közülük Hartmann Schedel képzőművészeti szempontból kiemelkedő *Nürnbergi krónikája (Liber Chronicarum)* sem,[803] amelynek illusztrálására Anton Koberger nyomdász a kor legnagyobb német festő- és grafikusművészeit, Michael Wohlgemutot és Wilhelm Pleydernwurffot kérte föl. Az ő műhelyükben tanult három éven keresztül Albrecht Dürer, így a gyönyörű metszetek közül néhány az ő alkotása is lehet.[804] A patikus régi nyomtatványai kolofonjában és más szövegrészeiben olykor feltűnnek képversekre emlékeztető tipográfiai megoldások. A világ csodája – *„Miraculum Mundi"* –, írta Hrabanus Maurus bencés apát *De laudibus sanctae Cruci* (Phorcheim, 1503) c. művéről, amely enigmatikus ábrázolásokkal erősítette a középkori szöveg misztikus üzenetét.[805]

Nem lehet kétségünk afelől, hogy Kazay ikonográfiai és általában képzőművészeti vonzalmai révén a helyi értelmiség legjobbjai közé tartozott. Amint ezt vizsgálódásunk kezdetén jeleztem, oroszlánrésze lehetett abban, hogy a város megbízta a szebeni Weisz Jánost a patika bútorzatának festésével. A tehetséges szebeni piktornak nemcsak (már bemutatott[806]) viselettörténeti albumát, de a vele folytatott beszélgetések emlékét és annak tanulságait is megőrizte, évtizedek múltán is hivatkozott a festő értékítéletére.[807] A szebeni mester által dicsért, a művészet tiszteletét és szeretetét előmozdító kiadványok körébe tartoztak Guilhelmus Baur Ovidius-illusztrációi is.[808]

[800] Lásd a Debreceni Református Kollégium Múzeumának példányait az állandó kiállításban.

[801] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 91/l Breviarium M.S: cum pict. videatur Catalogus Nro 33. *„Splendidissimum picturas habet varias … coloribus artificiose pictas."*

[802] Pl. TtREK Kézirattára R 603

[803] TtREK Ős 142.

[804] Barbier 2005, 117.

[805] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 77/ e. Mai jelzete TtREK F 586.

[806] TtREK Kézirattára R 582. Cum figuris XXXII ad vivum pinxit Joannes Veis Cibinensi L. M. S. in 4°.

[807] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11.45/c *„Meus Corporer Johannes Weis hic apothecam pingens dixit et magni aestimaret."*

[808] *„Bellissimum Ovidii Theatrum ex ejus libris XV. Metamorphoseos desumtae a Celeberrimo Sculptore, Guilhelmo Bauern (!) olim inventae et aeri incisae nunc summa cum diligentia in usum illorum, qui artem pingendi et sculpendi non tam diligunt, quam amant."* Norimbergae, 1688. Mai jelzete TtREK A 240.

Hrabanus Maurus művének egyik ábrája. TtREK F 586 és II. Melléklet, 831.

Kazay gyűjteményének különleges, Európa-szerte iskolát teremtő darabja volt Andrea Alciato (1492–1550, Béza és Kálvin tanára) emblémakönyve, amelynek lapjait az iménti Ovidius-illusztrációhoz hasonlóan egy ókori mondás („inscriptio"), annak képi ábrázolása („pictura"), végül a metszetek magyarázata („explicatio") alkotta.[809] A gyűjtő és debreceni környezete jól ismerte Zsámboky János életművét és annak emblematikai részleteit is. A téma hazai irodalma a műfajjal kapcsolatban hangsúlyozza kép és szöveg, az irodalmi és az ikonográfiai közhelyek együttes hatását, illetve tömegméretekben való előállításuk befolyását a korszak

[809] A műfajról és a vallásos emblémakönyvekről lásd Barbier 2005, 230-231.

Bellissimum Ovidii Theatrum, Guilhelmus Baur metszeteivel (Norimberg, 1688)
TtREK A 240 és II. Melléklet, 1249.

szimbolikus gondolkodására és egész mentalitására.[810] Képek és szobrok lényegének szavakkal történő átadásán – az „ekphraszisz" törekvésein – szintén túlmutat a kollekció Ludovic Smids által írott, *Pictura loquens* (Amstelodami, 1695) c. kötete is, amely egy-egy ábrázolás mellett részletezi a kép verses leírását és annak magyarázatát („enarratio"-ját és prózai „explicatio"-ját) egyaránt.

A patikus művészeti kérdésekben is sokat merített Plinius fő művének XXXIII–XXXVII. könyveiből, melyek az ókor művészeti ismereteit hordozzák, leírják többek között híres mesterek képeinek, szobrainak százait, Róma épületeinek és nevezetességeinek sokaságát. Bár a művészet ókori felfogása az „Ars" fogalomkörébe vonta a mesterségbeli tudás pusztán technikai vonatkozásait, a humanista Petrarca – Plinius szövegeinek gondozója – szintén a *Naturalis Historiára* építette művészetekről vallott nézeteit.[811] Kazay Sámuel műveltségének alapjaihoz tartozott még Vitruvius Pollio *De architectura libri decem* c. alkotása, amelyben a római építész (és hadmérnök) az emberi test arányait is tárgyalja, mintegy előkészítve a reneszánsz nagyjai, Leonardo és Dürer arányelméleti munkásságát. Vitruvius szép Elzevir-kiadása, amely Leon Baptista Alberti és más reneszánsz mesterek festészeti és szobrászati kiegészítéseit tartalmazza (*De pictura* és *De Sculptura* címmel), 1649-ben jelent meg Amszterdamban.[812]

[810] Knapp 2003, 14-23.
[811] Gesztelyi 2001, 379.
[812] A mű mai Jelzete TtREK O 33. Bár a kötet szerepel a patikus könyvjegyzékein, a könyv bejegyzéseiből kiderül, hogy az adott esetben a több példány közül nem a Kazaytól származót őrizte meg a Kollégium.

Ludovic Smids művének címlapja és egyik jellegzetes metszete. TtREK G 1144 és II. Melléklet, 1564.

Mallinckrodt Bernhard: *De ortu et progressu artis typographicae.* Coloniae, 1640. TtREK A 195 és II. Melléklet, 1083.

Az ősnyomtatványokat nem számítva, Kazay legértékesebb könyveinek egyike az az Albrecht Dürer elméleti munkáit egyesítő kötet, amely a kéziratos jegyzékeken *Ars delineandi* (Norimberg, 1528) címen szerepel.[813] A könyv préselt fatáblás bőrkötése is remekmű, az első kötéstábla belső oldalán Willibald Pirkheimer ex librisként szolgáló, Dürer által készített, kivételes finomságú rézmetszetes portréjával. A humanista kiadványairól is nevezetes nürnbergi városvezető (akinek asztalánál maga Luther is étkezett) támogatta Dürer itáliai útját, melynek eredményeiről főként a hozzá címzett levelekből tudunk. A mű első része *Az útmutatás a körzővel és vonalzóval való szerkesztéshez (Underweysung der Messung mit dem Zirkel und Richtscheut in Linien…)* a mai napig a betűtervezők és nyomdászok tankönyvének tekinthető. A kötetben található még a *Négy könyv az emberi arányokról* c. alkotás és egy „architectura militaris" körébe sorolható, *Erődítményekről* készített, 1528-ban, közvetlenül Dürer halála után megjelent munka. A poszthumusz kiadvány elé kötve olvasható a művész örök dicsőségét hirdető Pirkheimer *„Elegia in obitum Alberti Düreri"* c. verse.

Willibald Pirkheimer
Albrecht Dürer által készített ex librise
II. Melléklet, 488-490.

Tartalmában viszonylag közel áll Dürer Underweysung-jához az a Kazay-gyűjteményből származó, később újrakötött kolligátum, amely a nyomdászat feltalálásának századik, majd kétszázadik évfordulója körül született régi német nyomdatörténeti munkákat foglal magába, végül egy Typorum et Characterorum Officinae Chalcographicae (Nuremberg, 1616) c. betűminta- és nyomdadísz-válogatással fejeződik be.[814] A gyűjtemény a tipográfia 18. századi remekeiből is sokat ránk hagyott: közéjük tartozik a 17. század első felének kiemelkedő művésze, Mathäeus Merian bravúros haláltánc sorozatának a bázeli Im-Hoff által közreadott 1744-es változata, francia–német bilingvis versekkel, Aeneas Sylvius (a későbbi II. Pius pápa) szövegével, amely már Kazay Sámuel korában is különleges könyvészeti csemege lehetett.[815]

[813] Mai jelzete TtREK O 34.
[814] Mai jelzete TtREK A 195.
[815] Mai jelzete TtREK T 62.

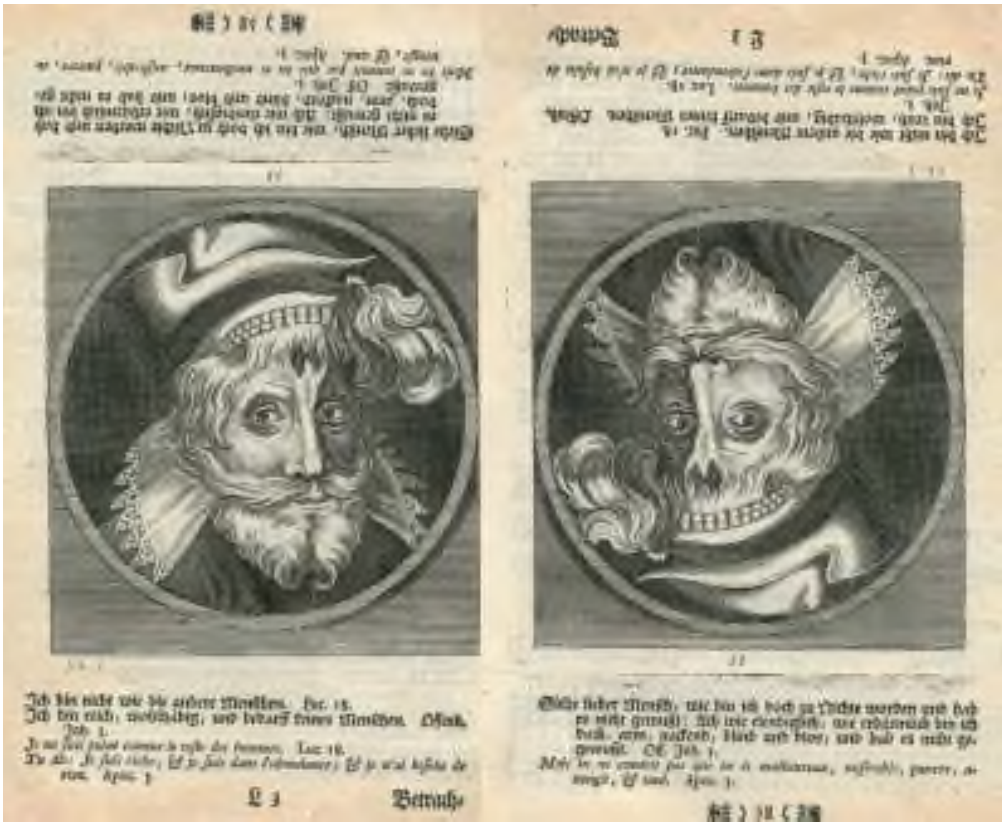

Matheus Merian metszetei a haláltánc sorozatból. A megnyerő középső arckép 180 fokban elfordítva halálfejet mutat. Basileae, 1744. TtREK T 62 és II. Melléklet, 1976.

Részletek a TtREK T 62 jelzetű kötetből

Vergilius, az „irodalmi kánon” és a múzsák. TtREK G 122 és II. Melléklet, 1738.

Annibale Caraccio Galeriae Farnesianae Icones. TtREK A 242 és II. Melléklet, 314.

Korai nyomtatványainak képei gyakran a gótika vonásait mutatják, de a reneszánsz ábrázolásmód szép példái után feltűnnek a barokk stílusjegyek is. A korai barokk talán legszebb megvalósulása a bolognai Annibale Caraccio Galeriae Farnesianae Icones (Augsburg, 1674) c. kötete. A művész életének fő műve volt a római Farnese-palota freskóinak létrehozása, melyek ábrázolásai a kötet virtuóz metszeteinek köszönhetően szinte versenyre kelnek az eredeti festmények színeivel.[816] A kor nagy alkotóinak éppen ez volt a céljuk: Rubens például saját festészete propagálása céljából gyűjtött maga köré vésnököket, akik reprodukcióikkal messze földön megismertették a mester munkásságát.[817]

A 17. századtól kezdődően a rézmetszetek esztétikai szempontokon túl fontos ismeretterjesztő feladatot is elláttak: a nyomdászat főként az illusztrációknak köszönhetően tudta elősegíteni a leíró tudományok fejlődését. A rézlemezek a fametszetnél jóval alkalmasabbak voltak a pontos, finom, valósághű részletek csaknem fotografikus hűségű megörökítésére, egy tökéletes portré készítésére, így nélkülük szinte értelmetlenné vált volna egy-egy útleírás, anatómiai vagy botanikai mű kiadása. A könyvtörténet klasszikus szerzőpárosa által példaként felsorolt illusztrált kötetek (a Tiziano tanítványok metszeteit alkalmazó Vesalius vagy Otto Brunfels, Conrad Gesner, Georgius Agricola művei) kevés kivétellel jelen vannak Kazay gyűjteményében.[818] A patikus tehát nem érte be a természeti és tudományos jelenségek, régészeti leletek, klasszikus irodalmi alkotások pusztán szövegszerű leírásával, kifejezetten ragaszkodott a képi ábrázolásokhoz. Ezeket az illusztrációkat az adott korban még általánosan kézzel színezték, sőt korábbi századokban arra is volt példa, hogy az igényesebb részleteket művészekre vagy erre a fel-

[816] Mai jelzete TtREK A 242.
[817] Febvre–Martin 2005, 107.
[818] Febvre–Martin 2005, 273.

adatra specializálódott kézművesekre bízták.[819] A patikus gyűjteményében több tucat olyan kötet van, melyek díszítésének színvonala jóval meghaladja a festegető diákoktól megszokott minőséget. A 18. századi könyvművészet egyik kivételes teljesítménye volt például az a különleges minőségű papírra, vörös-fekete címlappal nyomtatott folio regale méretű kötet, amely Kazay Sámuel könyvtárak iránti érdeklődését is tükrözi. A bécsi császári bibliotéka minden pazar részletét (freskóit, épületszárnyait kívül és belül, termeinek, galériáinak sőt polcainak elrendezését díszeivel együtt) fényképszerűen bemutató kötet kihajtható metszetekkel készült, melyek közül a legnagyobbak 70×70, illetve 43×108 centiméteresek… [820]

Amint ezt az ifjú Jankovich Miklóssal kötött megállapodás tanúsítja, a patikus egy Mányoki Ádám-festménnyel is rendelkezett: „Ó vajha az Chinensis picturát megkaphatnám, az Mányoki félmeztelen gyerekivel együtt…", írta 1797 februárjában.[821] Mányoki III. Ágost szász király udvari festőjeként, 85 éves korában halt meg 1757-ben. A patikus tulajdonában lévő kép a festő református lelkészi családja, Varjas János debreceni professzor rokonsága közvetítésével kerülhetett a Patika Házba, a professzor ugyanis – a Baranyi Miklósról készült portré hitelességén kívül – azt is eskü alatt vallotta a Baranyi-perben, hogy Rákóczi fejedelem egykori udvari festője még 1740 táján is hazalátogatott és alkotott.[822]

Ami az ifjú Jankovich által említett Chinensis picturát illeti, a források szerint a Pekingből Kazaynak küldött sok láb hosszú és egy láb széles kínai festmény egy tekercsként felgöngyölíthető alkotás, melyről az évezredes hagyományokra tekintettel sejthetjük, hogy minden bizonnyal szépen kalligrafált kínai szöveget is hordozott. Az ábrázolások pajzán jellegét egyértelműen, de meglehetősen körülményesen írja körül tulajdonosa, botrányos témát emlegetve, amely többet mond bizonyos élénk színekkel lefestett aktusokról, mint amennyit („sapienti satis", azaz bölcs embernek elég ennyi) a nyelvi nehézségekkel éppen nem küszködő Petronius Arbiter, a (féktelen tobzódásokat megörökítő) Satyricon írója elmondani képes.[823] Katalógusából ítélve a gyógyszerész kedvteléssel olvashatott ókori erotikus írásokat: Apuleius fő művéből három, Petronius Arbiter Satyriconjából négy kiadás volt könyvtárában. A kínai festményt azonban hiába is keresnénk a Nagykönyvtár jelenlegi állományában: azok közé a példányok közé tartozik, amelyek bizonyo-

[819] Barbier 2005, 229.

[820] *Dilucida repraesentatio magnificae, et sum[p]tuosae Bibliothecae Cesareae cum tabulis aeneis pars 1. et 2.* Viennae Austriae, 1737. TtREK A 205.

[821] Szelestei Nagy 1979a, 442.

[822] HBML IV. A. 6/d. 205. Documenta Baranyiana 591. A vallomásban a Kazay tulajdonában lévő festményekről nincs szó, annál inkább egy ekkoriban és Magyarországon készült értékes Mária Magdaléna-portréról.

[823] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. 95/D Pictura Chinensis. *Res est Scandalosa quidem sed a paucis visa ne rem turpem poliri stilo comendem, longum multis pedibus, latum uno, viris coloribus omnes actus pictos habet /: Petronius Arbiter eleganti stilo loquens n tanta dicit quam haec pictura. Sapienti satis est. Volumen Pekinga mihi missum et a multis pio delineatione quod tamen petitur quod tamen non feci neque faciam ne senex cui quem sin pro scandalo e /áthúzva!/ cum supellectilia mea libraria.*

Petronius Arbiter
Satyriconjának címlapja
(TtREK G 721 és
II. Melléklet, 1296.)

Ottavio Rossi: Le Memorie Bresciane, opera historica, e simbolica (TtREK K 255 és
II. Melléklet, 1457.)

san nem kerültek a Kollégiumba. Kazay maga is sejthette, hogy ennek a tételnek „ad usum Delphini" nincs helye egy oktatási intézmény könyvtárában. Bár sokan kérték tőle, ő maga nem adta senkinek, nehogy vénségére botrányt keltsen könyvgyűjteményével.

Könyvtári lajstromának legvégén felsorol még néhány tételt, melyeket az idő rövidsége miatt már nem tudtak összeírni, de amelyekről kijelenti, hogy egy szemtanú és tárgyilagos értékbecslő jobb összegzést adhat: különféle ritkaságok, mindenekelőtt optikai és csillagászati eszközök, lencsék és néhány laterna magica (szó szerint *laternae megalographicae,* nagyszerű képek bemutatására szolgáló lámpások), sok csinosan festett üveglappal.[824] Birtokában voltak a találmányt tüzete-

[824] OSZK Kézirattára Fol. Lat. 11. a feljegyzések utolsó lapján: *„Dantur adhuc in mea Bibliotheca Varia Rariora et a paucis visa /:quae ob breve tempus registrari non poterant:/ de quibus Testis ocularis et aequus aestimator talium rerum meliorem relationem dare potest, praeterea sunt etiam varia instrumenta ad Opticam et Astronomiam pertinentia, Item specula et Laternae Megalo graphicae, cum multis vitris iucundissime pictis."*

Athanasius Kircher fénytani művének részlete. TtREK O 19 és II. Melléklet, 939.

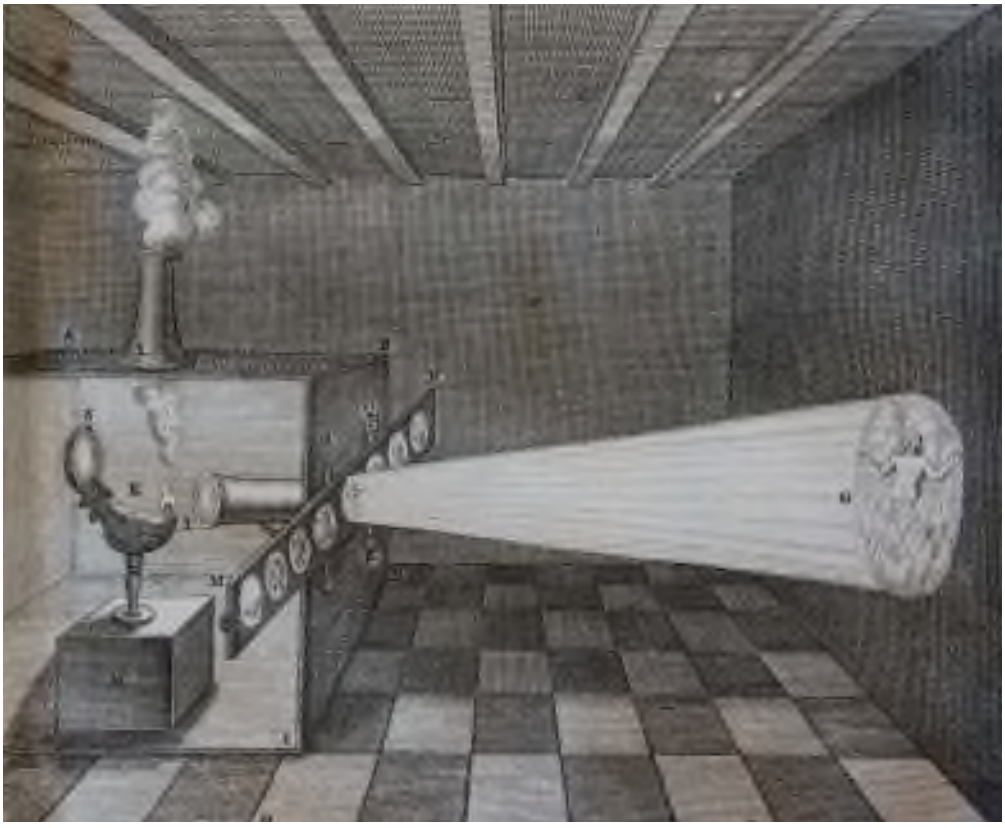

Joannes Kestlerus Physiologia Kircheriana. TtREK O 14 és II. Melléklet, 927.

sen ismertető és ábrázoló Athanasius Kircher kötetei is.[825] Minden túlzás nélkül állítható, hogy egy ilyen berendezés hatása a 18. századi Debrecenben szenzációs lehetett, akkor is, ha Newton optikai és fénytani kísérleteit már Kazay diákkorában bemutatta Piskárkosi Szilágyi Sámuel professzor a Kollégium új Theatrum Physicumában.[826] A laterna magica ugyanis még Angliában is csak a 19. században vált a „tömegszórakoztatás" eszközévé.

Erősségek és hiányosságok

Kazay Sámuel régi és új könyvért egyaránt hajlandó volt borsos árat fizetni. Tekintettel arra, hogy a számára fontos korszerű szakkönyveket mindenáron megszerezte, a patikus gyűjteményében a régi könyvek kiemelkedő aránya egészen mást jelent, mint a koplaló peregrinusok által olcsón összevásárolt, tudományos

[825] Több Kircher-kötet tartalmazza a találmány bemutatását és ábrázolását, de főként az *Ars magna lucis et umbrae,* Romae, 1645. Mai jelzete TtREK O 19.
[826] G. Szabó 1982a, 171-178.

szempontból elavult 18. századi magánkönyvtárak 16–17. századi szakirodalma. Nála sokszor a bibliofil szempontok, egy-egy régi kötet presztízse, szépsége, keresettsége, ritkasága, épsége, hajdani tulajdonosa vagy bejegyzései jelentették a fő vonzerőt. Olykor kedvteléssel követte végig egy-egy ókori klasszikus szövegeinek gondozási folyamatát, minden lehetséges verziót beszerezve és áttanulmányozva.

Érdemes néhány pillantást vetnünk a gyűjtő betűrendbe sorolt katalógusára, abból a szempontból is, hogy kik lehettek a legkedveltebb szerzői. Otrokócsi Fóris Ferenc például azon teológusok közé tartozott, akiktől lehetőleg minden kiadványt megszerzett, mindegyiket tüzetesen elolvasta, és nemritkán (érzelmi alapon) elítélte. A számszerűség tehát nem mindig jelent kedveltséget. Tekintettel arra, hogy 3-4 könyvét rendkívül sok tudósnak beszerezte – köztük van René Descartes, Petrus Lambecius történész-bibliográfus vagy Johann Buxtorf bázeli protestáns teológus, hebraista –, az öt kötettel szereplő szerzőknél húzható olyan határvonal, amely fölött viszonylag könnyen áttekinthető képet kapunk. Ezúttal Arisztotelésztől egészen Vergiliusig, mellőzve a Kazay esetében magától értetődően komoly példányszámban birtokolt klasszikusokat (köztük az általa legtöbbre becsült ókori természettudósokat is, mint Hippokratészt, Galénoszt és főként Pliniust), a betűrend élére kívánkozik Szent Ágoston, Beroaldus Philippus (itáliai humanista), Bod Péter, Hermann Boerhave (leideni newtoniánus orvosprofesszor), Philipp Cluver geográfus, Erasmus (nemcsak saját szerzeményeivel, de az általa gondozott klasszikus auktorok kommentálójaként is), Johann Albert Fabricius (bibliográfus, klasszika-filológus, a historia litteraria művelője), Laurentius Heister német orvos, Athanasius Kircher jezsuita tudós, Karl Linné, a francia Mabillon és Montfaucon (a diplomatika és a paleográfia megteremtői), Otrokócsi Fóris Ferenc, Riverius Lazarus orvos, Burkhard Gotthelf Struve (18. századi német történész, a historia litteraria művelője), Szenci Molnár Albert és Jean Foy-Vaillant numizmatikus. A névsor színes és sokrétű érdeklődésre utal.

A könyvtár eddigi tematikus bemutatása kidomborította a bibliofil értékek, a különféle illusztrált (geográfiai, anatómiai, csillagászati) atlaszok, a természettudományok és a teológia képviseletének gazdagságát. Ebben a korban valóban rendkívül szokatlan a természettudományok 22% fölötti vagy a historia litteraria bő 3%-os aránya. A példányok 5,6%-a kéziratos (123), az ősnyomtatványok száma 106 (4,8%), a régi magyar könyveké (RMK) 50, azaz 2,27%. A katalógustételek között a számos datálatlan kézirat mellett 119 tétel 15. századi (4,3%), 457 tétel 16. századi (20,7%), 604 tétel 17. századi (27,42%), végül a 18. századiak száma 888 (40,31%). Bár jelentősebb vásárlásokra csak Debrecenbe érkezése után nyílt lehetősége, a 18. századi művek között külön oszlopban szerepelnek a Debrecenbe érkezése előtt megjelent (560 kötet, 25,42%) és az érkezése után megjelent művek (328 kötet, 14,89%). A korszerű 18. századi szakirodalom terén kiemelkedő a történelem segédtudományai (főként numizmatika és diplomatika), a historia litteraria és az egyháztörténet jelenléte, de ennek az időszaknak a termésében is számottevő a természettudományok, a teológia és a klasszika-filológia súlya.

db	tematika	%
490	természettudományok: botanika, orvostudományok, fizika, kémia, asztronómia stb.	22,24
454	teológia: dogmatika, liturgika, exegetika	20,61
350	klasszika-filológia, klasszikus auktorok	15,89
123	egyháztörténet	5,58
114	történelem	5,17
85	Biblia	3,86
84	filozófia	3,81
82	történelem segédtudományai: numizmatika, diplomatika, heraldika stb.	3,72
70	jog	3,18
68	historia litteraria: könyvészeti kézikönyvek, katalógusok, életrajzi lexikonok, bibliográfiák	3,09
59	földrajz	2,68
39	magyar történelem	1,77
36	nyelvészet	1,63
27	egyéb	1,23
27	vallásos irodalom	1,23
22	művészet, művészettörténet	1,00
18	retorika	0,82
17	asztrológia	0,77
14	matematika	0,64
12	irodalom, költészet	0,54
12	énekeskönyv, zsoltár	0,54
2203		100,00

db	tematika	sine anno	1500-ig	1600-ig	1700-ig	1700–1745	1746–1795
490	természettudományok	9	19	131	150	99	82
454	teológia	68	37	75	99	110	65
350	klasszika-filológia, auktorok	8	30	78	129	84	21
123	egyháztörténet	2	5	15	38	42	21
114	történelem	2	2	14	44	36	16
85	Biblia	8	8	23	18	18	10
84	filozófia	2	4	36	26	9	7
82	történelem segédtudományai	0	0	4	11	45	22

db	tematika	sine anno	1500-ig	1600-ig	1700-ig	1700–1745	1746–1795
70	jog	4	9	19	18	11	9
68	historia litteraria	0	0	0	6	37	25
59	földrajz	8	0	12	13	13	13
39	magyar történelem	0	0	0	8	23	8
36	nyelvészet	3	1	7	8	10	7
27	egyéb	10	0	4	3	3	7
27	vallásos irodalom	3	0	14	4	1	5
22	művészet	2	0	3	7	5	5
18	retorika	1	1	5	6	4	1
17	asztrológia	1	3	12	1	0	0
14	matematika	0	0	1	8	4	1
12	irodalom, költészet	0	0	3	7	1	1
12	énekeskönyv, zsoltár	4	0	1	0	5	2
2203		135	119	457	604	560	328

nyelvek	db	%
latin	1736	78,8
latin és német	14	0,6
latin, magyar, görög, német	1	0,0
német	132	6,0
görög	47	2,1
görög és latin	120	5,4
görög, latin, német	2	0,1
magyar	44	2,0
magyar és latin	7	0,3
héber	32	1,5
héber és német	5	0,2
héber, görög, latin	1	0,0
héber és latin	14	0,6
francia	11	0,5
francia és görög	2	0,1
olasz	5	0,2
angol	2	0,1
perzsa és latin	1	0,0
orosz	2	0,1
orosz és latin	1	0,0

A művek közel 80%-a latin nyelvű, és ez a kimagasló arány még növekedne, ha a részben latin, azaz többnyelvű (bilingvis, trilingvis stb.) köteteket a latin nyelvhez *is* besorolnánk. A görög vagy részben görög nyelvű munkák száma 172 (7,9%), a német vagy részben német nyelvűeké 154 (6,9%), a héber vagy részben héber nyelvűeké 54 (2,4%), a magyar vagy részben magyar nyelvűeké pedig 52 (2,3%).

A nyomdahelyek terén Amszterdam és Leiden vezet (mindkét esetben 184 mű, 8,4-8,4%), követi Velence (179–8,1%), Lipcse (115–5,2%), Bázel (106–4,8%), Frankfurt am Main (97–4,4%) és Párizs (90–4,1%), de igen előkelő helyen áll Bécs (80–3,6%), Nürnberg (71–3,2%) és Strasbourg is (66–3%). 48 tétellel szerepel Köln (2,2%), de a 30 tételt meghaladja Antwerpen, Genf, Augsburg és Utrecht is.

Országokra vetítve mindez 707 németországi (32,1%), 514 németalföldi (23,3%), 260 itáliai (11,8%), 160 svájci

nyelvek	db	%
szlovák	1	0,0
szír, arab, héber, latin	1	0,0
szír és örmény	1	0,0
szír, görög, latin	1	0,0
szír és latin	3	0,1
török	2	0,1
arab	1	0,0
arab, héber, latin	1	0,0
arab és latin	4	0,2
arab, latin, etióp	2	0,1
örmény	4	0,2
cseh	2	0,1
holland és latin	1	0,0
	2203	

nyomdahely	db
német	707
Németalföld	514
Itália	260
sine loco	193
Svájc	160
magyar	112
francia	102
osztrák	82
angol	23
cseh	12
lengyel	12
Poroszország, Szilézia	11
dán	6
fiktív nyomdahelyek	4
svéd	3
orosz	2
	2203

(7,3%) és 102 franciaországi nyomdahelyet jelent (4,6%). A magyarországi nyomdák termése mindössze 112 kötet. A Kollégium könyvtárához képest a Kazay-gyűjtemény csupán Itália könyvtermésének viszonylag magas arányával mutat orientációbeli eltérést. Előzetes feltételezésemmel ellentétben ez a különbség nem a régi könyvek szeretetének köszönhető, azaz nem annak a kivételes szerepnek, melyet Itália játszott a nyomdászat első századában, hanem inkább az ifjúkori utazás emlékének, és annak a vonzalomnak, amely ekkoriban ébredt a gyűjtőben. Az olasz könyvek aránya ugyanis a 18. századi kiadványok között is meglehetősen magas, nem csökken az ősnyomtatványok periódusához képest.

A magyarországi nyomtatványok közel 80%-a 18. századi, és az ausztriai nyomdahelyek aránya is hasonlóan látványos növekedést mutat a 18. században. Ami a hiányosságokat illeti, a kollekcióban a század második felében is roppant kevés a magyar nyelvű könyv, különös tekintettel arra, hogy magyar szerzők és magyar témák latin nyelven jóval bőségesebben mutatkoznak. A hiányosságokkal kapcsolatban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a patikus röviddel III. Károly halála után, 1741-ben töltötte be 30. életévét, érett férfi Mária Terézia uralkodása kezdetén, és az átlagos életkort tekintve már igen öreg ember volt II. József trónra léptekor. Sok tekintetben konzervatív szemléletét, ízlését a Rákóczi-szabadságharc utáni korszak határozta meg, történeti, teológiai és klasszikus érdeklődését egy késő humanista, keresztyén és sztoikus ideálokat őrző mentalitás befolyásolta. Annak ellenére, hogy Morus Tamás munkásságát, Erasmus királytükrét nem csak hírből ismerte, gyűjteményében nincs különösebb nyoma államelméleti irodalomnak, sem Machiavellinek, sem Jean Bodin, Grotius, Puffendorf és mások, ebben a korban rendkívül népszerű

nyomdahely	db	1500-ig	1600-ig	1700-ig	1746-ig	1746-97	sine anno
német	707	39	164	186	195	110	13
Németalföld	514	1	61	253	171	26	2
Itália	260	52	60	24	52	69	3
sine loco	193	21	29	15	9	8	111
Svájc	160	5	84	39	13	18	1
magyar	112	0	5	20	47	40	0
francia	102	0	31	32	33	5	1
osztrák	82	1	10	8	18	45	0
angol	23	0	1	14	7	1	0
cseh	12	0	1	1	5	1	4
lengyel	12	0	11	0	0	1	0
Poroszország, Szilézia	11	0	0	3	6	2	0
dán	6	0	0	3	1	2	0
fiktív nyomdahely	4	0	0	3	1	0	0
svéd	3	0	0	3	0	0	0
orosz	2	0	0	0	2	0	0
	2203						

köteteinek. Kivétel nélkül hiányoznak a pedagógia századának alapművei is, pedig a kor egyik nagy társasági és irodalmi témája volt a nevelés, a század nagy mozgatója az ember nevelhetőségének, formálhatóságának gondolata. Életkori sajátságaival is összefügghet gyűjteményében a felvilágosodás nagyjainak feltűnő hiánya, vagy a Newton és Leibniz nyomában induló korszerű természetfilozófusok műveinek viszonylag gyér előfordulása. A francia kiadványok (vizsgált időszakonként) a 30 példány fölötti mennyiségről 5-re csökkentek a század második felében, éppen abban a periódusban, amelyben Európa-szerte és a Kollégium könyvtárában is jelentősen erősödtek a francia hatások… A kifejezetten nyitott szellemiségű gyógyszerész hetvenedik életéve után, 1781-től kezdődően anyagi okból sem tarthatta könyvbeszerzésének régi intenzitását, de a legújabb jelenségek iránt vélhetőleg lanyhuló érdeklődése folytán sem követhette olyan mértékben a szellemi és közélet változásait, mint harminc-negyven évvel ifjabb kortársai. Szintén a hiányosságok között említendő, hogy (az ókor és a humanizmus szerzőit leszámítva) elvétve mutatkozik a gyűjteményben szépirodalom. Magyar nyelven és élő európai nyelveken (kiváltképpen franciául és angolul, de még a hozzá közel álló német nyelven is) rendkívül szegényes ez az állományrész.

Kazay Sámuel gyűjteménye tehát néhány fontos részterületen eltért a 18. századi magyarországi magángyűjtemények jellegzetességeitől (mint a természettudományok kimagasló aránya vagy a történeti és jogi irodalom átlagosnál szerényebb jelenléte), több tekintetben azonban (mint például a teológiai és vallási irodalom, illetve a klasszikusok arányszáma terén) nagyon is megfelelt a hazai tendenciák-

Quaestiones in Libellum de Sphaera Johannis de Sacro Busto (Francofurti, 1552)
TtREK O 1281 és II. Melléklet, 208.

Johannes de Sacro Bosco:
Breviarium Sphaerae Mundi (Paris, 1508)
TtREK G 1543c és II. Melléklet,875.

nak. A szépirodalom (és főként a hazai szépirodalom) csekély megbecsülése általában is jellemző volt a barokk kor enciklopédikus hajlamú gyűjtőire, akik a tudomány, a forráskiadványok elsőbbségét hirdették, és a magyar nyelvű irodalmat – jellemzően inkább az 1780-as évekig – másodrendű szellemi terméknek, szinte „zsibárunak" minősítették.[827] Ez a jellegzetesség a nemzetközi statisztikák fényében is arra utal, hogy a patikus (jóllehet megérte a kilencvenes évek közepét) mégsem a század utolsó negyedének embere és olvasója volt. A szemléleti és ízlésbeli változások lényegéről árulkodik ugyanis, hogy a német könyvpiacon viharos gyorsasággal növekedett a szépirodalom részesedése, miközben rohamosan csökkent a latin kiadványok aránya. A szépirodalmi termés 1700-ban 3, 1775-ben 14, 1800-ban már 27% volt,[828] a latin könyvek aránya pedig a lipcsei könyvvásár 1740. évi 27,7%-os részesedéséről 1800-ig 3,97%-ra csökkent![829] Az a tény, hogy Gerhard Mauss (a kétharmad részben németek lakta Pest Kölnből érkező könyvkereskedője) készletét[830] a század második felében sem a latin nyelv, sem a szépirodalom vonatkozásában nem választja el érdemi különbség Kazay Sámuel gyűjteményétől, a hazai társadalmi és művelődési realitások erejét mutatja.

[827] Szarvasi 1939, 15-18.
[828] Barbier 2005, 258.
[829] Cavallo–Chartier 2000, 338.
[830] Pavercsik 1990, 113-114.

Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus *Opera omnia, cum notis variorum* (Parisiis, 1509)
TtREK G 836 és II. Melléklet, 973.

A patikus anyagi összeomlása és a gyűjtemény sorsa

Weszprémi doktor egyik utalása szerint Kazay 1769-ben le akart mondani hivataláról, és távozni készült.[831] Sándor nevű testvérével 1764-ben – amikor már közelgő visszavonulására is gondolhatott – rokonaiktól megvásároltak egy szerény tótvázsonyi birtokrészt *„1000 Rhénesi Foréntokban örökös jussal és megmásíthatatlanul."*[832]

Rossz közérzetét a hetvenes években minden bizonnyal tovább rontották növekvő adósságai, a hitelezők szorítása, gyakori felszólításai. Az új konkurenciával versengő városi patika megvásárlása nem bizonyult megfontolt döntésnek: a városi alkalmazottként biztonságban élő idősödő Kazay ezzel a kockázatvállalással indult el a lejtőn. A gyógyszertárat 1771-ben két további licitálóval szemben, 15 950 forintért vásárolta meg egy árverésen, de a Helytartótanács lassúsága miatt ténylegesen csak 1773. július 1-jén vehette birtokába az Officinát, amely addig is a régi helyén működhetett.[833] A patika megszerzésének mozgatórugója minden bizonnyal fia jövőjének megalapozása lehetett. A vételárnak csak egy szerény töredékét térítette meg, ifjú Baranyi Miklós kétezer forintos és egy Németi nevű cívis kisebb kölcsönéből, akik „zaklatásától" még egy évtized múltán sem szabadulhatott. Czeglédi Sándor *„Kazai Sámuelné asszonyom szájából hallotta, hogy midőn az Apothecát licitálni akarták, Szándékokban volt az Apothékát meg venni és az Aszszony panaszkodott, ugyan nagy baj ez, úgy mond Interesses pénzt is vettünk fel, héjában itt hever minden haszon nélkül,… Paplanos Baranyi Miklós is hozta elő, hogy adott ő kegyelmének ezer vagy is két ezer Forintot, … ez előtt négy ött nappal is hallotta az aszonytúl, nó ugy mond jó hogy mind fel nem vettük a mit a patikáért kellett volna fizetni, csak Baranyi Miklóstúl való pénz vagyon nállunk és egytűl valakitűl."*[834] Fráter Pál fürmender (népszószóló, tribunus plebis) beszámolója szerint a város már 1776-ban aggódott az Officina kiegyenlítetlen vételára miatt. A Tanács utasítására felkereste „Eskütt és Patikárius" Kazay Sámuel uramat, aki biztosította, hogy *„tehetsége szerint igyekezik azon adósság le fizetésére … és e mellett más jószágai is lévén tellyes securitással lehet"* a közösség.[835] Való igaz, a patika épülete, a patikus háza és felszerelése, a lakberendezés (még a gyűj-

[831] „Patikárius Kazai Sámuel Komám Uram nagyon veri a' készülő Dobot: úgy látszik, hogy le is mond egyáltalyában hivataláról." *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 108.
[832] Veress D. 1994, 57.
[833] Zoltai 1915, 138.
[834] HBML IV. A. 6/d. 205. Documenta Baranyiana 174.
[835] HBML IV. A: 1011/k.7. Relationes, 1778. Nr.1.

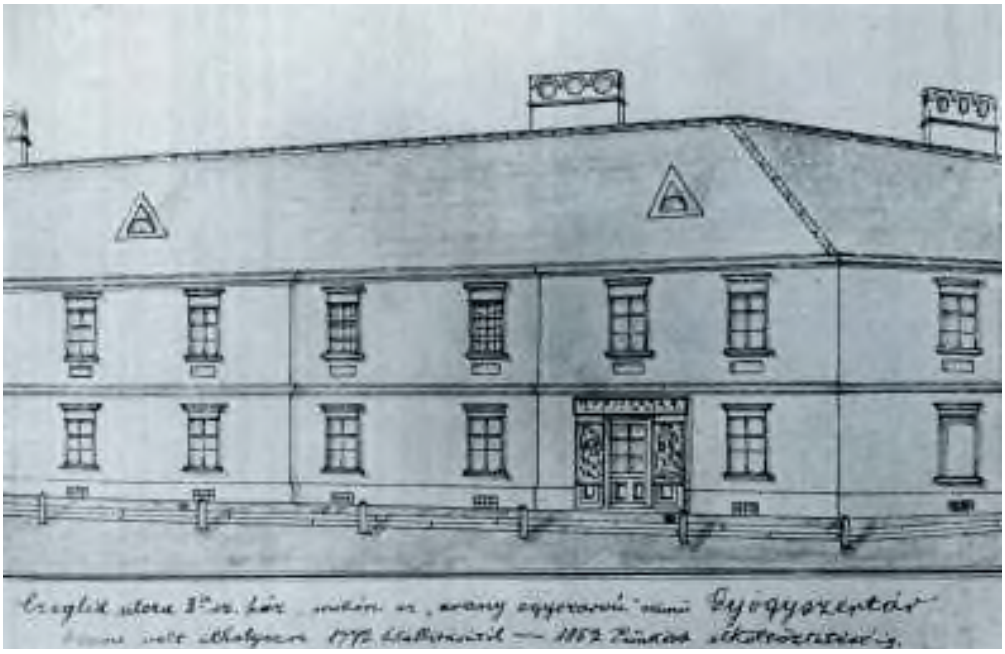

Zoltai Lajos rajza az Arany Egyszarvú patika városháza melletti,
Cegléd és Sas utca sarkán álló épületéről[838]

temények és egyéb további ingatlanok nélkül is) közel 28 000 forintot értek, és ez ekkoriban komoly vagyonnak számított Debrecenben.[836]

Levéltári adatokból arra következtethetünk, hogy a hetvenes évek elején – a városi patika megszerzése időszakában – Kazaynak jelentős bevételei és kiadásai voltak, és meglehetősen gyorsan, nagy önbizalommal hozott komoly anyagi következményekkel járó döntéseket. 1771. október 15-én, második felesége anyjától, özvegy Keresztesi Jánosnétól megvásárolta az anyósa közvetlen szomszédságában lévő Cegléd utca 3. (később Kossuth utca 6.) szám alatti telket, a rajta lévő házzal. Az üzleti szempontból kiváló helyen lévő belvárosi ingatlant két hónap elteltével, 1771. december 21-én eladta. Az egész adásvételben a legmeglepőbb lehet a vásárló személye, a városi patika licitációja során vele szemben alulmaradó Zeininger Antal neve.[837] A morva származású váradi gyógyszerész tehát a vetélytársától vásárolt telken és házban alapította meg a konkurens Arany Egyszarvú patikát, amelynek tevékenysége minden bizonnyal jelentősen csökkentette az Arany Angyal gyógyszertár megszokott bevételeit.

A Cegléd utcai telek eladása után szűk hónappal, 1772. január 18-án Kazay Keresztesi Sárával közösen vett föl a Református Kollégiumtól ezer forint köl-

[836] Balogh 1978, 594.
[837] A Cegléd utcai telek vételéről és eladásáról lásd Zoltai Lajos helyrajztörténeti adatgyűjtését: DDM Adattára, LSZ 192-63-64.
[838] Közölte Benkő Ferenc (1977, 103).

csönt a patika épületének javítására („defectusának melioratiojára").[839] Ezt az összeget Kazay soha nem volt képes törleszteni, sőt a kamatokat is csak 1778-ig fizették. 1774-től azonban már a második feleség, Keresztesi Sára is csak kamatra kölcsönzött saját férjének.[840] Baranyi Miklós a maga 2700 forintos követelése fejében 1781-ben *„exequaltatta patikárius Kazai Sámuel jószágait. Kazai fedezetül Piac utcai telkén executio alá a többi épülettel egy fedél alatt lévő két kőházat, két konhát és egy belső kamarát jelölte ki."*[841] A tőkét és az elmaradt kamatokat 1782-ben a Kollégium is betábláztatta a család debreceni vagyonára.[842] A patikus már 1779-ben megvált volna gyűjteményétől, elsők között a Budai Egyetem és az Egyetemi Könyvtár képviselőivel tárgyalt. A könyvtár megvásárlását Pray György és Schönvisner István szakvéleménye hatására az egyetemi szenátus is támogatta, az uralkodó azonban halogatta a döntést.[843] A levegő lassan elfogyott Kazay körül, József fiához címzett levelében 1781-ben arról panaszkodik, hogy *„Weszprémi Doktor Komám Uram … jó zálogokra sem mert Száz Rhénes Forintokat adni."* Ekkoriban már elege lehetett a hitegetésből is. Üzent Pray Györgynek és az egyetemi professzoroknak, a patikus szakmát folytató József fiát kérve, hogy köszönje meg nekik bibliotékája iránti szívességüket, majd keserűen kifakad: *„De Édes jó Fiunk, Pénz kellene, nem szép szó. Punctum."*[844]

Az anyagi hanyatlás végső stádiuma második felesége halála után, 1785. április 7-én[845] kezdődött. Amennyiben a Baranyi-per egyes részletei Jókai romantikus tollára kívánkoztak (pl. a vér szerinti leszármazásnak egy Mányoki-portré felhasználásával történő bírósági igazolása), az öreg és elesett patikus sorsa inkább francia realisták szomorú lapjaira illik. Ekkortól már a ház körül dolgozó cselédek is a patikát vezető Kazay Józsefet tekintették „gazdának". A városvezetés II. József türelmi rendelete, majd rendelkezései visszavonása és halála után mind a tiszt-

[839] TtREL I.1.b.37.

[840] *„É mai napon vettem fel … 234 Rhft idest két száz harmincz négy Rhénes Forintokat … És kötelezem magamat … Interessével együtt a' magaméból, mihelyt valahonnan bé jő meg fizetni. Die 6a July 1774."* 1776-ban a Patika zsindelyezésére szintén feleségétől vett föl 60 forintot Fodor Mihály tanú előtt. HBML. 1018/c. Polgári perek.

[841] A DDM Adattára, Zoltai Lajos helyrajztörténeti adatgyűjtése. Lsz 192-63 és LSZ 192-64. *„Timáry Gy. ex. tanácsnok a hivatalos becsüs a kérvényező Baranyi bizonyos mulasztása miatt* [a végrehajtást] *nem ejthette meg. Kazai Sámuel házának és patikájának kótyavetyéje kitűzve 1787. jan. 24. és febr. 26." Ugyanitt: „Kazay Sámuel háza, patikája becsüje. Telek 552, ½ (valószínűleg a Baranyi Miklós részére már előbb elbecsült telekrész nélkül) rajta lévő emeletes épületek 5674, együtt 7331 Rhft. A patika becsülve 20.084,05 Rhft. A Cassában talált pénz 510,4 Ft. Összes érték 27.906,37 Rhft. Teher tőkében 10.750, 1773 óta elmaradt kamatok 5640,26, költségek 172,04. Összes követelés 16.562,30 Rhft."* Zoltai feljegyzése szerint az 1781. évi vegyes iratok között, szám nélkül.

[842] Zoltai 1915, 138.

[843] Szelestei Nagy 1979a, 421-422.

[844] Weszprémi esetét és Pray Györgyhöz címzett üzenetét 1781. január 23-i levelében említi. HBML. 1018/c. Polgári perek.

[845] TtREL I.1.b.49. Balogh István (1978, 594) három házasságáról tud, de a levéltárakban a harmadik házasság dokumentumaival nem találkoztam, és ez azért sem valószínű, mert a második feleség halála után a peres iratokban ez bizonyára szóba került volna. Kazay Sámuel 74 éves korában már József fia viselkedett a család fejeként.

újítás terén, mind egyebekben igyekezett helyreállítani a korábbi viszonyokat.[846] Egy 1791. március 26-án kelt forrás arról tudósít, hogy *„a' patika a' Nemes Város részére exequaltatott"*, azaz végrehajtó útján lefoglaltatott.[847] (Szűcs István úgy véli, hogy a város az Officinát a végrendelet nélkül elhunyt Kazay József halála után vette ismét a maga tulajdonába.[848]) Az újabb szakirodalomban nem említett fordulatra, a patika újból városi kézbe vételére 1790 táján kerülhetett sor. Nagy Mihály – aki Kazay helyzetéről lényeges információkat közöl – 1790 májusában lett a patika inasa, méghozzá azé az Officináé, amely a Tanács rendeléséből már ismét városi kézbe került. Tálalása szerint az *„Ifjú Úr – azaz Kazay József – magát a' nagy részegségnek adván"* felélte a család tartalékait, az elvesztegetett javak *„árát a maga szükségeire fordította"*. Pedig ezekből a tartalékokból is sokra jutott volna: 1785-ben (valószínűleg átlagos évben) 150 cseber bor volt az öreg patikárius pincéjében, és mint láttuk, Hatvan utcai három „házas" malmának csak terményben 12 köböl búza volt a havi bevétele, nem számítva az utána járó külső földek hozamát. A dőzsölő ifjú és felesége hamar elvesztegette „az öreg gazda" ház körüli 15 szarvasmarháját, és közülük csupán 3-4 jószágot tartott meg. (A kor árviszonyait tekintve önmagában is meglehetősen súlyos ez a lépés: Debrecenben egy fejőstehén árából akár két szobát is be lehetett bútorozni.[849]) A tanú szerint a 80 éves kora fölött is dolgozó „Öreg úr" szolgálta meg a patika provizorának bérét, ennek ellenére *„se ebédje, de kivált Vatsorája soha nem volt"*, kopott ruhában járt és a jelek szerint tartott a jövőtől. 1757. március 20-án született József fia azonban negyvenedik évét sem érte meg, 1794-ben meghalt. Az általa ígérgetéssel és fenyegetéssel kicsikart kötelezvényt, amely szerint a teljes örökség maradéktalanul őt illeti, mert Atyját saját ügyeinek hátrahagyásával, ereje felett istápolta, az ifjú özvegy könnyelműen visszaadta Kazay Sámuelnek, majd észbe kapva, zsarolással ismét visszaszerezte gyermekei érdekében, azzal a fenyegetéssel, hogy ellenkező esetben *„soha gondját nem viseli, s' nem bánnya, akármi gyámoltalanságba maradjon"*.[850]

A főként numizmák iránt érdeklődő gróf Széchényi Ferencnek Domokos Lajos 1793 decemberében ajánlotta a kollekciót, hangsúlyozva, hogy „a nummismákat öszvességgel sem akarja adni, hanem együtt a Bibliothecával 9000 forinton tartja".[851] A gyűjtemény megszerzéséért a legtöbbet ifjú Jankovich Miklós (régiséggyűjtő, tudományszervező és mecénás) tette, akivel Kazay 1795-ben meg is állapodott egy 2500 rénes forintos vételárban, de kincsei átadása esetére csupán 500 forint azonnali kifizetését kérte, a fennmaradó összegről egy öt százalékkal

[846] Mint Csokonai József írja: *„Ezután a régi jó mód szerint restauráltak"* … amin *„rettenetes nagy lárma esett."* Déri Múzeum, *Csokonai József naplója* Cs.K. 609. 277.p.

[847] HBML IV. A: 1011/k.7. Relationes 1791. 239.

[848] Szűcs 1872, 3: 884.

[849] Rácz I. 1989, 291.

[850] HBML IV. A.1011/k. 1791. 239. sz. Lásd még HBML IV. A. 1016/c. Polgári perek és HBML IV. A. 1018/c. 1794. évi 42. szám.

[851] Grünn 1902, 5-6.

Andreas Vesalius: *De Corporis humani fabrica* (Basileae, 1555)
TtREK Q6 és II. Melléklet, 1749.

kamatozó kötelezvényre tartott igényt.[852] Idősebb Jankovich Miklós ellenállása azonban meghiúsította a vásárlást.

A fenyegető csőd miatt a Kollégium kurátorai 1794-ben bírósághoz fordultak, majd 1796-ban megnyerték a pert. Időközben egy Esterházy herceg és gróf Teleki László is komolyan érdeklődött a gyűjtemény iránt.[853] Császári Pál, egy

[852] A Kazay–Jankovich levelezés és megállapodás szövegét lásd: Szelestei Nagy 1979a, 435-442.
[853] Balogh 1978, 596.

Telekieknél házitanítóként működő debreceni diák közvetített az ügyben, sőt elkezdte a könyvtár katalógusának készítését. A Kollégium követelésének behajtására más fedezet nem lévén, a Debreceni Egyháztanács (Konzisztórium) képviselői 1796. július 29-én, egy lelkész, egy szenátor és két professzor jelenlétében lefoglalták a könyvtárat, majd Kazay házában bezárták és magukhoz vették a szoba kulcsát.[854] A Konzisztórium elfogadta a Jankovich és Teleki által is rögzített 2500 forintos vételárat. Kazay és leánya összesen 2172 forinttal tartoztak, de a patikus csak a tartozás ráeső felét, azaz pontosan 1086 forintot számíttatott be a gyűjtemény vételárába. A 2500 forintos és az 1086 forintos adósság különbözetét (50 forint kifizetése után maradt 1364 forint) kamat ellenében a Kollégium kasszájában hagyta. A családi belviszályok és Kazay aggkori félelmei ismeretében nem véletlen, hogy a megállapodás egy szerény megélhetést biztosító, minden év elején kifizetendő évenkénti hatvan forintos életjáradékot tartalmazott, ezen túl egy tisztességes temetés költségeire száz forintot is magába foglalt. Az 1364 forint és kamatai fennmaradó része (a folyósított életjáradékok levonása után) az örökösöket illette. Az iméntiek alapján tehát félreértésnek minősíthető az a vélekedés, amely szerint a Kollégium mindössze 250 rénes forintért és 60 forintos évjáradékért szerezte volna meg a kollekciót.[855] A Kollégium ennek tízszereséért, de így is csaknem ingyen, az ifjú Jankovich Miklós által korábban leszorított és más reménybeli vásárlók által is irányadónak vélt áron vásárolta meg a gyűjteményt, amelyet a patikus maga könyvjegyzékének végén – meggyőződésem és a mai kor értékítélete szerint igen szerényen – 12 445 forintra taksált.[856]

1796. július 30-án foglalták írásba az alábbi megállapodást: *„én Kazai Sámuel, meg értvén a Tisztelendő Debreczeni Reformatum Consistorium tegnapi napon tett végezését, hogy az én Bibliothécam és ahoz tartozó minden-némű collectióm a' Debreczeni Collegium számára meg vétessék, arra örömest reá állottam, inkább akarván, hogy az annak a Collegiumnak essék, a' melyben én is tudományomnak fundamentomát vetettem ifjúságomban, a' mely engem költsön pénzel segített és arra utánnam illy sok esztendőkig várakozott, ahol az én sok esztendőkig nagy gonddal és költséggel szerzett Collectiom és annak emlékezete is állandóbban meg marad, mint valamelly privatusnál, és a' Publicumnak is szolgál, sőt még az én maradékimnak is használhat… rendes és törvényes alku szerént adtam el a nevezett Debreczeni reformátum Collegiumnak egész Bibliothecámat, azaz minden bé kötött és kötetlen könyveimet Weinmannon kívül, minden manuscriptumokkal, arany, ezüst, és réz pénzekből álló collectiommal, minden gemmákkal, tabulákkal, Statuákkal és akárminemű Antiquitásokkal edgyütt, semmit is magamnál meg nem tartván 2500 Rh forintokon, örök áronn és meg másolhatatlanul …"* [857]

[854] Balogh 1978, 600.

[855] Zoltai Lajos nyomán Szelestei Nagy László (1979a, 422).

[856] OSZK Kézirattára Fol lat. 11. *Haec est Summa Summarum precia Librorum Bibliothecae meae, juxta taxam, quaego Solus emi et comparavi.* Kazay becslésének hitelét igazolhatja, hogy a példányszámában körülbelül ötször nagyobb (13 000 kötetes) Ráday-gyűjtemény a patikus által jelzett összeg közel ötszörösébe, a Rádayak 60 000 forintjába került.

[857] TtREL II.1.c.2.

Temetése napján, 1797. május 21-én az alábbiakat írta naplójába bizalmasa, Sinai professzor: „Eltemettük Kazai Sámuel Urat, a ki patikarius vala valami 40 esztendők alatt, nekünk pedig egyik fiunkra nézve keresztkománk. Énnékem volt Collegiumban tanulásomkor kamarás társam is. Egész életébe a könyveket s tisztességes tudományokat szerette…”[858] Tisztelői olvasottságára hivatkozva csaknem minden tudományban járatosnak *(in omnibus fere scientiis versatus)* mondták, sőt egykori munkatársa a patikusok közötti rangjára vonatkozóan úgy vélekedett *„nem hiszem, hogy in Hungaria inter apothecarios … a tudományokban és könyveknek szeretetében ő nekie volna párja”*.[859]

[858] Rácz K. 1873, 530.
[859] Zoltai 1931, 9.

Epilógus: A könyv, az olvasás és Debrecen „magánál nagyobb”[860] híre

Jóllehet Kazay Sámuel gyűjtőként és olvasóként egy (a kor viszonyaihoz képest) számban is jelentős vidéki értelmiségi csoporthoz tartozott, a szakirodalom országos viszonylatban is a kivételek közé sorolja. Gyűjteményének jellegét tekintve teljes joggal. Munkám több fejezetében szóba került Debrecen vezető értelmiségének könyvekhez fűződő viszonya. Adatok sokasága láttatja, hogy figyelemmel kísérték Nyugat-Európa könyvpiacait, beszerezték a legfontosabb európai tudományos folyóiratokat, számos könyvkereskedői és aukciós katalógust, rendszeres árverésekkel a külföldi árak alatt tartották az idegen nyelvű antikvár könyvek árszínvonalát, leleményesen és rugalmasan éltek azzal a számos előnnyel, amelylyel egy kereskedő- és iskolaváros élhetett. Orientációjukat számszerűen is kifejezi a debreceni könyvállomány külföldi nyomdahelyeinek statisztikája. A Kollégium könyvtárában a három könyvészetileg legfontosabbnak mutatkozó ország (Németország, Németalföld és Svájc) könyvtermése a 18. század második felének vizsgált periódusaiban a könyvbeszerzések 50 és 65% közötti mennyiségét adja,[861] míg a patikus gyűjteményében ugyanez a három ország (közel azonos időszakban) 62%-ot képvisel.

Milyen lehetett a debreceni elit műveltsége? A 18. századi Európa jelentős szellemi irányzatai kivétel nélkül jelentkeztek és hatottak körükben. Hatvani professzor a maga „leánykáinak” német társalgási órákat szervezett és klavírozni taníttatta őket.[862] Kazayról is elmondható, hogy (a felvilágosodás filozófiai irodalmának gyűjteményében tapasztalható hiánya ellenére) tudása a kor színvonalán állt. Könyvtárában kimagasló a természettudományok aránya, és ez önmagában is újszerű jelenség: a Nagy Francia Enciklopédia címében *(Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers)* még figyelmet keltő módon előzték meg a természettudományok a művészeteket. Egy évszázaddal korábban a bölcsészetnek – a teológiáról nem is beszélve – összehasonlíthatatlanul nagyobb presztízse volt.[863] A patikus műveltségéről felületesen ítélkezünk, ha a klasszikus auktorok tömeges jelenlétét a múlt felé fordulás jelének véljük. Ma már szinte elképzelhetetlen, milyen mértékben hatotta át a 18. század közgondolkodását az antikvitás kultúrája, a görög–római világról hordozott tudás. Newton

[860] Bartha Boldizsár, a város első krónikása emlegette a *„magánál nagyobb hírű keresztyén Debrecen városát”*, vélhetőleg abban az értelemben, hogy gazdagságának legendás híre miatt fosztogatták és sarcolták az elviselhető terhelést meghaladó mértékben. Lásd Bartha 1666, 6.

[861] *A Debreceni Református Kollégium* 1988, 432.

[862] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 80.

[863] Gusdorf 1973, 209, 211.

fő művének kiadási évében, az angol felvilágosodás kezdetén, azaz 1687-ben bontakozott ki a régiek és modernek évtizedes „kultúrharca", amelyben a vitázó felek egyik tábora tagadni merészelte azt, hogy az ókor nagy szellemi és művészi teljesítményei felülmúlhatatlanok volnának.[864] Charles Perrault művét vagy legalábbis az általa kiváltott vita tartalmi részleteit *(„La querelle des Anciens et des Modernes")* jól ismerhette Kazay a maga kézikönyveiből, amelyek részletesen ismertették a kérdést és egész irodalmát.[865]

Nemcsak a debreceni gyógyszerész, de az európai szellemi élet nagyjai, Pope, Voltaire, Montesquieu, Klopstock, Lessing és Goethe is antik emlékek iránti elragadtatással járták be Itália tájait. Egyáltalán nem véletlenszerű, hogy a kor nagy építészeti szaktekintélyei (a patikus egyik iskolatársának kéziratában sűrűn idézett szerzők[866]) kivétel nélkül a római Vitruvius Pollio *„De architectura libri decem"* c. művének fordításával vagy elemzésével alapozták meg európai hírnevüket.[867] Mint láttuk, tudományok és művészetek széles körében jelentett szilárd és megkerülhetetlen alapot Plinius *Historia Naturalis*-a is. Fénelon műve, Rousseau legkedvesebb olvasmánya – a Domokos Lajos debreceni főbíró által is lefordított Télemachos – nem más, mint a görög civilizáció pedagógiai célzatú bemutatása a jövő elitje számára.[868] De még a francia forradalom radikális személyiségeit is a klasszikusoktól való „függőség" jellemezi: Robespierre görög és római példákra utalt nemzetgyűlési beszédeiben, miközben szavai pillanatok alatt mozgósították hallgatósága érzelmeit.[869]

Kazay könyvtárának vizsgálata azzal a tanulsággal is jár, hogy polcain nem csupán a kor tudományos és művészeti irányzatainak széles skálája található meg, de a legújabb és legkülönfélébb divatok is lelkes követőre találtak személyében. Erre egyetlen példa: 1725-ben fedezték fel Herculaneumot, 1748-ban lokalizálták Pompeit (Plinius halálának helyszínét), így Európa-szerte az 1750-es években pezsdült fel igazán a téma iránti érdeklődés, amely ekkoriban válhatott széles körben társasági témává. A római feliratok, érmek és tárgyak szenvedélyes debreceni gyűjtőjét ebben az európai távlatban is értékelhetjük.[870] Mint ahogy könyvei és olvasmányai ismeretében annak elismerése sem tagadható meg tőle, hogy tökéletesen tisztában volt a kor nagy felismerésével, melyet utazók, gondolkodók és népszerű „vademberek" közvetítettek: a föld országainak hihetetlenül gazdag kulturális, vallási, társadalmi és természeti sokféleségével.[871] Ha igaz is az, amit ön-

[864] Gusdorf 1973, 206-208.

[865] Lásd többek között: Stolle 1728, 22.

[866] Ujfalusi Ferenc sárándi lelkész 1767-ben keletkezett kéziratában többek között Battista Alberti, Palladio, Vignola, Perrault, Wotton, Philandrier és mások művei szerepelnek. TtREK Kézirattára R 3830.

[867] Bibó 1978, főként 110–122.

[868] Barbier 2005, 285; Gusdorf 1973, 118.

[869] Gusdorf 1973, 209-211.

[870] Az érmekre és feliratokra szakosodott francia királyi akadémia nevét 1716-ban változtatták L'Académie Royale des Inscriptions et des Belles Lettres-re. Lásd Gusdorf 1973, 228.

[871] Könyvtárában számos vaskos kötet foglalkozik keleti vallásokkal és más távoli egzotikus témákkal, például Ceylon növényvilágával. Lásd Burmanni Johannis *Thesaurus Zeylanicus exhibens plantas Insula Zeylana nascentes cum figuris*. Amstelodami, 1737. Jelzete TtREK P 42.

Vitruvius Pollio művének címlapja (TtREK O 33 és II. Melléklet, 1760.)

magáról állított, hogy Weszprémi „Komám Uram Linneista, én pedig csak a régi botánikusok közül valónak tartom magamat," a kijelentés a betű szerinti jelentésén túli üzenetet is hordoz.[872] Ennek lényege, hogy amikor a természet jelenségei Galilei, Descartes és főként Newton után matematikai eszközökkel is leírhatóvá lettek, Kazay Sámuel az új módszerek ismeretében sem tudott szakítani az élő, tápláló, védelmező anyatermészet tradicionális, pliniusi képével.

A debreceni könyvkultúra alapjairól talán még kevesebb szó esik, mint a vezető értelmiség első fejezetben már említett (tiszteletet parancsoló) könyvtárairól. Pedig ezek az alapok valóban piramiséhoz hasonlíthatóan szélesek és szilárdak voltak. Miközben a felvilágosodás és a reformkor olvasástörténeti monográfiája országos áttekintésében publikumnak is alig tekinthető szűk csoportokról számol be („a XVIII. század második felétől … elsősorban a tudósok és írók, mint művelt és gyakran külföldet járt, tanult emberek vásárolnak maguknak … könyveket"[873]), érdemes megvizsgálnunk, milyen lehetett az átlagos helyi polgárok könyvekhez való viszonyulása. A cívisek végrendeletei és főként hagyatéki leltárai Zoltai Lajos és mások[874] kutatásainak köszönhetően arról tájékoztatnak, hogy a városban szinte egyetlen polgárház sincs, ahonnan a Biblia vagy az énekeskönyv hiányoznék, és a legegyszerűbb mesteremberek hagyatékában is rendre felbukkan néhány könyv, köztük a kegyességi irodalom alkotásai, amelyek a 18. század folyamán tízezres példányszámban jelentek meg a helyi nyomdában.[875] A széles körben való terjedés szempontjából is figyelmet érdemel, hogy a debreceni nyomdatermékek magyarnyelvűségének aránya a 17–18. században mindvégig 60–65% volt, míg az országos arányszám ennek körülbelül a fele.[876] Mint Rácz István megállapítja, a nem értelmiségiektől származó jellegzetes debreceni könyvhagyatékok – bár újabban ismerünk 40 kötet körülieket is – „a falitéka kereteit sohasem feszítették szét: mindössze 10-20 kötetből álltak."[877] Napjaink közvélekedése valójában nem is tekinti könyvtáraknak ezeket a gyűjteményeket. A 18. század közepén azonban ismerünk vidéki lelkészeket, akik jól megválogatott 60–80 kötetes könyvtáruk segítségével sokoldalú és tiszteletet érdemlő irodalmi munkásságot fejtettek ki, több kötet terjedelmű színvonalas prédikációjuk megírásáról nem is beszélve. A csekély példányszámú debreceni könyvgyűjtemények gyakorisága tehát – az ország 18–19. századi alfabetizációs szintjének ismeretében – mégis nagyon ko-

[872] Dobai Székely Sámuelhez írott levelét idézi Szelestei Nagy László (1979a, 426).

[873] Fülöp 1978, 180.

[874] Zoltai 1933, 343-344; Tóth B. 1981, 78.

[875] A 18. század átlagos debreceni példányszáma közel 3000 volt, de *A kereszténvi hit fundamentomi* 34 kiadásban, 133 500 példányban, Siderius kedvelt kátéja 30 000, Ráday Pál *Lelki hódolása* 25 000 példányban jelent meg. Benda–Irinyi 1961, 96-97.

[876] Benda 1978, 431.

[877] Rácz I. 1989, 288. A hagyatéki leltárak azért is alkalmasabbak a kérdés vizsgálatára, mert a végrendeletek első pontjai a jelentősebb tételekről (pl. szőlőkről) szóltak, felsorolták a végrendelkező kegyes adományait, és igen gyakran befejezésként (nem tételes felsorolás után) emlékeztek meg a „mozdulható és ingatlan jók" elosztásáról. „Ezeken kívül amely javaim maradnának … az atyafiak egyenlőképpen osztozzanak" vagy „valamije marad a testansnak halála után, ház, ágy és ládabeli portékái … mind a hárman osztozzanak egyaránt". Lásd: Rácz I. 1983, 28, 30.

Passerii Musei Lucernae Fictiles cum figuris (Pisaurii, 1739). TtREK K 176 és II. Melléklet, 1274.

moly értéket és tanulságot hordoz. A város néprajzának kutatója szerint a köztes és közvetítő helyzetben élő vásári központban folyamatosan érintkezett a szóbeli és az írásbeli, a népi és a városi kultúra, és – mint bőséges könyvészeti vagy iskolai példákon láttuk – a kor európai műveltsége, melyeknek olyan szintézise jött létre, amely az ország jelentős részén hatott. Debrecen befolyását növelte, hogy színmagyar településről volt szó, egy olyan országban, amelyben a polgárság zöme más etnikumhoz tartozott.[878]

A könyvek tulajdonlása határozottan összefüggött az írni-olvasni tudással, melyet a művelődéstörténeti irodalom tanulságai szerint elsősorban gazdasági, foglalkozási és vallási szempontok határoztak meg.[879] A hagyományos paraszti életforma követelte meg legkevésbé az alfabetizációt, míg egy vásározó iparos vagy kereskedő számadással tartozott, kalkulált és nyugtát adott, azaz számára létkérdés volt az írástudás. Újabb kutatások szerint az írni-olvasni tudás adatai azokban a közösségekben is jobbak az átlagnál, amelyek tagjai a személyi szabadság magasabb fokán álltak. (Ilyen a székelyföldi nemesség és a határőrség is.) Következésképpen az alfabetizáció mértékét befolyásolta egy-egy település jogállása (mikroszinten egy adott család rendi helyzete), az iskolázás helyi színvonala és lehetőségei, az adott közösség mentalitása, felekezeti hovatartozása, valamint regionális-földrajzi és más tényezők is.[880] Annak ellenére, hogy Debrecenben a 18. század végén jelentősebb szerepet játszott a mezőgazdaság, mint a 16. században, a felsorolt szempontok mindegyike befolyásolta az eredményt, tehát a kézműipar, a kereskedelem és az oktatás kiváló helyi pozíciói, másrészt a határozott vallási-mentalitásbeli elvárások, illetve hagyományok egyaránt hozzájárultak a város kedvező (alább ismertetendő) adatainak magyarázatához.

Mivel a szimbólumok mindig konkrét kulturális kontextusban telítődnek jelentéssel,[881] témánk szempontjából figyelmet érdemel, hogy a város címerének egyik központi motívuma a könyv, amely a református szimbolikában mindig a Szentírást jelenti.[882] Bár a felületes külföldi utazók nemritkán félreértéseiket is megörökítik számunkra – így elsősorban benyomásaik, viszonyításaik miatt fontosak –, említést érdemel, hogy a várost igencsak komor színekkel lefestő Robert Townson a 18. század utolsó harmadával kapcsolatban az alábbi következtetésre jutott: Debrecenben „írni-olvasni mindenki tud, magukat ünnepeken bibliaolvasással mulatják, különösen az idősebbek, akik sok részben babonásak, és nagy-

[878] Balogh 1969, 18. és G. Szabó 2009, 10-13. A város kisugárzása nyilván a protestánsok országos arányszámának változásától is erősen függött, tehát gyengítette hatását a református felekezet arányszámának 18. századi rohamos apadása, sőt a város gazdasági súlyának fokozatos csökkenése is.

[879] Hudi József (2009, 59-61) elsősorban Benda Kálmán (1977, 123-133), Miskolczi Ambrus (1982, 121-133) és Tóth István György (Tóth I. Gy. 1996) írásai alapján összegzi a hazai kutatások kezdeteit, fő eredményeit és tanulságait.

[880] Hudi 2009, 60-61,71.

[881] Hoppál 1990, 12.

[882] A Biblia központi szerepéről az európai írásbeliség, olvasás és nyomdászat történetében lásd G. Szabó 2008, 56-72.

mértékben vallásosak".[883] Az olvasáskutatás alapfogalmai értelmében a debreceniek széles köreit „könyvek korlátozott és zárt korpusza vette körül". Ha az átlagos polgár olvasott, az általa birtokolt műveket olvasta „újra és újra". Ezt a közönséget – ellentétben a folyton új olvasmányélményt keresőkkel – egyértelműen a szakirodalom által „intenzívnek" mondott olvasói típusba kell sorolnunk. Erre annál is inkább megvan az okunk, mert „ennek a szakralitással és autoritással erőteljesen átitatott olvasásnak a vallásos szövegek, protestáns vidéken elsősorban a Biblia szolgáltak tápjául".[884] Kiss Tamás saját nagyanyjának olvasmányait idézi ebből a kultúrkörből: „olykor olyan szavak hagyták el ajkát, amikkel később szent könyvekben találkoztam … őnéki Szenczi Molnár Albert zsoltáros könyvecskéje, meg Szikszay György öreg Keresztyéni tanításai még anyanyelve volt. Naponként ezeket olvasgatta."[885] A 19. század végén ez még széles körben élő valóság volt. Jókai – aki hónapokat töltött Debrecenben – azzal jellemzi a lakosságot, hogy népdalok helyett Csokonai-verseket és zsoltárokat énekeltek, olykor munka közben is.[886]

A vallásnak a szekularizáció kiteljesedése előtt minden felekezetben egyedülálló motiváló szerepe volt az olvasás terén, és nem csupán annak köszönhetően, hogy az oktatás teljességgel egyházi funkció volt. Ezt a központi szerepet, az „olvasmányéhség" eredetét és lényegét minden más példánál élesebben világítja meg Táncsics Mihály visszaemlékezése: „ami olvasnivalót faluhelyen kapni lehetett, azt én hosszú téli estéken mind elolvastam, s ezt az emberek nem olvasásnak, hanem imádkozásnak hívták" – írta 1815-ben.[887] A Bibliával kapcsolatban fokozottan érvényesült ez a szerep református közegben, ahol a családtagjainak és cselédeinek felolvasó gazda vagy gazdasszony irodalmi említéseire is van példa.[888] A puritanizmusból táplálkozó, pietista hatásokkal gazdagodó értékrend és mentalitás még viszonylag erősen hatott Kazay Debrecenbe érkezésekor. A Konzisztórium tagjainak pedagógiai munkálata azt szorgalmazta 1741-ben, hogy „a családban mindenki, elsőtől az utolsóig tanuljon meg olvasni és vegye kézbe a Szentírást, a tanulatlanokat pedig élő szóval és példamutatással kell oktatni".[889] Hatvani professzor kollektív olvasásra, a lelkész és tanító nélkül maradt dunántúli „árva eklézsiáknak" is szánta nyomtatott vallási munkáit: „mert sok Falukonn, Városokonn, Vasárnap és más innepi napokonn is, joltudom, hogy tsak valami olvasni tudó ember szokott közöttük Háznál Könyvet olvasni". Más közegek-

[883] Balogh 1977, 75.

[884] Cavallo–Chartier 2000, 31.

[885] *„Anyai nagyanyám Puskás Eszter … Nagyon keveset beszélt, már nem is hallom a hangját … de arra még emlékszem, mikor magában elkezdett beszélni. Azt mondta „a tenger mélyén aranyat találtak. Csudálatos ... felettébb csudálatos." Így mondta.* Lásd Kiss 1989, 15.

[886] *„Csak Szent Dávid zsoltárai maradtak meg ősi kedveltségükben, a csizmadia mustájának csattogása közben énekli: Az Úr bír ez egész földdel."* Lásd: Jókai 1891, 314.

[887] Tóth I. Gy. 1995, 834.

[888] Czeglédi 1990, 147.

[889] *„In familia omnes, a primo usque ad ultimum legere discant et libros sacros habeant, penitus illiterati autem vivo voce et exemplo docendi … Urgeatur lectio privata Sacrae Scripturae omni modo."* Az 1741-es Opiniones szövegét és fordítását lásd: G. Szabó 1996, 148, 159.

re, így Debrecenre vonatkozóan úgy vélekedett, hogy kötelességünk az úri szent vacsora vétele napján „a' jó könyveknek figyelmetes Olvasása, és az Éneklés … Ezek úgy táplállyák a buzgóságot, mint a száraz fa a tüzet … Mindenek felett pedig, kell olvasnunk a' Szent Bibliát."[890] Ebben a körben tehát egyáltalán nem volt idegen, hogy a patikus gyűjteményében a különféle bibliakiadások száma meghaladta a történelem segédtudományai körébe sorolható művekét, felülmúlta azt a gyűjteményi csoportot, melyet Schönvisner professzor oly nagyrabecsüléssel említett…

Balogh István a debreceni társadalom olyan rétegeiről is szól a könyvkultúrával kapcsolatban, amelyekre ez idő tájt más magyarországi közösségekben nem túl sok értelme volna kiterjeszteni a vizsgálatot: szántóvetők, szabómesterek „könyvtárairól", amelyek a bibliák, énekeskönyvek, kalendáriumok mellett gyakran több kötet pietista jellegű és hitvédő munkát is tartalmaztak.[891] Legmeglepőbb adata szerint 1763-ban Szabolcs megyei pandúrok, amikor betyárok nyergei után kutattak, egy hortobágyi gulyásszámadótól nemcsak a keresett nyerget vették el, hanem bibliáját és több könyvét, közöttük Szőnyi Benjámin két művét is.[892] Jeney Györgynek *A' hortobágyi pásztor és a' természet-visgáló* alcímű könyve szintén azt dokumentálja, hogy az „intenzívnek" mondott olvasásmód nem puszta elméleti kitaláció. A történet pásztora ugyanis arról panaszkodott egykori iskolatársának, „*hogy volt egy könyvem, mellynek olvasásával mulattam eddig magam … De mostanában el-vesztettem; nem tudnál-é egygyet adni?*"[893] Figyelemre méltó nemzetközi párhuzamot kínál Hans Medick göttingeni kutató egy 1600 lakosú württenbergi helység közel 1500 inventáriumának feltárásával, melynek tanulsága szerint a paraszti és kézműves foglalkozású lakosság a pietizmus hatására háztartásonként átlag 10 könyvet, köztük 2-3 bibliát tartott, és azokat rendszeresen használta.[894] Az adott esetben tehát a felekezeti motiváció olyan erős volt, hogy felülírta a város és falu közötti különbségeket is.

Zoltai Lajos egy Nagy András nevű debreceni szabómester 23 könyvét (1777-ből) és Csáthy Sámuel vasárus 62 kötetét is felsorolja (1773-ból),[895] Tóth Béla néhai özvegy Veresmarti Sára asszony 43 kötetét említi (1756-ból), Tikos István hasonló példányszámú gyűjteménye társaságában (1760-ból).[896] Mint az eddigiekből is érzékelhető, a könyvek tulajdonlását szemléltető debreceni grafikonnak meglehetősen különös alakja volna. Egy piramisokénál sokkalta szélesebb, igen alacsony alsó lépcsővel kezdődne, középen egy nem túlzottan széles, a 40 kötet körüli gyűjteményeket reprezentáló második lépcsőfokkal folytatódna, amelynek közepéből szinte átmenet nélkül, toronyszerűen emelkedne föl az elit könyvtárainak keskeny sávja és meredek vonala, a polgári könyvtárak országos átlagának

[890] Hatvani 1760, 11, 277.
[891] Balogh 1946, 47.
[892] Balogh 1977, 79.
[893] Jeney 1791, 10.
[894] A Max Planck Intézet kutatójának eredményeit idézi Hudi József (2009, 12).
[895] Zoltai 1933, 344.
[896] Tóth B. 1981, 78.

magasságait meghaladva. Ez a különleges forma talán a könyvek árszínvonalával is kapcsolatba hozható. *„Nallunk pedig a könyv nem drága"*[897] – írta Sinai professzor idézett levelében, és valóban ismert tény, hogy a régi külföldi könyvek az új könyvek borsos áraihoz mérten keveset értek. Szerepet játszhatott ezen a téren a lelkészi hagyatékok debreceni bősége, gyakori piacra kerülése, régisége (ez tudományos vonatkozásban nemritkán elavult tartalmat jelent), végül idegennyelvűsége, amely a potenciálisan rendkívül széles olvasói rétegek egyes csoportjai számára akadályt képezett. Weszprémi István 667 könyve 302 rénes forintért, Sárói Szabó István 595 könyve 373, Pintér István 86 könyve 40 rénes forintért kelt el árverések alkalmával.[898] Weszprémi orvosdoktor esetében ez az összeg teljes hagyatéka pénzbeli értékének mindössze egy százalékát képviseli. Általánosítható, hogy a vagyon legnagyobb hányadát a házak, a földek és a szőlők adták, a lakóházak berendezése – amelynek részeként említik a könyveket – az összvagyon tíz százaléka alatt maradt.[899] A század derekának kereseti viszonyai között, az általános „pénzszűkében" azonban – a megélhetés költségeihez viszonyított drágaságukra tekintettel – néhány tucat könyv eszmei és piaci értéke is felbecsülhetetlennek tűnt használói számára. Az 1752-ben felségsértési perbe fogott, majd egri börtönéből megszökött egykori debreceni diáknak, Polgári Mihálynak egyetlen anyagi természetű kérése volt debreceni szüleinél tartózkodó feleségéhez. Több hónap fogság, majd hosszú heteken át tartó menekülés után, az Odera menti Frankfurtból írott első levelében megnevezte azt az öt könyvet, amelyet 76 kötetes könyvtárából kölcsönadott, név szerint felsorolva a kölcsönzők neveit is, kérve, hogy *„azoknak mint nagy árrú könyveknek mennél hamarébb vissza szerzését el ne mulassad"*.[900] Apósához, a debreceni nagytanács tagjához szintén ugyanekkor, 1752. október 14-én írott levelében az alábbi kérése volt: *„csak azt az Historiát és Krónikát, mellyet nemzetem számára, ki-beszélhetetlen lelkem ‚s testem törődésével irogattam vala, Méltóságos Egri Püspök Uramtól ki instállya … avagy csak a' Tekintetes Debreczeni v. Túri Tanácsok Interpositiója által nyerettesse ki, mivel Jószágaim közzül semmit is annyira nem sajnállok"*[901] – írta a minden vagyonától megfosztott szökevény. Az sem mellékes körülmény, hogy az országos fizetőképesség egyáltalán nem emelte a könyvek helyi árszínvonalát. Ha az uralkodó II. József, az udvari tanulmányi bizottság, a Jankovich család és a hazai arisztokrácia néhány tagja hosszú éveken át gyűjtögette az erőt arra, hogy Kazay Sámuel 12 500 forint értékű könyvtárát (az ország legjobb szakembereinek gyakori sürgetése közepette) 2500 forintért megvásárolja, az bizony a régi, a szép és a modern (szak)könyvek általánosan olcsó mivoltára utal a század utolsó évtizedében.

A helyi realitásokhoz (az elit jelentős könyvállományához és a néhány kötetes szerény hagyatékok rendkívüli gyakoriságához) képest az 1800 előtti pesti és

[897] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 103.
[898] Rácz I. 1989, 288.
[899] Rácz I. 1989, 290.
[900] Heves Megyei Levéltár IV-1b.67. 1753:250.
[901] Heves Megyei Levéltár IV-1b.67. 1753:250.

budai könyvhagyatékok valószínűleg azért tűnnek szegényesnek, mert az 1711-ben még mindössze kettőezer lakosú Pest csak hosszú évtizedek múltán heverhette ki a török pusztítását.[902] Mint látni fogjuk, az írni-olvasni tudás debreceni adatai szintén arról tanúskodnak, hogy a helyi mutatók a 18. és a 19. században egyaránt messze felülmúlták a szabad királyi városok átlagát.[903] Mi lehet az oka annak, hogy mindezek ellenére sincs jó híre Debrecennek könyves vonatkozásban?

Vélemények, és amiről a számok beszélnek

Befolyásolhatta a közvéleményt a kereskedőváros mezőgazdaság felé fordulása és a civisek hagyományos életvitelének konzerválódása, Debrecen önálló karaktere, vallási és kulturális különállása, esetleg a helyi „polgárpótló" rétegek sajátosságai.[904] A város egyediségének vallási komponense a kezdetektől érzékelhető: már az első megbélyegzés egy hitvita következménye volt, bár a *Válaszúti Komédia* 16. századi unitárius érvelése csupán tartalmilag hordozta magában azt a mondandót, amely a későbbi „Kálvinista Róma" titulusban kristályosodott ki.[905] A kötetünkben tárgyalt 18. század második felében még mindennél erősebben befolyásolhatta a debreceniek közérzetét és a külvilág róluk formált képét, hogy a református vallás felvétele börtönnel büntetendő cselekménynek számított,[906] azaz a városlakók hite és világnézete jogi értelemben is devianciának minősült.

Amikor Sinai Miklós egy reformátussá lett szerzetes szabadon bocsátásának súlyos politikai következményeit panaszolta, beszámolt arról, hogy a debreceni küldöttséget nem fogadták, az uralkodó iránti engedetlenséggel vádolták, sőt 24 órán belül kiutasították Bécsből. A debreceni küldöttek a lelkiismeret parancsára hivatkoztak, mire válaszul egy kancelláriai főember közölte velük: *„Lelki esméret bolondság. Mindent meg kell tselekedni valamit a király parancsol. Ő kész az oltár mellett meg fogni a Magyar Országi Primást és onnan el huzni, tsak a király parantsollya. Az meg is lehetne* – vélekedik a professzor, szinte látjuk magunk előtt, amint határtalan lojalitásában beáll az érseket vonszolók közé – *ha valami vétke volna a Felséges primásnak, de az a kérdés, hogy ha azért parantsolódnék, hogy fogadtassék meg, minthogy Protestánsból Romano Catholikussá lett … meg foghatnáe lelke esmérete vagy vallása hellybe hagyásával?"*[907] A kancelláriai vezető vélekedése a lelkiismeret parancsánál erősebb uralkodói parancsról egészen II. József fellépéséig jellemezte a század törekvéseit és gyakorlatát. Lényege szinte szó szerint egyezik egy komáromi protestáns tanúból kicsikart vallomással, melyet III. Károly idején, Kazay Sámuel szülővárosában vetettek papírra: *„ha eő Fölséghe*

[902] Csapody–Tóth–Vértesy (1987, 154) 12 budai és 15 pesti polgár hagyatékát, azaz a 18. század első feléből 8 tulajdonos 236 könyvét, a század második feléből 19 tulajdonos 444 könyvét említi.
[903] Az alább részletezendő adatokra először Tóth Béla (1981, 79) hívta fel a figyelmet.
[904] Balogh 1969, 11.
[905] Révész I. 1939, 4; 1933, 75-108.
[906] TtREK R 607/ 80. Lásd még *Debrecen története* 1981, 2: 165.
[907] *Debreceni értelmiségiek levelei* 2007, 104.

méltóztatik úgy parancsolni, hogy ne légyen szabad exercitiumjok [vallásgyakorlatuk] *tartoznak minden tehetségekkel eő Fölséghe kegyelmes parancsolattyának engedelmeskedni.*"[908] Ez a tendencia Debrecen szempontjából is mérhetetlenül súlyosnak bizonyult, mert a vallás természetszerűleg áthatotta és befolyásolta az élet minden szféráját: erkölcsöt, ízlést, életmódot, mentalitást, világnézetet, kultúrát. A város vélt vagy valós, vallási és egyéb értékeinek nyílt vállalása, és ami ezzel járt – körömszakadtáig való védelmezése – önmagában is indulatokat gerjesztett, nem beszélve a generációkon át ellenséges külső világtól idegenkedő, hatásaitól mechanikusan elzárkózni törekvő szemlélet logikus következményeiről. A debreceniek villámhárítóként vonzották a feszültséget, de ellenállásuk minden más tényezőnél erőteljesebben járult hozzá ahhoz, hogy a Tiszántúlon ma lényegesen magasabb legyen a protestánsok aránya, mint a Dunántúlon…

Ez a kérdés olyan mértékben szőtte át a társadalom életét, hogy ennek érzékeltetésére a legmívesebb történeti modellek is ritkán képesek. Arról a Domokos Lajosról, aki neveléspolitikai elveiben egyszerre képviselt karakterisztikusan református és határozottan világi elveket – aki a reformátusokat fenyegető legnagyobb külső veszedelmek elmúltával azonnal fellépett a püspökké választott Sinai Miklós ellenében[909] –, nehezen állítható, hogy pusztán azért akarta volna a református nevelésügy főbb hibáit kijavítani, hogy „a lényeg: az egyházi irányítás megmaradjon".[910] A Kollégium irányítása ugyanis – 1752 előtt a fenntartó jogán, később a Konzisztórium világi vezetői révén – nagyon is világi kézben volt. 1788-ban például azért akadályozták meg az eklézsia kurátorai a királyi deputáció debreceni vizsgálatát, mert az új norma és direkció szerint csak a szuperintendensnek volt joga az igazgatók kinevezésére. A világiak ezt úgy értelmezték, hogy „*meg sem hallgattatik az Eklésia, mellynek tulajdona az oskola és a' mellynek gyermekei abba járnak*".[911] Száz évvel később ugyanezt mondták: az „*iskolatartás joga a szüléké és a szülék azon szövetségéé, a mely magyar reformált egyháznak nevezteti…*"[912]

Mivel számtalan szabad királyi város konzervativizmusáról mondható el lényegében ugyanaz, ami Debrecenről,[913] ismert művelődéstörténeti tény, hogy a „Kálvinista Róma" fogalmának (eleinte pejoratív tartalmú) meggyökerezése elsősorban Kazinczynak, az irodalmi közvélemény legfőbb alakítójának köszönhető, aki ellentétbe került a helyi értelmiséggel. A széphalmi mester 1789-ben még „a kálvinistát" tartotta „a magyar litteratura előrevitelére választott népnek".[914] Balogh István két indító okot említ, amely szerepet játszhatott véleményének változásában. Az első konfliktust Kazinczy iskolafelügyelői tervének elutasítása okoz-

[908] A RRE Irattára. Nr 12. 1721.
[909] Domokos Lajos szerint „nem a protestáns papság rendi jogait kell bővíteni, hanem a katolikusokét leszűkíteni". Lásd Révész I. 1966, 103. Lásd még Révész I. 1959, 178-232.
[910] Kosáry 1980, 424.
[911] G. Szabó 1996, 269.
[912] Révész I. 1870, 77.
[913] Balogh 1969, 21.
[914] Balogh 1969, 24.

hatta.[915] Az érzelmileg súlyosabb eset mögött személyes sérelem áll: az önmagáról portrék tucatjait festető költőnek[916] aligha esett jól, hogy Domokos Lajos egy fehér asztal melletti pengeváltás során a szemébe mondta, hogy az élő írók közül senkit sem tekint poétának.[917] A város művelődése szempontjából a Kazinczyval folytatott Árkádia-pör egyik legérdekesebb részlete az lehet, amelyből kiderül, hogy Debrecenben többen (köztük Kis Imre salétrominspektor) is olvasták Barthélemy francia nyelvű Anacharsisát, és jól emlékeztek a definícióra: Árkádia kitűnő marhalegelő, amely főként szamaraknak alkalmas. Barthélemy abbé Herculaneum lelkes látogatója volt, 1788-ban publikált művének példátlan franciaországi sikerét több ízben is említi a 18. század nagy eszmetörténeti összegzése.[918] A Debrecenben igen gyorsan érvényesülő hatás tényéhez képest szinte érdektelen, hogy Kazinczy figyelmét (állítása szerint) a több ízben és hosszasan tanulmányozott műnek éppen ez a részlete, az általa kőbe vésendőként kiválasztott fogalom jelentése kerülte volna el. Az Árkádia-pör egybehangzó vélemények szerint a széphalmi mester javára dőlt el, éppen ezért elgondolkodtató, hogy napjaink tudománya és közfelfogása a leglényegesebb kérdésekben egészen mást hirdet, mint ő.[919]

A rossz véleményeket nyomon követve mellőzhetőek a várost kedvelő, olykor idealizáló személyiségek nézetei (például Jókai, Móricz és mások emlékei), viszont figyelmet érdemel, hogy Csokonai halála után jó negyven évvel Petőfi már visszájára tudta fordítani mindazt, amit a civisváros szülötte gondolt Somogy megyéről: *„ami kevés pénz bejött …* [kultúránál] *nagyobb dologra ment el – borra avagy disznóra”* – szólt a *Jövendőlés az első oskoláról…*[920] Mi történhetett egyetlen generáció alatt, ha Petőfi talán ismét Csokonai szövegére rezonálva úgy vélekedett, hogy Debrecen az a hely, ahol *„ha*

[915] A debreceniek óvatoskodását a református iskolaügy állami átszervezésével kapcsolatban (az 1790. évi 26. vallásügyi cikkely elfogadásáig) a türelmi rendelet végrehajtásának kínos hatósági hátráltatása és Kazinczy személyes sorsa igazolja legjobban: az iskolai felügyelőt ugyanis az első kisebb politikai fordulat alkalmával választás elé állították, és állását csak katolizálás feltételével tarthatta volna meg. Lásd G. Szabó 2010, 87-88. és a 61., 65., és 66. jegyzet.

[916] Kazinczy csupán 1817-ig 23 portrét készíttetett magáról, levelezőtársait is figyelmeztetve a nagy emberek megörökítésének fontosságára. Lásd Sz. Kürti 1990, 109.

[917] Kazinczy érdemeire tekintettel nyilván tapintatosabb választ érdemelt volna, de Domokos egy vádakat magába sűrítő kérdésre adta kurta válaszát. Lásd Balogh 1969, 23.

[918] *Le voyage du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du quatrieme siècle avant l'ère chrétienne.* Lásd Gusdorf 1973, 210, 224.

[919] Napjaink közvélekedése elutasítja a közösségi nyelvhasználatot befolyásoló diktátumokat, csakúgy mint egyes alkotók életművének utólagos kasztrálását. A debreceniek makacssága mindenesetre megakadályozta, hogy Csokonai rút pórias kifejezéseiből (mint például a pillangó) a fehér parókás mester „lepék” sokaságát keltse életre. Lásd Kiss Tamás versét: *Kazinczy mondja, hogy bangó,/ pórias szó a pillangó/ sokkalta kecsesebb a lepe,/ nyelvemet elönti az epe./* – Az ügy hátterében felbukkantak Debrecen lényegére tartozó vallási és társadalmi utalások is. Lásd Fazekas Mihály Kazinczyhoz szóló írását: *„Hitesse el magával, hogy egy philosophuszhoz semmi sem illetlenebb, mint a papismusz és aristocratismusz szüntelen tartó ostroma alatt szenvedő testnek utolsó rúgást akarni adni…”* Idézi Julow Viktor (1982, 328, 317-321).

[920] Az „elkanászodott” vármegye Debrecentől és Pataktól (a múzsák hajlékaitól) mért távolsága Csokonai szerint még arányos volt „számkivetettsége” mértékével. *„Debrecen 's Patak/ Messze estenek/ Ide, hol a múzsák/ Nem is esmértettenek*.” Jövendőlés az elsőoskoláról a Somogyban. Csokonai 1994, 210-211; 814-821.

vesznek is könyvet, tán csak azért teszik, hogy bele szalonnát takarjanak".[921] Gondolhatunk bármit egy költő erős érzelmi tartalmú állításának forrásértékéről, ha egy karikatúrának „hivatalból" is mutatnia kell reális elemeket.[922] A valós elem ezúttal minden bizonnyal a „szalonnaszagú" parasztpolgári lét, és a hozzá hasonló átmeneti jelenségek, amelyekkel a külvilág nem nagyon tudott mit kezdeni, legfeljebb konstatálta a paraszti vonások viszonylagos mélyülését. Az említett negyven év alatt pusztán annyi történhetett, hogy feltűnt a látóhatáron a tényleges és valóságos polgári létforma, a természettől távolodó modern városi élet, a maga mesterséges fényeivel és minden urbánus kényelmével. Ha egy ettől határozottan eltérő pórias közegben vásároltak könyvet – merthogy köztudomásúlag vásároltak –, annak nyilván komoly oka lehetett. Ráadásul volt kitől: Debrecenben ekkoriban 7 könyvkereskedő működött – a cenzúra eltörlése után 1500-an fizették elő az Alföldi Hírlapot[923] –, sőt Fényes Elek statisztikája azt is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy *„kereskedői között 2 szilárd könyvkereskedő is találtatik, mi nagy ritkaság hazánkban"*.[924]

Amíg a parasztpolgár helyett a nemes tőzsér vagy nemes kalmár volt a legbefolyásosabb helyi réteg képviselője, kétlakisága szintén hasonló idegenkedést keltett a kívülállókban, főként a valóságos nemesekben: „Voltam ebéden Komáromi György városi embernél, aki Bihar megyei alispán … jaj annak a vármegyének, kit városi ember igazgat, az agár a kuvasszal nehezen alkudhatik meg", összegezte érzéseit (Kazay születése táján) Teleki Mihály.[925] A kővári várkapitány gyanakvása nem volt egészen alaptalan. Hiszen létezik-e nagyobb polgári teljesítmény, mint a 18. század derekán egy kolduszegény iskola kasszájából kifejleszteni a Tiszántúl legnagyobb hitelintézetét? Az az iskola, amelynek korábban a város 2000 forintos támogatása biztosította a létét, az 1792-es Inventatio alkalmával már akkora vagyonnal rendelkezett, hogy csupán a kintlévő tőketartozások elérték a 137 398 forintot.[926] Ha egy 18. századi berni patrícius család részletes házassági szerződése értelmében az asszony a maga „hozott vagyonából" kamatra ad kölcsönt saját férjének közös vállalkozásukra, azt nyilván a több száz éves svájci szerves polgári fejlődés logikus következményének tekintjük. Több mint valószínű, hogy Debrecenben Kazay Sámuel és Keresztesi Sára kölcsönügylete hasonló racionalitást és értékrendet tükröz. *„É mai napon vettem fel az Édes*

[921] Várhelyi 1999, 57. Könyvlapokba ugyanis Csokonainál is csomagoltak. A *Tempefői* tudatlan nemese „takarta" könyvlapokba kártyapakliját, történetesen Pálóczi Horváth Ádám *Hunniás*ába (lásd a Tempefői harmadik felvonása nyolcadik jelenésének utolsó soraiban), miközben Pálóczi Horváth népszerű munkáit *„Debretzen tsomóstul vette, s az árát haladék nélkül administrálta…"* Horváth Ádám Kazinczyhoz írott levelét idézi Kulcsár Adorján (1943, 24).

[922] Ezért sem érhetjük be azzal a gyanúsítással, hogy egy Debrecenben kifütyült vándorszínész sérelme szól hasonló soraiból, hiszen a cívis közönségnek később már az is éppen elég volt Petőfi ünneplésséhez, hogy a helyi cenzor betiltotta fellépését (Várhelyi 1999, 51).

[923] Bényei 1973, 65.

[924] Fényes 1851, 1: 245.

[925] *Debrecen története* 1981, 2: 138.

[926] Révész I. 1959, 116-120.

Feleségemtől 234 Rhft idest két száz harmincz négy Rhénes Forintokat … És kötelezem magamat … Interessével együtt a' magaméból, mihelyt valahonnan bé jő meg fizetni."[927]

1846-ban már 728 országosan igazolt nemes élt a városban,[928] amely régi önminősítése szerint respublika volt, olyan „Keresztyén Respublika", ahol a napszámosok és cselédek is ugyanazt az ételt ették, mint a gazda.[929] Falain belül nem érvényesültek a nemesi előjogok, csupán azok a polgári kiváltságok, melyek nagy anyagi biztonságot, a köznemesség átlagos életszínvonalát eredményezték a „helybéli helyes" (azaz házhelyes) polgárság számára. A személy szerint vagyonos nemes városi követek szemléletét ugyanakkor érzékenyen érinthette, és az egész közösség érdekeit korlátozta a környező feudális világ realitása: az Országgyűlésben ácsorogniuk kellett a városok idős képviselőinek, miközben a főrendek inasai ülőhelyet kaptak.[930] A 18. század nagy művelődéstörténeti modellje a témához illő érzékenységgel mutatja be a „protestáns koldusdiákok" nyomorúságos sorsát is: „A nagy református kollégiumokban is sok volt a szegény szolgadiák – különböző funkciókban, nemegyszer gazdagabb úrfiak inasaként –, aki vizet hord, csizmát pucol, és olykor méltatlan bánásmódban, verésben részesül. E kollégiumok – igen tudatosan – a nemes ifjakat világi, közéleti pályára készítették elő."[931] Ezt a képet csupán egyetlen részlettel érdemes kiegészítenünk. Debrecenben a nemesek aránya jóval magasabb volt a szolgadiákok sorában, mint az iskola tanulói között általában: a diákok között 15,5% volt nemesi származású, míg a szolgadiákok között közel 50%. (Kazay halálának évtizedében, 1792-ben összesen 315 nehéz sorsú szolgadiák élt a Kollégiumban, közülük 143 volt nemes és 45 árva, de az utóbbiak között szintén szép számmal lehettek nemesek.[932]) Fazekas Mihály monográfusa tehát nem véletlenül vélekedett úgy, hogy a költő Lúdas Matyijának a 18. századi Magyarországon egyedül Debrecenben volt esélye megszületnie, „a jobbágyfiúk ezreit kitaníttató Kollégium" körül, amely iskolának „volt valami hasonlíthatatlanul demokratikus, népi-paraszti színezete".[933] A nemesi tudatú olvasók (köztük még a Kazinczyhoz hasonló reforme-

[927] HBML. 1018/c. Polgári perek.

[928] Herpay 1925, 12. A téma kutatója szerint „a debreceni nemesek Debrecen város minden rendű lakosát egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel egybefoglaló magyar polgári társadalom kifejlesztésében jártak el". A debreceni nemes „többre becsülte a maga polgárjogát, amely reá nézve existenciát és vagyont jelentett, mint az egyszerű nemességet, amellyel vagyon hiányában koldulni mehetett." Lásd Herpay 1925, 3-4.

[929] Balogh 1946, 84.

[930] *Debrecen története* 1981, 2: 148.

[931] Kosáry 1980, 443. A szakirodalom arról ritkán szokott megemlékezni, hogy a Ratio Educationis is alkalmazta (magától értetődően, hiszen a kor társadalma felnőttekre vonatkozóan is gyakorolta) a testi fenyítést, melynek szabályozását lásd a *Ratio Educationis* 1981, 195-196.

[932] Rácz I. 1995. 47-48. A jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy az elszegényedett nemesek nagyobb arányban láttak kitörési lehetőséget a műveltségben, mint más rétegek.

[933] Julow 1975, 207.

rek is) minősíthetetlennek találták a jobbágyfiú igazságtételét.[934] A „debreceniség" tehát akár ezen a téren is rejtegethet irritáló vonásokat.

A szalonnaszagú realitásokhoz visszakanyarodva, jószágot – jelentős részben tanyáikon – kétségkívül tartottak a debreceniek, kereskedők, iparosok, nemesek és professzorok egyaránt. Életmódjuk a 19. századra szinte „egzotikummá" vált. Kazay patikusnak fénykorában 15 tehene volt, mert tartásuk ingyen történt a város legelőin. Az állattartásnak azonban nyilvánvaló következményei voltak. Ezt is megvilágítja egy (már említett) törvényszéki orvostani vizsgálat, amelynek során egy gyilkossági kísérletet bizonyítottak, arzénes savval mérgezett főtt kukoricát elemeztek. A kísérlet végeztével Weszprémi István és Csapó József biológiai próbát tartottak Kazay Sámuelnél, amelynek eredményeként a patika udvarán elhelyezett (émelyítő illatú) főzőfazékban „elvesztenek vala 658 legyek, mintegy fertály óra alatt".[935] Nincs értesülésünk arról, hogy az ország 9 milliós lakosságából hányan lettek volna képesek a bűnjelként lefoglalt folyadékból nyert port arsenicummal „confrontálni". A Kárpát-medencében számuk 1760-ban aligha haladta meg a nyolcvanat. De arra is meglehetősen ritkán kerülhetett sor, hogy bármelyik szabad királyi város jeles személyiségei megszámolják a környezetükben tartózkodó legyeket… Az állattartás egyébként még jó száz évvel később, 1870-ben sem volt idegen a szabad királyi városok gyakorlatától, sőt az abszolút számok terén az adott évben országosan még Pest volt az első. A statisztika szerint azonban az ezer lakosra jutó haszonállatok számában országosan is vezetett Debrecen.[936]

De van még egy terület, amelyen a város már a 18. században is a statisztikák élén áll, és nagyon előkelő helyét 1870-ben is őrizte: az írni és olvasni tudás terén. Az iskoláiktól megfosztott dunántúli protestánsoktól ismerünk olyan 18. századi felterjesztést, melyet 46 faluból mindössze két fő tudott aláírni, és 72 személy jegyzett kereszttel.[937] Rácz István 1785-ből származó adatai a debreceni református egyházmegye 54 községéből elgondolkodtató összehasonlítási alapot kínálnak.[938] Magában Debrecenben már 1770-ben is mindössze 30% körüli volt az analfa-

[934] Julow 1982, 271. „A nemesi olvasó csakis merényletet láthatott benne … Lúdas Matyi husángját már-már a saját hátán érezve, vajmi kevéssé méltányolhatta a mű humorát." Ezzel szemben a nem nemesek testi fenyítése annyira elfogadott lehetett ekkoriban, hogy erre még az átlagnál jóval műveltebb és felvilágosultabb Kazinczy család történetében is akad példa. Lásd Kazinczy Ferenc válogatott művei 1960, LVI. (Szauder József bevezetése)

[935] Idézi Kótay Pál (2000, 42).

[936] Szabadkán 18 935, Debrecenben 29 043, Szegeden 15 649, Pesten 40 525 sertést tartottak. *A Magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás* 1871, 482-490. és 520-522.

[937] Az 1732-es adatot lásd Tóth I. Gy. 1995, 822.

[938] Rácz I. 2000, 61-74. A felmérés a különböző tantárgyakra, az írás, olvasás, számtan, káté, (egyházi) éneklés oktatására, illetve ahol ilyen létezett, a deák nyelv különböző szintjeire és a logika, geográfia, história, végül a teológia tárgyaira is vonatkozott. A Debreceni Egyházvidék (mai kifejezéssel egyházmegye) településeinek népessége még 1828-ban is 89,2%-ban volt református. Az 1785-ben kitöltött kérdőívek tanúsága szerint a (néhány évvel korábbi) Vas megyei 18,6%-os iskolalátogatáshoz képest a debreceni egyházmegye tanköteles gyermekeinek 62,4%-a látogatta az iskolákat, és a távol maradók bizonyos része is töltött korábban egy-két évet a padokban.

Quintus Horatius Flaccus: *Carmina*. (Argentorati, 1498.) TtREK Ős 72 és II. Melléklet, 821.

béták aránya.[939] Ez az arány a leányok iskoláztatásának is köszönhető: a város tanácsa éppen a Rákóczi-szabadságharc idején látta legalkalmasabbnak az időt a 11 leánytanító munkájának írásbeli szabályozására, a Lánytanítók Társaságának felállítására: *„Országunkban és körülöttünk forgó hadakozások, vérontások, reánk ár víz módgyára tóduló nyomorúságok, félelmek, rettegések … siralmas*

939 A Debreceni Egyházmegye központjában az írni-olvasni tudás létfeltétel volt. A vizsgált 54 különböző jogállású, népességű és társadalmi összetételű református egyházközség (közülük 44 jobbágyfalu) közigazgatásilag három olyan megyéhez, Biharhoz, Szabolcshoz és Heveshez tartozott, amelyek össznépessége az 1870-es népszámlálás idején Vas megyénél is jóval siralmasabb helyzetben volt! A Debreceni Egyházmegye községeinek adatai tehát korábban is jelentősen eltérhettek azoknak a vármegyéknek az adataitól, amelyekhez közigazgatásilag tartoztak, mint ahogy több generáció múltán is változatlan maradt az erősen katolikus népességű Moson és Sopron megyék Tóth István György (1996, 51-53, 250) által már a 17–18. század vonatkozásában is említett kitűnő helyzete.

Metszet velencei ősnyomatványokat is tartalmazó kolligátumából.
TtREK A 223 és II. Melléklet, 877.

futások, kárvallások és ínségek között."[940] A Konzisztórium gondosan ügyelt arra, hogy a kezdeményezés ne enyésszen el. 1745 júniusában például határozatot hozott arra vonatkozóan, hogy szenátorok és lelkészek kéthetenként, de legalább havonta egyszer kötelesek ellenőrizni a körzetükben lévő iskolákat.[941]

[940] A „regulákat" is felsoroló tanácsi irat jelzete: TtREK Kézirattára R 3009. Az említett 54 református egyházközségből 52-ben létezett leányiskola, bár a fiúk iskolalátogatása 18%-kal magasabb volt.

[941] G. Szabó 1996, 184. A debreceni nők olvasmányairól inkább általánosságokat tudunk. Diószegi Sárára – egy átlagos tanultságú debreceni polgárasszonyra – fia, Csokonai Vitéz Mihály teljesítménye felől tekint az utókor. Ha csupán második, József nevű gyermekének adott volna életet, tudnánk-e arról, hogy egyes debreceni asszonyságok üres óráikban Fénelon művét és Barclay államregényét olvasták?

A 18. századi tények és adatok mintegy megelőlegezik az Országos Magyar Statisztikai Hivatal 1870. évi népszámlálásának különös eredményét. A kimutatásban önállóan értékelt szabad királyi városok között Debrecen az előzményeknek megfelelő adattal szerepel: a sem írni, sem olvasni nem tudók aránya mindössze 20,06%, miközben ez az arány Pesten 28,05%, Budán 30%, Kolozsváron 43,33%, Brassóban 50%, Szegeden 62,3%, Szabadkán pedig 78,45% volt![942] A kérdés jelentőségét az adja, hogy az 1870-es népszámlálás volt az utolsó hivatalos adatgyűjtés, amelyben még nem érvényesült az Eötvös-féle népoktatási törvény hatása, tehát az utolsó olyan adatsorról van szó, amely az országos nivellálódás előtti helyzetet mutatja, azt az állapotot, amely kifejezetten a helyi értékrendből következik.

Irinyi Károly vizsgálata szerint a város csak 1910 táján vetkőzte le parasztpolgári jegyeit, ekkorra érett meg a modernizációra.[943] Története mégis azt a tanulságot sűríti magába, hogy korlátok és kerülők dacára is léteztek önálló útjai a hazai polgárosodásnak. Bizonyára az is a tanulságok közé sorolható, hogy a művelődéstörténetben ritkán esnek csodák, a folyók a forrásvidékekből táplálkoznak, így talán ennek is köszönhető, hogy az ország közgyűjteményeiben őrzött dokumentumok száma terén ma is kiválóan áll Debrecen. Bár Kazay Sámuel levelezésének csak szerény töredékét ismerjük (régi iratok még számos meglepetést tartogathatnak, epigráfiai, numizmatikai, régészeti és klasszika-filológiai hagyatéka is alapos feldolgozásra vár), afelől viszont aligha lehet kétségünk, hogy a város könyvészeti múltjában és a magyar művelődés történetében méltó helyet érdemel egy csaknem elfeledett *„szegén szúrtos”* vidéki patikárius, aki könyveire tekintve *„Krőzusnál gazdagabbnak”* képzelte magát.

[942] *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás* 1871, 221-222.

[943] Irinyi 1986, 50-52. A szerző az öneszményítés szólamaival szemben (mint a „magyarság fővárosa”, a „polgárias gondolkodás, a függetlenségi eszme bástyája”, a „nemzeti műveltség oszlopa”) felvonultatta egy preindusztriális társadalom maradiságának, romantikus antikapitalizmusának és antiszemitizmusának összes visszataszító megnyilvánulását. Eszerint: „a cívis igazában mindenkit lenézett, aki nem született Debrecenben, nem volt okleveles polgár, nem volt sorháza és szőlője, s főként jószágtartásra berendezett tanyabirtoka … a bankok és váltócédulák nélküli világot idealizálta … könyv, író, tudás méltánylásra elvétve számíthatott köreiben”. Egy „céhen kívüli” történész ugyanekkor arra hívta fel a figyelmet, hogy a parasztpolgári réteg politikai sztereotípiáit nem lehet azonosítani magával a réteggel. Semmi sem pótolhatja az életmód, a vállalkozói törekvések, a munkaerkölcs vagy az iskoláztatás statisztikáit és a világnézet árnyalt elemzését, az olyan teljesítményeket, mint az ország második gőzmalmának és második takarékpénztárának létrehozása, egy államilag nem támogatott színház fenntartása, és 11 hírlap egyidejű életben tartása. Matkó László válaszát lásd Matkó 1987, 67-73.